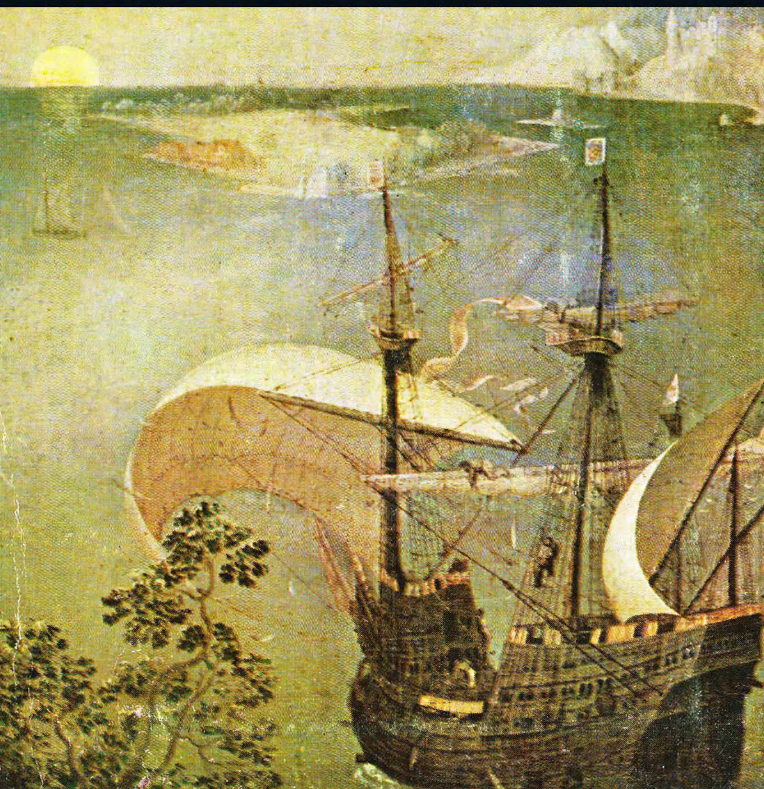
Fernand Braudel

mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui filip al II-lea

Editura Meridiane

FERNAND BRAUDEL
La Méditerranée et le monde méditerranéen
à l'époque de Philippe II
Quatrième édition

Fernand Braudel

mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui filip al II-lea

Volumul IV

Traducere de
MIRCEA GHEORGHE
Prefață de
ALEXANDRU DUȚU

EDITURA MERIDIANE
BUCUREȘTI, 1986

Pe copertă:

Pieter Bruegel cel Bătrîn (către 1520/25—1569),
***Căderea lui Icar,* detaliu, 1560**
Bruxelles, Musées Royaux des Beaux Arts de Belgique

V

SOCIETĂȚILE

În cîmpul larg al lumii mediteraneene, evoluția societăților apare, în secolul al XVI-lea, destul de simplă, evident, cu condiția de a urmări ansamblul și a neglija amănuntele, cazurile locale, abaterile, prilejurile pierdute (au fost numeroase) și tulburările mai mult dramatice decît profunde: ele izbucnesc, apoi se sting.

Aceste răsturnări au, desigur, importanța lor. Dar societățile de atunci, cu o bază rurală, evoluează încet și rămîn totdeauna în urmă față de politică și de economie. Iar conjuncturile sociale se dezvoltă, ca toate conjuncturile, cînd într-un sens, cînd într-altul; ele sfîrșesc adesea prin a se compensa, și cu timpul evoluția reală rămîne puțin sensibilă. Astfel, în Franța probabil că au acționat puternice alternanțe: întregul prim secol al XVI-lea se află sub semnul mobilității sociale, săracii se mută dintr-un punct în altul, dintr-o țară într-alta, fără să piară în cursul acestei aventuri[1]; între timp, pe verticală, de-a lungul ierarhiei sociale, bogații încetează să mai fie bogați și îi înlocuiesc alții noi; apoi se remarcă o domolire în jurul anilor 1550—1560, înregistrîndu-se o nouă efervescență, pentru ca să se blocheze după aceea din nou, poate[2] de prin 1587 în Bourgogne, sau către anul 1595[3] în momentul de revenire la scară

mondială a tendinței majore. Există astfel, rînd pe rînd, accelerație, întîrziere, revenire, stagnare, totul ajungînd, dar pentru moment, la o victorie vizibilă a aristocrației și la un semi-blocaj al societăților la sfîrșitul secolului. Dar această realitate este tot un rezultat conjunctural, al celor care se pot da la o parte, sau își pot reveni cu fluxul următor.

Pe scurt, secolul al XVI-lea, în ciuda sau din cauza ezitărilor, n-a pus în discuție adevăratele fundamente ale societății. În mare, el le acceptă și le primește gata create de epocile anterioare; secolul al XVII-lea le va accepta la rîndul său. Frumoasa carte recentă a lui Antonio Dominguez Ortiz, *La sociedad española en el siglo XVII*[4], prezintă realitățile pe care le cunoșteam dinainte: o nobilime în luptă cu permanente dificultăți bănești, dar care le supraviețuiește; un stat modern care nu ajunge să-și îndeplinească misiunea și să o ducă la capăt ca pe o revoluție socială (se mulțumește cu compromisul, acceptă coexistența); o burghezie care continuă să trădeze, dar cunoaște ea oare ideea de patrie socială? în sfîrșit, poporul de jos neliniștit, nemulțumit, agitat, dar fără o adevărată conștiință revoluționară.

NOTE

1. Această mobilitate pe orizontală este, și ea, un semn revelator al societăților deschise. Gaston ROUPNEL, în *La ville et la campagne au XVIIe siècle. Étude sur les populations du pays dijonnais*, 1955, ediția a 2-a, p. 99 arată: „În secolul al XVI-lea cerșetorul este îngrijit sau hrănit înainte de a fi alungat din oraș. La începutul secolului al XVII-lea, el este izgonit. Mai tîrziu, este biciuit, și, la sfîrșitul secolului, ultimul cuvînt al represiunii constă în transformarea lui în ocnaș".

2. Henri DROUOT, *Mayenne et Bourgogne*, 1937, vol. 1, în special p. 48: „Acești magistrați care răsturnaseră de un secol ordinea socială veche

formau deja, către 1587, un corp conservator. Ei voiau să mențină regimul care le favorizase ascensiunea și funcția care putea să le garanteze viitorul. Ei tindeau, de asemenea, să se izoleze ca clasă pe culmea cucerită".

3. Vezi mai departe.
4. Tomul 1, singurul apărut, Madrid, 1963.

1. O REACȚIE SENIORIALĂ

În Creștinătate la fel ca în Islam, clasele nobiliare ocupă primele locuri și nu le vor ceda. La prima vedere, doar această nobilime se observă în Franța, în Spania și aiurea. Pretutindeni ea își rezervă vanitățile sociale: prioritățile, veșmintele luxoase, mătasea cu fir de aur și de argint, satinurile și catifelele, tapiseriile de Flandra, caii de preț, locuințele somptuoase, mulțimea servitorilor, la sfîrșitul secolului caleștile... Toate acestea sînt tot atîtea ocazii de a se ruina, este adevărat. Se spunea că într-un an, în timpul lui Henric al II-lea, nobilimea franceză importa, pentru suma de patru milioane de livre, îmbrăcăminte de proveninţă italiană[1]. Dar aparențele nu exclud, ele cheamă realitățile puterii, ale bogăției însăși... Pe vaste întinderi această nobilime trăiește din rădăcinile viguroase și din seva feudală. O ordine veche ajunge la aceste privilegii și le susține încă. Nu există excepții decît în jurul și în interiorul marilor orașe, corupătoare ale vechilor ierarhii, în vadurile comerciale (cel mult), în regiunile devreme îmbogățite, precum Țările-de-Jos, și, mai ales, Italia, dar nu întreaga Italie după cum o știm deja.

Ce reprezintă aceste excepții? Tot atîtea puncte mici, zone restrînse, la scara lumii mediteraneene și a Europei, o istorie evident minoritară. Despre acest ansamblu, să spunem ceea ce Lucien Romier explica referindu-se la Franța Caterinei de Medici unde totul devine clar „de îndată ce i se redă cadrul natural, un întins regat semifeudal"[2]. Pretutindeni, statul, revoluția socială (dar abia schițată) tot atît cît și politică, trebuie să lupte împotriva acestor „posesori de feude, stăpîni ai satelor, cîmpurilor și drumurilor, păzitori ai enormei populații rurale"[3]. Să lupte, adică să negocieze cu ei, să-i învrăjbească, și să-i apere, căci este imposibil să stăpînești o societate fără

complicitatea unei clase majoritare. Statul modern ia în mîna sa acest instrument, dacă l-ar sfărîma ar trebui să ia totul de la început. Și, de altfel, a recrea o ordine socială nu înseamnă puțin lucru, cu atît mai mult cu cît nimeni nu se gîndește serios la aceasta în secolul al XVI-lea.

Nobilimea și feudalitatea au astfel în sprijinul lor greutatea obișnuințelor, forța pozițiilor ocupate de mult timp, ca să nu mai vorbim și de slăbiciunea statelor sau de puțina imaginație revoluționară a secolului.

Nobilii și țăranii

Dacă am da crezare atîtor mărturii adesea comentate, secolul al XVI-lea i-ar fi redus pe nobili la sărăcie. Mărturia este de multe ori adevărată. Dar nu toți nobilii se află în această situație și nici nu sînt cu regularitate victime fie ale regelui, fie ale războiului, fie ale păcii și demobilizărilor[4] pe care aceasta le atrage după sine și nici victime ale unui lux fără măsură. A spune, precum cutare istoric, că „regimul feudal piere ca urmare a deprecierii monedelor datorită descoperirilor de metale prețioase din America“[5], înseamnă să vorbim pripit și să raționăm conform afirmației că însuși capitalismul[6] a dizolvat, „prin acizii săi“, ori cel puțin a alterat profund întregul cadru social — sau că feudalitatea castiliană se stinge în chiar ziua cînd Ferdinand Catolicul a abolit privilegiile marilor nobili; sau că feudalitatea corsicană a fost lovită mortal exact în 1511[7] o dată cu înfrîngerea lui Giovanni Paolo da Lecca și cu moartea lui Renuccio della Rocca, prins în cursa pe care i-o întinseseră rudele sale[8]. Sînt himere ale unei explicații sau ale unei cronologii precise, și construite din cuvinte pe care le-am dori la fel de precise, cîtă vreme cel de *feudalitate* este, el singur, plin

de capcane. De fapt, timpul trebuie să colaboreze la aceste transformări care nu se împlinesc nici în linie dreaptă, nici în mod univoc.

În orice caz, în dialogul esențial dintre nobili și țărani, aceștia din urmă probabil că uneori vor fi cîștigat, de exemplu în Languedoc între 1450 și 1500[8], poate în Catalonia în secolul al XV-lea (cel puțin anumiți țărani înstăriți), dar excepția confirmă regula[10]. De obicei, nobilul are ultimul cuvînt, pe un timp mai lung sau mai scurt, și chiar l-a avut totdeauna în Aragon și în Sicilia. Revoluția prețurilor, prea adesea invocată, nu a fost, neapărat ca prin miracol, democratică. Ea a ușurat poverile și arendele țărănești plătibile în bani și fixate mult înainte de descoperirea Americii. De fapt, drepturile feudale asupra gospodăriilor țărănești sînt adesea neîmpovărătoare, uneori ele nu reprezintă mai nimic. Nu totdeauna, desigur. Și mai ales nobilul percepe deopotrivă venituri în natură care urmează cursul pieței. O listă a veniturilor cardinalului duce de Lerma, din martie 1622, menționează orătăniile sale, grîul, vinul, „pîine pentru impozit; vinul de patru reali", *el pan a la tasa, el vino a quatro reales*[11]. Nu numai atît, în lumea mediteraneană, la fel ca în restul Europei, împărțirea pămîntului nu este niciodată făcută o dată pentru totdeauna. Șireteniei țăranului i se opune șiretenia și, dacă e cazul, brutalitatea seniorului. Acesta exercită justiția, el are drepturi excepționale asupra gospodăriilor țărănești și asupra pămînturilor care le separă sau le înconjură. Secolul al XV-lea sfîrșindu-se, întregul secol al XVI-lea oferă spectacolul unor sate construite sau reconstruite, și totdeauna într-un cadru seniorial, realitate pe care o aflăm la Gatine din Poitou[12], în Jura[13] unde se construiesc „hambare", în Haut-Poitou[14] unde cutare familie seniorială strîmtorată își restabilește con-

diția parcelînd întinsele mărăcinișuri, pînă atunci pustii, pe care s-au așezat țărani. În Spania satele sînt întemeiate cu zapise, *cartas pueblas*[15], și adesea străvechile pămînturi țărănești trec ele însele în mîinile nobililor. În Provence, zapisele de privilegii și de locuire se înmulțesc din 1450: este vorba de multe ori despre refacerea unor sate, distruse sau abandonate, în vatra lor inițială, doar rareori de noi întemeieri (Vallauris în 1501, Mouans-Sartoux în 1504, Valbonne în 1519). Inițiativa o are, de fiecare dată, seniorul locului, „doritor să vadă că se repopulează și se cultivă pămînturile părăsite"[16], recrutînd atunci „din împrejurimi, sau mai adesea din ținuturile mai îndepărtate, Liguria, țărmul genovez, Piemont, cultivatori dornici să se stabilească ... pe pămînturile sale"[17]. El le acordă condiții avantajoase, dar și spre propriul său folos[18].

Aceste „colonizări" sînt consecința evidentă a perioadelor de avînt economic și a suprapopulării endemice. Astfel, în regatul Neapolelui — unde fiecare domeniu seniorial (unele foarte întinse, de exemplu în Abruzzi, Comitatul de Albi și Tagliacozzo) cuprinde un anumit număr de comunități sătești și urbane, și unele și altele cu privilegiile lor, deci niciodată exploatabile la discreție — nobilii își iau obiceiul să creeze orașe „noi" și să aducă în ele coloni. În zadar încearcă autoritățile spaniole din Neapole să frîneze procesul, decretînd printr-o primă lege în 1559, apoi printr-o a doua, un secol mai tîrziu, în 1653, că orașele noi, fondate fără autorizație guvernamentală, vor fi alipite, fără nici o formalitate, domeniului regal. Desigur că trebuie să fi fost ușor să te sustragi acestor prevederi severe sau să obții autorizațiile prealabile, de vreme ce numărul statelor și orașelor regatului crește fără încetare: de la 1563, în timpul lui Carol Quintul ele ajung la 1619, în 1579, apoi la 1 973, în 1586. Or, orașele și satele biseri-

cii și seniorilor (majoritatea din lotul cercetat (1 556 în 1579; 1 904 în 1586) sporesc în același ritm ca slabul domeniu regal care, în acest interval de timp, trece de la 53 la 69 (cifrele sînt luate din vechea carte a lui Bianchini). Pe scurt, politica veleitară a Spaniei nu reușește mai nimic împotriva avîntului senioral, nu mai mult la Neapole ca în Sicilia, politică incoerentă la urma urmelor, pentru că orașele, satele și pămînturile care fac parte din domeniu sau se întorc în el, sînt în mod constant propuse unor noi cumpărători[19].

Un senior, vechi sau nou în funcția sa, va putea deci să fie un proprietar preocupat de drepturile, redevențele, morile, vînătorile sale, de tot acest joc divers care îi opune țăranului, preocupat și el de comercializarea grîului, a lînii, a vitelor... Bernardino de Mendoza, ambasador al lui Filip al II-lea la Paris — și, cel puțin în această calitate, copleșit de grija banilor — se gîndește tocmai de acolo, de departe, să-și vîndă grîul din recolta precedentă[20], fiindcă este producător și chiar depozitar de grîne. Iată un alt indiciu: creșterea vitelor mari a reprezentat adesea preocuparea marilor proprietari din Campagna Romana și aiurea[21]. Julius Klein a demonstrat rolul unor seniori, și mari seniori, în creșterea oilor din Mesta[22]. În Andaluzia, în secolul al XVII-lea, nobilii și biserica vor pune stăpînire pe suprafețe uriașe și, prin agricultura lor extensivă, vor depopula șesul[23]. Bogate arhive despre exploatările domeniale se află, de altfel, la dispoziția istoricilor, și studii prețioase indică deja bogăția lor[24]. Minunatele documente cuprinse în *Sommaria* din Neapole indică ele singure activitatea și speculațiile acestor mari proprietari și producători, vînzători de grîu, lînă, ulei și lemn[25]. A-ți cultiva pămînturile și a vinde produsele lor nu înseamnă să-ți pierzi din reputație, chiar dimpotrivă.

În această viață a claselor aristocratice, tradiționalele venituri cu caracter feudal, deși

reduse, păstrează o anumită pondere[26]. Se puteau înmulți ori se putea încerca a le înmulți. Lucrul dădea naștere la certuri, procese, răzvrătiri și cunoaștem asemenea răzvrătiri, fără ca, din păcate, să le înțelegem bine cauzele. Ar trebui să privim cu lupa acordurile noi care le sting sau le previn. În 1599, comuna Villarfocchiardo din Piemont încheia o convenție cu seniorii, în legătură cu drepturile sale feudale[27]. Ar trebui să vedem ce devine această convenție cu timpul, cui îi este ea favorabilă, în acest caz ca și în altele o sută, pentru că în mod sigur aceste acorduri au fost numeroase. Contestațiile, procesele, au lăsat numeroase urme. În general, vasalii reclamau alipirea lor la domeniul regal, în Sicilia, la Neapole, în Castilia, în Aragon... Probabil că statul monarhic era mai puțin meticulos, mai puțin grăbit în revizuirea vechilor contracte, sub pretextul, valabil sau nu, al schimbărilor economice.

Dinainte, creșterea prețurilor indică sensul general al disputelor dintre seniori și țărani. În timpul verii din 1558, supușii marchizului de Final, aproape de Genova, se revoltă împotriva exacțiunilor seniorului lor, Alfonso de Carreto. Despre ce exacțiuni este vorba? Nu cumva este vorba, după cum însuși Carreto o spune, despre faptul că a procedat la o reestimare a bunurilor vasalilor săi și a pretins o creștere a redevențelor? Problema din Final, scăpînd repede de sub controlul marchizului (Genova și Spania se interesează prea mult de acest teritoriu de o importanță hotărîtoare pentru a pierde ocazia)[28], se uită de obicei începuturile reale ale afacerii.

Numeroși au fost, în cele din urmă, nobilii care au păstrat contactul direct cu pămîntul și cu veniturile funciare, care au străbătut astfel, nu afirm că fără pagube[29], dar au străbătut, totuși, furtuna revoluției prețurilor. Căci aceste măsuri și soluții de apărare nu au fost singurele de care au dispus.

În Castilia: Granzii și innobilații față în față cu regele

Se spune pe bună dreptate că statul modern a fost dușmanul nobilimii și al feudalității. Totuși, trebuie să convenim că le-a fost în același timp și dușman și protector, chiar asociat. Reducerea la supunere a fost prima sarcină, niciodată încheiată; apoi folosirea lor ca instrumente de guvernare. Dincolo de ele și, cu ajutorul lor să stăpînească „poporul simplu", cum se spunea în Burgundia[30], apoi să se bazeze pe ele pentru menținerea liniștii și a ordinii publice, pentru apărarea regiunilor unde își au pămînturile și castelele, pentru încadrarea incorporărilor generale care rămîn importante în Spania; în 1542 pentru asediul Perpignanului, în 1569 pentru războiul din Granada, în 1580 pentru invadarea Portugaliei. Și mai adesea încă, regele se mulțumește să-și alarmeze vasalii pentru cazul cînd pericolul ar deveni grav; de exemplu, în 1562[31] sau în 1567[32]. În 1580, seniorii de la frontiera portugheză au recrutat pe cheltuiala lor mici armate, în total, 30 000 de oameni[33], care nu au fost deloc folosiți. De fiecare dată, este vorba despre recrutări de frontieră, dar considerabile, costisitoare cu siguranță.

În plus, regele își pune în mod constant nobilii importanți la curent cu intențiile, ordinele sale și cu știrile decisive. El le cere părerea și îi obligă să-l împrumute cu mari sume de bani... Dar avantajele acordate în compensație de către monarhie nu sînt neglijabile. Bineînțeles, a implica statul, înseamnă a-i observa înainte de orice pe marii și foarte marii interlocutori, așa-numiții *Grandes* și *Títulos*[34], această restrînsă minoritate de privilegiați prin care monarhia conduce cîteodată, oarecum pe ocolite, evitînd ca uriașele disidențe regionale să scape de sub controlul său, căci în spatele fiecărui dintre acești mari seniori se află o considerabilă clientelă, ca în

Franța în spatele caselor de *Guise* sau de *Montmorency*. Cînd un judecător regal (în 1664, este adevărat) se pregătește să pună mîna pe *corregidor*-ul din Jerez, ducele de Arcos[35] intervine fără a-și da osteneala măcar să-l vadă. Ei se adresează secretarului său: „Spune-i că acest corregidor din Jerez aparține casei mele, va fi de ajuns". Nobilimea s-a eclipsat precum stelele în fața soarelui monarhic, astfel se exprimă frazeologia timpului. Dar stelele se mențin nu lipsite de importanță.

Este exact ceea ce demonstrează exemplul privilegiat al Castiliei. Lupta evidentă a luat aici numeroase forme diferite. Cea mai puțin eficace nu este acea ostilitate permanentă a oamenilor din justiția regală împotriva pretențiilor justiției senioriale și împotriva, chiar, a persoanei seniorilor. Astfel nimic nu este mai lesnicios decît să fie opuși seniorii unii altora cu ocazia moștenirilor sau a contestațiilor de proprietate. Faptul reprezintă în egală măsură și o biruință asupra lor. În 1572, Ruy Gomez nu-și mai încape în piele de bucurie la vestea că ducele de Medina Sidonia tocmai a cîștigat un proces împotriva contelui de Alba, nepot al Superiorului Don Antonio, în legătură cu comitatul de Niebla care valorează, după spusele ambasadorilor toscani[36], peste 60 000 de ducați în rente. O dată cauza cîștigată —să fie o întîmplare? — ducele de Medina Sidonia se căsătorește cu fiica lui Ruy Gomez. În sfîrșit, se întîmplă rar, dar se întîmplă, ca justiția regală să susțină vasalii împotriva seniorilor. În iulie 1568, sosea la curte ducele de Infantado. Mult timp cel mai bogat dintre seniorii castilieni (încă și în 1560)[37], cedase primul loc ducelui de Medina Sidonia, poate pentru că fusese în mod special lovit din cauza întîietății sale, și cu bună știință slăbit? Oricum, în 1568, venea la Curte cu prilejul procesului pe care i-l intentaseră supușii săi din marchizatul Santillana care pretindeau că aparțin domeniului regal. Four-

quevaux, de la care deținem acest amănunt[38], adaugă: „Mai există și alți nobili din acest regat care se află în același fel de procese, unii au pierdut frumoase domenii și alții sînt pe cale de a le pierde".

În ce privește justiția pe care o împart acești vasali, ea este strîns supravegheată de sus, niciodată pierdută din vedere. Sentințele lor, notează un venețian în 1558, sînt deferite Cancelariei regale[39]. Paolo Tiepolo o repetă în 1563: „Nobilii din Castilia stăpînesc întinse ținuturi și pămînturi destul de frumoase, dar jurisdicțiile și puterile lor sînt foarte limitate; în fond, ei nu împart dreptatea; ei nu pot pune nici un tribut asupra populației, și nu au nici fortărețe, nici soldați, nici armate numeroase ... spre deosebire de seniorii din Aragon care, deși de o condiție inferioară, își păstrează totuși o mai mare autoritate"[40].

Aceste mici victorii ale monarhiei — sau cutare mare succes precum reluarea de către rege a vămilor aflate de-a lungul coastei cantabre, *diezmos de la mar*, în 1559, la moartea Almirantelui Castiliei care le stăpînea sub formă de concesiune ereditară[41] — aceste victorii deci nu trebuie să ne înșele. Puterea senorială își pierde doar puțin din vigoare. În 1538, întreaga putere a lui Carol Quintul[42] nu a putut să obțină de la Cortesuri, împotriva rezistenței reprezentanților nobilimii, să se stabilească un impozit general pe consum. „Cînd Carol Quintul a vrut să le desființeze privilegiile, va povesti mai tîrziu Michel Suriano[43], el i-a avut pe toți Granzii împotriva sa și, în primul rînd, pe Marele Conetabil al Castiliei, în ciuda faptului că era atașat Majestății sale". În 1548, în absența lui Carol Quintul, în 1555, în absența lui Filip al II-lea, nobilii din Spania au încercat să se pună de acord spre a-și redresa situația; în 1558—1559[44], prințesa Juana în numele lui Filip al II-lea a procedat la înstrăinări de *lugares*, sate aparținînd orașelor. Acestea se apără, unele

cîștigă, altele pierd. Or, toți cumpărătorii pe care îi cunoaștem sînt nobili de vază, pe drept semnalați pentru că fac parte dintre aceia, prea puternici, pe care regalitatea îi îndepărtează sau încearcă să-i îndepărteze. Ea dorește, de exemplu, ca Almirantele Castiliei să nu cumpere Tordesillas; ca marchizul de Las Navas să nu-și atribuie o parte importantă din domeniul Segoviei[45]; de asemenea, ca ducele de Alcala să nu intre în posesia a 1 500 de vasali din Sevilla[46], cumpărați pe 150 000 de ducați (adică 100 de ducați pentru un vasal și familia sa). Dar, față de un senior îndepărtat, alți zece își ating scopul, și în lipsă de vasali din orașe, ei vor cumpăra, cînd se va ivi prilejul, vasali ai Bisericii, vînduți și ei la licitație de către Regalitate. Marea nobilime spaniolă s-a îndîrjit așa cum mărturisesc arhivele sale, să cumpere pămînturi, rente, feude, chiar și case urbane.

Totuși, pe măsură ce trec anii, autoritatea monarhică devine mai eficace, fără îndoială mai apăsătoare, iar semnele acestei înăspriri nu lipsesc; regele dispune arestarea fiului lui Hernán Cortes, marchizul del Valle[47], acuzat de a fi vrut să devină independent în Noua Spanie; sau, în Valencia și prin intermediul Inchiziției, în 1572, a Marelui Senior din Montesa[48] pentru erezie sau sodomie, zvonul public nefiind foarte precizat în această privință; apoi regele exilează pe pămînturile sale, în 1579, pe însuși ducele de Alba sau, de asemenea, lovește în 1580[49], și încă foarte puternic, pe acea mare doamnă care este văduva lui Ruy Gomez, prințesa de Eboli, nu fără să fi ezitat mult timp; și, din nou, el dispune să fie arestat în aprilie 1582[50] contele de Modica în casa tatălui său, Almirante de Castilia, vinovat totuși de a-și fi asasinat rivalul în dragoste („această execuție, se menționează într-o corespondență venețiană, a întristat mult pe toți nobilii și în special pe aceia numiți

Granzi de Spania, pentru că nu se văd mai respectați decît marea masă a muritorilor"); și, de asemenea, Regele Prudent, fără nici o formalitate, în septembrie 1586[51] la Madrid, disciplinează o tinerime elegantă și excentrică... În timpul lui Filip al III-lea, apoi în cel al lui Filip al IV-lea, asemenea acte de autoritate se repetă, iar lista lor ar fi lungă. În decembrie 1608, ducele de Maqueda și fratele său, Don Jaime, erau condamnați la moarte pentru că au lovit pe un notar și un alcálde al Consiliului regal. Afacerea se va mușamaliza, dar emoția a fost puternică pe moment[52], la fel ca în aprilie 1621, cu ocazia doborîrii subite a ducilor de Osuna, de Lerma și de Uceda, ceea ce-l uimi chiar și pe ambasadorul francez...

A existat într-adevăr o readucere la supunere, adesea consimțită cu devoțiune. Această mare nobilime a început, într-adevăr, să trăiască la curte încă din timpul domniei lui Filip al II-lea; ea se stabilește la Madrid, nu fără prudență și fără o anumită aversiune la început. Ea locuiește provizoriu în case *che sono infelici rispetto a quelle d'Italia** mai notează cardinalul Borghese în 1597[53]. Luxul tapiseriilor și al argintăriei nu-i împiedică să trăiască aici *porcamente senza una minima pollitia, che entrare nelle case loro par proprio d'entrare in tante stalle***. Este inutil să-i apărăm împotriva acestor verdicte ale italienilor; ei trăiesc, desigur, ca niște țărani ce sînt, adesea violenți, necivilizați, chiar dacă unii reprezintă remarcabile excepții. Căci aceste case din Madrid sînt aidoma hanurilor, locuințe temporare. Petrecerile și ceremoniile importante se desfășoară totdeauna numai pe do-

---

* care sînt prăpădite în comparație cu cele din Italia (lb. ital. N. tr.).

** mizerabil, fără nici un fel de curățenie, încît a intra în casele lor echivalează cu a intra în tot atîtea grajduri (lb. ital. — N. tr.).

meniile lor[54]. Extrem de bogații duci de Infantado au un strălucit palat la Guadalajara, cel mai frumos din Spania, declară Navagero în 1525[55], și în el va avea loc căsătoria dintre Filip al II-lea și Elisabeta a Franței. Cele mai multe palate senioriale sînt construite chiar în mijlocul cîmpiilor. Astfel, în Lagartera, sat din Sierra de Gredos, nu departe de Oropesa[56], un sat unde pînă de curînd încă, „țărăncile ... își păstrau vechile costume, cu ciorapii ca niște jambiere, cu fuste lungi, acoperite de broderii"[57], ducii de Frias își aveau castelul, cu ferestre renascentiste deschise în ziduri groase, cu o curte spațioasă, scări largi, plafoane sculptate, grinzi în relief și cămine imense.

Treptat, seniorii cedează atracției orașelor. Ducele de Infantado se afla deja la Guadalajara. La Sevilla, palatele urbane se înmulțesc în secolul al XVI-lea. La Burgos mai există încă și astăzi unele din aceste case cu ferestre și porticuri împodobite de ornamente renascentiste și mari blazoane pictate susținute de statui[58]. Încă din 1545, Pedro de Medina admiră numărul și bogăția caselor nobile din Valladolid[59].

La sfîrșitul domniei lui Filip al II-lea, seniorii se îndreaptă în rînduri strînse spre Madrid, apoi spre Valladolid, redevenit un moment capitala Spaniei, spre viața de spectacol a Curții, cu petrecerile și coridele din *Plaza Mayor*. Această nobilime îngroașă în jurul suveranului ecranul care îl va separa de popor din ce în ce mai mult[60]. Profitînd de slăbiciunea lui Filip al III-lea, ea ocupă cu oamenii, clanurile și pasiunile sale posturile esențiale ale guvernării ... Este vremea favoriților, *validos*, este vremea sa. De atunci, ea se abandonează luxului din Madrid, moravurilor sale, nesfîrșitelor peregrinări pe străzile orașului, vieții sale nocturne: teatre, văduve îngăduitoare, femei ușoare care încep, în asemenea
 companii alese, să se îmbrace în mătase, spre

marea indignare a oamenilor virtuoși. Ea încearcă chiar, amețită de această schimbare de viață, o anumită voluptate să se înjosească, amestecată cu mulțimea decăzută pe care o scoate la lumină marele oraș. Tradiția spune că ducele de Medina Sidonia, erou nenorocos al Invencibilei Armade, ar fi fondat, la Madrid, cabaretul celor Șapte Diavoli[61]. În orice caz, tot atît cît al regelui, al comedianților sau al haimanalelor, Madridul este orașul nobililor, centrul vanității, fasturilor, dar și conflictelor pe care și le rezolvă singuri sau pe care ciracii lor le lichidează la un colț de stradă: în oraș se comit, după spusele martorilor, mai multe asasinate pe zi[62].

Dar nobilimea se înghesuie la Madrid și ca să supravegheze puterea și să tragă foloase din aceasta. Domesticită, ea domesticește la rîndul ei, își ia revanșa pentru faptul că a fost ținută la o parte de Regele Prudent în cursul unei interminabile domnii. Oamenii mărunți continuă să ocupe posturile de conțopiști, ai consiliilor și să pătrundă pas cu pas pe drumul onorurilor. Granzii, înnobilații sînt în căutarea favorurilor, a darurilor substanțiale, a numirilor profitabile, a acelor *ayudas de costa*, a concesiunilor, de *encomiendas* de la diferitele Ordine. Ei solicită acestea pentru ei și pentru oamenii lor. O numire în fruntea viceregalității din Italia sau din America, înseamnă o avere asigurată. Nominal, veniturile marii nobilimi nu încetează, de altfel, să crească în urma unei concentrări relativ regulate a moștenirilor și a averilor. Ele cresc sistematic o dată cu conjunctura. În ansamblu, Granzii și seniorii înnobilați dispun, în 1525, de 1 100 000 de ducați în venituri, după spusele venețienilor[63], numai ducele de Medina Sidonia primind o parte anuală de 50 000 de ducați. În 1558[64], veniturile ducelui ating 80 000 de ducați; în 1581, 22 de duci, 47 de conți și 36 de marchizi dispun de 3 000 000 de ducați, iar ducele de Medina Sidonia, el singur, de 150 000 de ducați[65].

Iată doar aparențele, zvonurile. Dar toate aceste strălucitoare situații sînt înglodate în datorii; încă din timpul lui Filip al II-lea îndatorările catastrofale sînt deja un obicei și veniturile nobililor sînt adesea ipotecate ca, de altfel, veniturile regelui însuși, pentru a plăti datoriile. Se cunoaște astfel societatea pe care bancherii Martelli[66] din Florența, sub titlul de Francesco și Carlo Martelli, o fondează în 1552, și care se specializează, pînă în 1590, în împrumuturi cămătărești pentru marii seniori (rău platnici) și pentru oamenii mărunți, totdeauna de o scrupuloasă exactitate. Lista rău platnicilor este strașnică: „Alonso Osorio, fiul marchizului de Astorga, D. Miguel de Velasco, D. Juan de Saavedra, D. Gabriel de Zapata, D. Diego Hurtado de Mendoza, D. Luis de la Cerda, D. Francisco de Velasco, D. Juan de Acuña, D. Luis de Toledo, fiul viceregelui din Neapole, D. Bernadino de Mendoza, D. Ruy Gomez da Silva, D. Bernardino Manrique de Lara, D. Garcilaso de la Vega, tatăl contelui de Palma, marchizul de Las Navas, contele de Niebla...". Iată un remarcabil tablou de afișaj. Aceste datorii fiind adesea contractate spre a-l sluji pe rege, ca de pildă prin diverșii săi ambasadori, se înțelege că monarhul intervine la nevoie și impune creditorilor învoieli[67]... În secolul următor, cînd cunoaștem mai bine aceste vistierii princiare și deplorabile, continuă aceleași dificultăți. O favoare regală, o moștenire, o zestre substanțială, un împrumut autorizat de rege pentru un bun inalienabil restabilesc aceste lichidități nesigure[68]. Apoi curînd se reia același dans pe sîrmă... Iată, într-un cuvînt, ceea ce ușurează sarcina monarhului. Izolată de viața economică activă, nobilimea este condamnată să încheie afaceri proaste: ea nu se dă în lături de la ele.

Iar regele mai dispune și de un alt mijloc de constrîngere. Către 1520 se precizează diferențierea unei înalte nobilimi destul de în-

chise, Granzii și *Titulos*, 20 de Granzi, 35 de *Títulos*. În 1525, ei sînt în număr de 60; la sfîrșitul domniei lui Filip al II-lea de 99 (18 duci, 38 marchizi, 43 conți); Filip al II-lea instituie 67 de marchizi și 25 de conți[69]... Există deci promovări în lanț, ca de exemplu în 1533 și 1539, a bancherilor de Navas și de Olivares, de noblețe recentă. Vor urma apoi diferențieri ale înaltei nobilimi în trei clase. Prin intermediul lor regele conduce, își stăpînește supușii...

Hidalgos și regidores din Castilia

Înalta nobilime, la sfîrșitul domniei lui Filip al II-lea este compusă din 100 de persoane, cu femei și copii, cel mult 400—500. Estimarea numărului global al nobililor din Castilia rămîne îndoielnică, 130 000[70] poate, adică, adăugîndu-se familiile lor, o jumătate de milion pe persoane la o populație de șase sau șapte milioane, o masă care prin însăși mărimea ei înglobează firesc și oameni săraci și prăpădiți. În mii de case uneori dărăpănate, cu, adesea „uriașe blazoane sculptate în piatră"[71], locuiește o populație care ține să trăiescă „nobil", fără muncă dezonorantă, în serviciul regelui sau bisericii, sacrificînd totul, adeseori chiar viața, acestui ideal. Dacă există o manie nobiliară, aceasta nu încetează să se agraveze în Castilia, în ciuda sărăciei pe care o atrage după sine și a batjocurii populare copioase care apare și în proverbe[72]: „În urmărirea a ceea ce-ți datorează un hidalgo, dă drumul ogarului"; „la masa unui hidalgo multe fețe de masă, puține farfurii"; „Să te ferească Dumnezeu de hidalgo sărac și de bogatul necinstit"...

Această ironie este de la sine înțeleasă: există o contradicție între a voi și totodată a nu putea trăi cu noblețe, în lipsa banilor care justifică aproape totul. Unele orașe ajung pînă

la a refuza intrarea acelor *hidalgos* care nu participă la obligațiile fiscale comune. Se spune că în *Ayuntamiento* din Gascueña, sat din provincia Cuenca, era înscris cu litere de aur: *No consienten nuestras leyes hidalgos, frailes, ni bueyes*[73]. *Boii* (blegii?) este un cuvînt folosit acolo pentru rimă: „legile noastre nu admit nici hidalgos, nici călugări, nici boi". Alte orașe și sate, foarte numeroase, refuzau orice diviziune între *hidalgos* și *pecheros*, micii nobili și oameni obișnuiți. Totuși, de obicei, cele două „populații" își împărțeau pe jumătate funcțiile și sarcinile municipale[74], ceea ce avantaja minoritatea. Și în numeroase orașe importante, ca de exemplu în Sevilla[75], nobilimea pusese mîna pe toate posturile de conducere. Am semnalat deja o venalitate, folositoare familiilor nobile locale, stăpîne ale funcțiilor de *regidores* vîndute de regalitate, revîndute apoi de titulari. Obținerea acestor funcții nu reprezenta niciodată, bineînțeles, o problemă de pură vanitate, ci de interese adesea josnice, totdeauna precise. Dacă nu poate jefui Castilia întreagă, cum o fac Granzii, nobilimea locală jefuiește veniturile urbane și rurale, aflate mai la îndemîna lor, și se întreține din ele. Certuri, tensiuni, luptele dintre clase nu lipsesc niciodată în aceste microcosmosuri agitate, incidentele sînt cînd neînsemnate, cînd tragice, dar au un sens.

Toate aceste firimituri sînt de obicei abandonate de marea nobilime. La fel, la Curte, micile sarcini și funcțiile mărunte sînt accesibile pentru *hidalgos*, și asta încă dinainte de răsturnarea socială care va urma după moartea lui Filip al II-lea. El nu a preferat, după cum s-a spus, vulgul sau burghezii al căror număr, chiar în *Consejo de Hacienda*, a fost limitat (dacă nu se iau în considerație și oamenii bisericii); Regele Catolic a preferat nobilimea mijlocie celei mari. Această consta-

tare pe care o lasă să se întrevadă sondajele, schimbă explicațiile de ansamblu[76]. Începe, astfel, o reacție seniorială chiar o dată cu secolul al XVI-lea, cu toate că, normal, nu întreaga nobilime își găsește un loc, ușor și imediat: mulți nobili fără bani sînt fericiți să slujească în rîndul servitorilor, *criados* ai marilor seniori, fără să neglijeze totuși să poarte, cînd este cazul, crucile roșii ale ordinelor de Santiago sau de Calatrava[77].

În fața acestei evoluții generale, profunde, reacțiile sînt rare, aproape inexistente dar de aceea cele pe care le cunoaștem nu par decît și mai semnificative. Astfel, Medina del Campo, vechi oraș comercial, refuză să cedeze acestor *hidalgos* jumătate din *oficios*, în ciuda unui verdict dat împotriva orașului în 1598, și el obține amînări, apoi cîștigă în cele din urmă, în 1635, contra unui dar de 25 000 de ducați[78]. Medina de Rio Seco se va apăra și va triumfa în aceleași condiții, în 1632; de altfel în schimbul unui plocon uriaș[79]. Și să notăm și acest amănunt: comerțul luptă încă împotriva nobilimii.

Alte mărturii

Tabloul castilian se poate recunoaște și în altă parte, *mutatis mutandis*, în Franța[80]. Chiar și în Catalonia[81] și în Valencia: în cele două Spanii separate, autoritatea regelui este slabă și nobilii profită de acest lucru astfel încît observatorii străini le atribuie cu ușurință gînduri mai subversive decît este cazul. În august 1575, cînd se pune problema să fie trimis cu Escovedo în Flandra, fie ducele de Gandia (dar acesta e bolnav), fie contele de Aytona, și unul și celălalt, spune genovezul Sauli, pot aspira la titlul de „om al Republicii, unul fiind valencian, celălalt din Barcelona“[82]. „*Huomo di Repubblica*“, frumos proiect! Un amă-

nunt semnificativ: la Valencia, în aprilie 1616, viceregele, duce de Feria, pedepsea un nobil din cauza uneia din glumele sale răutăcioase obligîndu-l să străbată orașul pe spatele unei catîrce. Nobilii își închid imediat casele, își pun hainele de doliu și mulți merg să protesteze la Madrid, pe lîngă rege[83].

La Neapole, războaiele atît de violente din vremea lui Carol al VIII-lea și pînă la Ludovic al XII-lea atrăseseră după ele catastrofe nobiliare în lanț. Se văzură dispărînd cei mai mari potentați, precum prinții de Salerno, cei de Taranto, sau ducele de Bari. „Statele“ lor au fost împărțite. Dar din acest proces nobilii mijlocii au ieșit înstăriți și unele state suficient de întinse au supraviețuit, ca, de exemplu, comitatele de Albi și Tagliacozzo, Matera, Cellano. În 1558[84], o relatare venețiană enumeră în regat 24 de duci, 25 de marchizi, 90 de conți, aproximativ 800 de baroni, și, dintrei ei, 13 seniori dispunînd de 16 pînă la 45 de mii de scuzi în rente. Aceste cifre au crescut cu timpul: în 1580, 11 prinți, 25 de duci, 37 de marchizi[85]; în 1597, 213 „titolati“, sau 25 de prinți, 41 de duci, 75 de marchizi, 72 de conți și peste 600 de baroni[86]. Nu se mai străduiește nimeni să numere mărunțișul. În 1594, seniorii dispun de 50 pînă la 100 000 de ducați în rente[87]. Cum ar putea oare statul, vînzător de titluri prin *Sommaria*, să ducă lupta împotriva propriilor săi clienți?

El a pornit-o totuși, dar niciodată cu întreaga energie. În 1538, și apoi în continuare, Carol Quintul a adus la cunoștință că nu îngăduia vasalilor săi din Neapole să exercite *mero* și *misto*[88] *impero**, decît dacă acest drept era specificat cu forme în regulă în privilegiile lor sau era stabilit printr-o hotărîre legală; în caz contrar, vasalul ar fi fost învinovățit de uzurpare jurisdicțională. Împăratul a mai încercat și să sustragă fanteziei seniorilor

---

 * puterea de a pedepsi și judeca (lb. ital. — N. tr.).

bunurile comunităţilor şi libertatea vasalilor; el a căutat să limiteze numărul „îndatoririlor" la acelea pe care le fixa tradiţia. În zadar. Totul a fost o bună pradă pentru baroni: pădurile, păşunile, corvezile supuşilor lor (asupra cărora considerau că au toate drepturile: Bianchini pomeneşte chiar de scaune acoperite cu piele de om)[89], drepturile suveranului, uneori chiar banii din impozitele datorate regelui. Este adevărat că acesta îşi abandona adesea drepturile şi veniturile fiscale, vîndute dinainte, apoi revîndute la nevoie. În consecinţă, cea mai mare parte a vasalilor au drepturi aproape suverane în materie de justiţie şi de redevenţe; ei au oamenii lor, nici o cîrmuire n-ar putea să-i ţină în frîu. Nu le lipseşte poate decît privilegiul de a bate monedă proprie. Numai cheltuielile lor nebuneşti, obiceiul de a trăi la Neapole în preajma viceregelui şi în atmosfera marelui oraş, vanitatea lor, nevoia de a se sprijini pe Spania pentru a lupta împotriva turcilor şi a „plebei" îi împiedică să se frămînte peste măsură; şi, de asemenea, poate faptul că printre ei se află şi străini, spanioli sau genovezi, introduşi prin sistemul de cumpărare a feudelor.

În orice caz, luat în bloc, numărul baronilor nu făcea decît să crească. Ultimii ani ai secolului, atît de nefaşti, îi împovărează, fără îndoială, pe numeroşii nobili, îndeosebi în oraş. Datorii scandaloase atrag după ele vînzări, puneri sub sechestru de către *Sommaria*. Sînt accidente banale în viaţa nobililor, la Neapole sau în altă parte, riscurile fireşti ale condiţiei lor. Se poate scăpa de ele uşor. Un nobil poate să se ruineze şi să piardă totul, nobilimea continuă invariabil să-şi sporească însemnătatea. Dacă am face un salt pînă în mijlocul dramatic al secolului al XVII-lea, am vedea, dincolo de imaginile pitoreşti şi de rolurile individuale, în vremea revoluţiei din Neapole, în timpul lui Masaniello (1647), încheindu-se o

incontestabilă revoluție socială, ultimul cuvînt avîndu-l nobilii, clasa lor reacționară[90].

Nobilimea a cîștigat partida pentru mulți ani, și nu numai la Neapole ci și la Milano[91], în ducatul Toscana[92], la Genova[93], Veneția[94] sau Roma[95]. Am avea prea multe cauze de pledat. Dar este oare nevoie să ne repetăm?

Generațiile de nobili din Turcia

Dosarul, de departe cel mai uimitor, se referă la Imperiul turc. În timp ce despre Islam nu știm nimic direct, cunoaștem acceptabil situația socială din Anatolia și relativ bine pe cea din Balcani. Și această realitate, contrar a ceea ce s-a repetat[96] adesea, nu se află în opoziție cu destinul Occidentului. Există asemănări și analogii izbitoare. Aceleași cauze produc aceleași efecte — se poate spune — atunci cînd o ordine socială nu oferă, în ceea ce privește structurile sale, un mare număr de soluții posibile și cînd este vorba despre societăți în mod vădit agricole, despre organizări statale încă elementare în ciuda strălucirii lor și, cel puțin prin această neîmplinire, destul de asemănătoare între ele.

Studiile din ultimii cincisprezece ani, deși nu au lămurit totul, ne permit să desprindem generalul, și chiar unele „modele“ valabile, esențialul fiind să le distingem cu grijă după epoci. Prea mulți istorici, vorbind despre Turcia, confundă, într-adevăr, peisaje desfășurate pe secole întregi; or, dacă societățile merg arareori cu pași de gigant, ele se transformă în schimb cu timpul pe distanțe atît de vaste. Trebuie să vorbim despre trei sau patru generații de nobili turci, ultima, care ajunge să se instaleze cu îndrăzneală la sfîrșitul secolului al XVI-lea, fiind, eventual, cea mai abuzivă; ea copleșește statul totalitar al osmanlîilor și îl slăbește dacă nu cumva îl și aduce, ea singură,
 la ruina totală. Căci, în sfîrșit, dacă aceleași

cauze și aceleași efecte sînt vizibile peste tot, conjuncturile generale își au și ele responsabilitatea lor și sînt pretutindeni în acțiune.

Prima generație nobiliară turcă trebuie remarcată urcînd înapoi pînă la sfîrșitul nopții secolului al XIV-lea; ea se instalează în Anatolia în ajunul sau a doua zi după primele mari izbînzi ale osmanlîilor (de la cucerirea Brussei, 1326, pînă la cea a Adrianopolului, către 1360). Dacă acceptăm ceea ce spun adesea istoricii[97], această înaltă societate este dură, comprimată într-o înlănțuire tulburătoare, concomitent sclavagistă, feudală și seniorială și totuși liberă, prea liberă față de sultan (acesta nu este decît primul dintre egali). Pămînturile, în special, se vînd și se cumpără neîncetat și în afara oricărui control al statului. Ea cunoaște, în sfîrșit, proprietăți individuale, alodiale am spune (*mulk*-uri) sau familiale (*wakuf*-uri), mai precis, ctitorii pioase, dar ai căror fondatori împreună cu descendenții lor le păstrează administrarea și folosința astfel încît par oarecum niște fortărețe durabile aidoma majoratelor din Occident.

A doua generație nobiliară turcă nu apare numai în Europa, în secolul al XV-lea, dar aici o putem vedea cel mai bine în momentul cînd se înrădăcinează, apoi se dezvoltă repede. În fața rapidei cuceriri a Balcanilor de către turci, efectiv totul s-a prăbușit pînă foarte departe, cu mult înainte sub loviturile revoluțiilor țărănești violente. Astfel, pînă la ultimul salt, între cucerirea Belgradului în 1521 și pătrunderea în Ungaria (la Mohacs, 1526), țăranii maghiari se răscoală; nobilimea creștină îi va înfrînge, dar cu prețul unui efort istovitor[98]. În total, o serie de regimuri feudale vechi s-au prăbușit aproape de la sine, toate regimuri venite de departe, alcătuite din elemente eterogene (greci, slavi, chiar și occidentali). În ajunul catastrofei, Balcanii se află, sub raport social, la nivelul Occidentului, prin bogăția lor și, cel puțin, prin felul în care no-

bilii se instalează în orașele din preajma domeniilor lor (un *inurbamento* aidoma celui din Italia). Musachi, nobili albanezi, s-au așezat în Durazzo, în palate fortificate asemănătoare cu cele din Bologna sau din Florența. Și nu puține orașe înconjurate de domenii au văzut construindu-li-se strada rezervată bogatelor reședințe senioriale, ca de exemplu, la Tîrnovo *bojarska mahala* sau la Vidin — *bojarska ulița*[99], tot acest lux fiind legat de *latifundia*, de țărănimea dur exploatată. Acesta este sistemul care se năruie în fața turcilor, ca un fals decor de teatru.

S-au petrecut atunci pustiiri, băjeniri ale populației în munții neprimitori, dar și o relativă eliberare a țăranilor. Aceștia vor rămîne grupați în comunitățile lor, stăpîni ai ogoarelor proprii, desigur fără a fi liberi, căci ei sînt supuși fiscului care nu vrea să ignore pe nimeni, și cuprinși în domenii senioriale noi, calchiate după cele vechi, feude sau mai curînd privilegii (*timar*-uri) între care sînt repartizate populația și pămîntul cucerit. Țăranul va plăti redevențe în bani, redevențe în natură, ultimele mult mai puțin importante decît primele, dar va fi scutit de grelele corvezi tradiționale. Turcii sînt cu atît mai concilianți în acești primi ani de expansiune continuă, cu cît trebuie să mențină în calea acesteia avantajul tulburărilor țărănești care o favorizează, cu cît sultanii nu mai au încredere în vechea nobilime anatolică îmbogățită prin distribuiri de feude în Europa și ale cărei mari familii, *Jandarli*[100], încearcă să-și supună cursul evenimentelor. De altfel, neîncrederea guvernului central față de feudali nu va înceta niciodată, de unde și atîtea măsuri, calcule, circumspecții orientate. Din capul locului favorurile acordate nobilimii creștine din Balcani, înzestrată generos cu *timar*-uri, nu au o altă cauză profundă[101].

Aceste *timar*-uri nu sînt feude de rînd, în
 ciuda asemănărilor lor cu domeniile senioriale

din Occident; ele reprezintă, ca și acelea, sate, terenuri, spații necultivate, ape curgătoare, vămi, uneori drepturi asupra pieții din orașul vecin, de exemplu la Kostur, mic oraș bulgăresc[102]... Dar aceste domenii senioriale servesc la întreținerea soldaților, cavalerilor *(spahii)* așa încît adesea sînt numite *spahilic*-uri. Pe scurt, ele sînt feude condiționate, un fel de salariu, compensația fiind obligația de a sluji la fiecare rechiziție cu un număr de călăreți proporțional cu importanța fiecărui *timar*, sub ordinul unui *sangiac* al provinciei. A nu răspunde la apel, înseamnă să-ți pierzi *timarul*. Aceste domenii senioriale revocabile, date cu titlu viager, sînt mai degrabă decît feude, privilegii în sens carolingian. Dar foarte curînd, *timar*-urile trec din tată în fiu, se produce o alunecare a titlului viager către transmiterea ereditară a privilegiului către feudă. Încă din 1375, o dispoziție legală recunoștea acest drept de succesiune al fiilor de *timarioți*[103].

De regulă, este vorba de venituri mici, sub 20 000 de aspri, plafonul primei categorii fiind rar atins. Unele liste pentru regiunea Vidin și Berkovița, dintre 1454 și 1479, semnalează pentru 21 de *timar*-uri venituri de la 1 416 la 10 587 aspri, adică de 20 pînă la 180 de ducați, marea majoritate situîndu-se între 2 500 și 8 000 de aspri. Această rație minimă pentru existență corespunde totuși vîrstei de aur a sistemului. *Timariotul*, într-adevăr, supravegheat de vigilentele autorități locale, nu poate prejudicia slabele venituri ale țăranilor și soluția, dacă vrea să se îmbogățească, este prada, retribuția suplimentară a războiului fructuos care se continuă pentru osmanlîi pînă către jumătatea secolului al XVI-lea[104].

Că veniturile acestor timarioți sînt destul de modeste, am fi putut ghici dinainte dat fiind numărul lor: 200 000[105], probabil către sfîrșitul secolului, sau un milion de persoane la 16

sau 20 milioane. Această nobilime este prea numeroasă pentru a fi bogată. Dar în rîndurile ei există și privilegiați: foarte curînd se constituie și o mare nobilime. Există, de fapt, trei categorii de *timar*-uri[106], cele obișnuite pînă la venituri de 20 000 de aspri, cele mijlocii (*ziamete*) pînă la 100 000, și ultimele, *has*, deasupra acestui nivel. În 1530, în Rumelia, Marele Vizir, Ibrahim Pașa, posedă un *has* cu un venit de 116 732 aspri; Ayas Pașa, unul cu un venit de 407 309 de aspri, Kassim Pașa un *has* cu un venit de 432 990 de aspri... Acestea sînt adevăratele mari domenii împreună cu, în plus, *wakuf*-uri și *mulk*-uri (acestea din urmă sînt numite și *has* sau *has ciftlik*-uri, în opoziție cu proprietățile țărănești, numite *raia ciftlik*-uri). Să spunem că sînt rezerve senioriale? Multe dintre aceste rezerve, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în Grecia, cuprind livezi cu măslini și pomi fructiferi, podgorii, mori[107]... Și astfel, foarte curînd, apare o proprietate privată, mai mult sau mai puțin importantă, constituită, de regulă, în favoarea marilor vasali feudali. Ea riscă să compromită uriașul edificiu al unei aristocrații funciare, dezvoltată sub semnul dominant al serviciului public și în conformitate cu însăși doctrina statului turc care pretinde ca *întreaga* bogăție națională să fie proprietatea exclusivă a Sultanului.

Faptul că acesta din urmă a considerat drept amenințătoare marea nobilime prea bogată și încă de pe acum prea liberă explică unele reacții timpurii precum cele ale lui Mahomed al II-lea, sau tîrzii precum cele ale lui Soliman Magnificul în favoarea unei centralizări decisive a sistemului pe care îl amenință separatismele și autonomiile posibile. Ceea ce urmărește cuceritorul Constantinopolului, *Fatih*, este să sfărîme domeniile *wakuf* și *mulk* pentru a le reintroduce în rețeaua de *spahilic-uri*[108] Marea reglementare a lui Soliman, din 1530[109], reprezintă o restabilire a ordinei generale, carac-

teristică epocii „Legislatorului“. De atunci aproape numai la Istanbul (beglerbeii nu păstrează decît dreptul de a încredința domenii dependente mărunte) se vor atribui fiefuri militare. Sînt fixate recompensele datorate fiilor de spahii: ele vor varia după cum tatăl va fi pierit pe cîmpul de luptă, sau a murit în patul său, după cum moștenitorul va fi fost sau nu deja asigurat cu un fief. Dar aceste măsuri, ca toate măsurile autoritare în materie socială, vor avea un rezultat îndoielnic, și anume că, bazat doar pe Istanbul, sistemul va depinde, de atunci înainte, mai mult de Serai și de intrigile de aici decît de virtuțile sale. În orice caz, marea proprietate încă existentă nu dă înapoi. Ea este favorizată de colonizarea interioară a Balcanilor, de creșterea demografică, de avîntul exporturilor de produse brute către Occident. Comerțul cu grîu, din 1560 pînă în 1570, îi îmbogățește pe marii proprietari: marele vizir Rustem Pașa nu este decît un traficant de grîu[110].

A treia generație a nobilimii turce, de după anii 1550—1570 (date aproximative), nu este atît de recentă cum se pretinde. Ceea ce o caracterizează este dezvoltarea marii proprietăți, dar aceasta este anterioară jumătății secolului al XVI-lea. Noutatea totuși o reprezintă încetarea cuceririlor turce rentabile, încă înainte de sfîrșitul domniei, atît de glorioase, a lui Soliman Magnificul (1566), necesitatea pe care o au nobilii de toate mărimile și de toate felurile de a se întoarce către lumea rurală și de a o exploata fără rușine și fără măsură, redevențele în bani neînsemnînd mai nimic față de repetatele devalorizări ale asprului[111].

Statul otoman se află deodată într-o situație dificilă: „Încasările vistieriei statului nu acoperă cheltuielile“, notează la sfîrșitul secolului al XVI-lea cronicarul otoman Mustafa Selaniki[112]. Măsurile fiscale, înstrăinările de venituri se înmulțesc, ele urmează cursul logic al lucrurilor. Creșterea prețurilor sfîrșește prin a degrada ve-

chea ordine. Contemporanii vor face vinovate, pentru relele moravuri ale cîrmuirii, favorurile acordate aristocrației palatului precum și servitorilor și clienților acesteia. Este adevărat că Seraiul devenise distribuitor de *timar*-uri și că el le rezervă curtenilor și servitorilor care îi înconjoară pe suveran și pe miniștrii săi, ceauși, funcționari, controlori ai monopolurilor fiscale (*muteferikas*), valeți de demnitari, paji ai palatului[113], fără a-i mai socoti pe viziri și pe Sultana mamă ... Această împărțire de feude depășește tot ceea ce va cunoaște și va născoci Occidentul în această privință. Titlurile de noblețe din Franța nu înseamnă nimic pe lîngă aceste firmane distribuite de regulă, de mai multe ori și care îi privilegiază fără rușine pînă și pe *ecnebi* („străini")[114] (cei care nu aparțin clasei otomane dominante). „Vagabonzi, tîlhari, țigani, evrei, leși, ruși, oameni ai orașelor", astfel îi semnalează un cronicar otoman[115] pe cei pe care în Occident i-am numi noii nobili. Timpurile „infamiilor"[116] au venit și vor dura, fără a ține seama de regulile tradiționale. Economia monetară determinînd totul, se dezvoltă domenii întinse, plante veninoase împotriva cărora nimic nu mai este posibil. Folosind nume false, cutare timariot obține douăzeci, treizeci de domenii senioriale[117] ... Domeniile senioriale mai mici sînt înghițite atunci de cele mari și unii nobili decăzuți sau amenințați să decadă vor figura în curînd în primele rînduri ale răzmerițelor țărănești de la sfîrșitul secolului și din secolul următor.

La fel cum a deschis epoca marilor nobili îmbogățiți, această a treia vîrstă o va deschide pe cea a cămătarilor, a „financiarilor" exploatatori în același timp ai statului, ai nobilimii și ai țăranilor. Începînd cu anul 1550, într-adevăr, statul otoman recurge la vechiul procedeu de vînzări a veniturilor fiscale, la sistemul de *mukata* și de *iltizan* (arendare) practicat deja

 de turcii Selgiucizi și de Bizanț[118]. Desigur,

procedeul este banal, îl mai întîlnim și la Neapole, la Veneția, ca și la Paris sau în Spania. La Neapole se vînd venituri fiscale, la Veneția se arendează pentru doi sau trei ani cutare impozit, cutare sector vamal... Statul turc va proceda la fel, cerînd arendașilor lui să-i avanseze imediat banii corespunzători cu veniturile pe care le au de încasat. Arendașul, în ciuda supravegherii controlorilor, se despăgubește apoi din plin. La trecerea unui pod turmele de oi trebuie să plătească un aspru la fiecare două capete; se vor percepe pînă la opt aspri pentru fiecare vită. Mai mult încă, înainte de încheierea tîrgului, arendașul își va formula condițiile, își va înmulți pretențiile. Or, foarte adesea, marii seniori își vor arenda și ei domeniile și pretutindeni se dezvoltă fără opreliște rețeaua împrumutătorilor evrei sau greci[119]. În curînd, ei țin întreaga Turcie sub dominația lor... Economia monetară, creșterea prețurilor îi vor conduce spre posturile de conducere. În aceste condiții, vechiul sistem militar al spahiilor nu mai funcționează. Contrariul chiar ar surprinde. Serviciul militar este ignorat și verificările pe care le ordonă guvernul central sînt ridiculizate.

În legătură cu acest subiect mărturia Intendentului de finanțe al sultanului Ahmed, Aini Ali, este categorică[120]. „Majoritatea vasalilor, afirmă el, în ziua de astăzi, își părăsesc serviciul, astfel încît în timp de război cînd este vorba de serviciul militar, nu există măcar un om din zece *timar*-uri care să se înroleze". Spiritul cavaleresc care făurise trăinicia instituției s-a spulberat. Koci Beg, originar din Korița, din sudul Albaniei, se exprimă în acest sens în scrierile sale apărute în 1630[121]. De fapt, un personaj obscur, din Bosnia, Mallah Hassan Elkjadi, scosese același strigăt de alarmă, încă din 1596[122]. Declinul este vizibil chiar și în ochii străinilor[123]. În secolul al XVII-lea, spahii își vor părăsi casele țărănești, și se vor stabili în

orașe. Este epoca în care familia albaneză Toptani își părăsește castelul întărit din Kruja pentru orașul deschis și înconjurat de grădini, Tirana[124]. Această migrație către orașe este, printre altele, semnul formării unei aristocrații cu puternice rădăcini locale, sigură de ziua de mîine.

Despre ciftlik-uri

O dată cu secolul al XVII-lea, o altă schimbare se dezvăluie, nu mai puțin considerabilă, dacă acordăm credit în acest sens studiilor lui Richard Busch-Zantner[125]. Erudiții[126] au făcut o primire rezervată acestei cărți încărcate de idei. Dar au oare dreptate erudiții? Că Richard Busch-Zantner a fost atras de literatură și de exemplul reformelor agrare de după primul război mondial, e adevărat, dar este acesta un păcat? I s-a reproșat, de asemenea, nesiguranța terminologiei, nesiguranță ce mi se pare aproape inevitabilă. Cînd un istoric occidental abordează această parte a lumii, toate cuvintele pe care le are la dispoziție sînt ambigui și definițiile de ieri (opoziția categorică, de exemplu, pe care o stabilește Ch. Beckers între feuda turcă și feuda occidentală) sau explicațiile generale (precum cele ale lui J. Cvijič) îi oferă doar puncte slabe de sprijin. O folosire crescîndă a izvoarelor documentare turcești deplasează, de altfel, problemele și obligă la revizuiri profunde.

Probabil că noțiunea de *ciftlik* semnalează o noutate și o realitate importantă. La origine, cuvîntul ar fi desemnat suprafața pe care un plug fără plaz o ară într-o zi[127] (adică un *zeugarion* bizantin, un *Morgen* sau *Joch*, german, un *jour* sau *journal* al anumitor sate franceze). Mai tîrziu el ar desemna proprietatea privată, fie a țăranilor *(raia ciftlik)*, fie a marilor seniori *(hassa ciftlik)* și, în fine, marea proprie-

tate, un fel de plantaţie colonială, o *Gutsherrschaft* — tot ce se poate. Ne explicăm insuficient evoluţia termenului, dar el are acest sens încă din anii 1609—1610[128].

Existenţa acestor proprietăţi moderne, administrate cu duritate, dar productive, ne-ar impune, dacă ar fi necesar, să nu luăm în considerare în evoluţia nobilimii turce doar temeiuri de ordin social sau politic. Nu totul a fost distrugere şi decădere, potrivit văicărelilor şi justificărilor cronicarilor. Aceste proprietăţi evocă rentabilele plantaţii coloniale sau frumoasele domenii din *Ostelbien*[129] sau din Polonia. În centrul proprietăţii conacul stăpînului, construit în piatră ca în sudul cîmpiei albaneze, în Koriţa, este, cu înfăţişarea sa de turn, tipul de *cula,* casă-fortăreaţă cu etaje[130]. Ea domină sărăcăcioasele cocioabe de argilă ţărăneşti. De obicei, *ciftlik*-urile valorifică depresiunile cîmpiilor ca, de exemplu, smîrcurile dintre Larissa şi Volos, de-a lungul ţărmurilor noroioase ale lacului Jezero[131] sau văile fertile ale fluviilor şi rîurilor. Este o formă expansionistă de exploatare. Acest *ciftlik*-uri produc mai întîi de toate grîu. Iar grîul, în Turcia ca şi în provinciile dunărene sau în Polonia, din clipa în care este legat de marilor exporturi, creează de la început înseşi condiţiile unei „a doua şerbii"[132], bineînţeles în Turcia. Aceste mari proprietăţi degradează pretutindeni situaţia ţărănească şi profită de această degradare. Totodată, ele sînt, economiceşte vorbind, eficiente, mai întîi, pentru grîu, pentru orez, în curînd pentru porumb, mai tîrziu pentru bumbac şi, încă de la început, pentru folosirea irigaţiilor sofisticate şi înmulţirea atelajelor de bivoli[133]... Ceea ce se petrece în cîmpiile joase ale Balcanilor evocă îndeaproape procesele din Occident, de pildă acelea din ţinutul Veneţiei. Acestea reprezintă incontestabil vaste, importante îmbunătăţiri. Ca în Occident, marea proprietate a pus în valoare spaţiile lipsite de oameni pe care primele generaţii senioriale şi ţărăneşti nu le cuceriseră

încă foarte bine. A existat un progres, cu prețul, evident ca și în alte părți, al unor constrîngeri sociale. Singuri săracii nu au cîștigat nimic, nu puteau cîștiga nimic de pe urma lui.

NOTE

1. Lucien ROMIER, *Le Royaume de Catherine de Médicis*, 1925, vol. 1, ediția 3-a, p. 177.
2. *Ibidem*, p. 207—208.
3. *Ibidem*, p. 207.
4. *Ibidem*, p. 193—203; Henri DROUOT, *op. cit.*, vol. 1, p. 40.
5. François de RAMEL, *Les Vallées des Papes d'Avignon*, 1954, p. 142.
6. Josef A. SCHUMPETER, *op. cit.*, (tr. ital.), vol. 1, p. 177.
7. Carl J. von HEFELE, *Le cardinal Ximénès*, p. 364.
8. R. RUSSO, *op. cit.*, p. 421.
9. E. LE ROY LADURIE, *op. cit.* Mă tem că nu este vorba de un dialog, ci mai curînd de o conversație, țăranul bogat fiind al treilea interlocutor adversar, și al seniorului, și al micului țăran. Dacă îi dăm crezare lui E. Le Roy Ladurie, acest țăran bogat triumfa în Languedoc între anii 1550—1600.
10. P. VILAR, *op. cit.*, vol. 1, p. 575 și următoarele.
11. Antonio Dominguez ORTIZ, *op. cit.*, vol. 1, p. 364.
12. Dr. L. MERLE, *La métairie et l'évolution agraire de la Gâtine Poitevine de la fin du Moyen Age à la Révolution*, 1959.
13. Lucien FEBVRE, *Philippe II et la Franche Comté*, 1912, p. 201 și următoarele.
14. Gabriel DEBIEN, *En Haut Poitou: défricheurs au travail (XVe—XVIIe siècle)*, „Cahiers des Annales", 1952.
15. Manuel TORRES-LÓPEZ, „El origen del Señorio Solariego de Benameji y su cartapuebla de 1549" în: *Boletin de la Universidad de Granada*, 1932, nr. 21; dare de seamă de Marc BLOCH, în: *Annales hist. écon. et sociale*, 1934, p. 615.
16. Robert LIVET, *op. cit.*, p. 147 și 148.
17. *Ibidem*.
18. R. AUBENAS, *Chartes de franchises et actes d'habitation*, Cannes, 1943.
19. L. BIANCHINI, *op. cit.*, vol. 1, p. 260 și următoarele.
20. 8 octombrie 1585, A. N., K 1563.
21. Vezi vol. 1.

22. *Op. cit.*, p. 354.
23. G. NIEMEYER, *op. cit.*, p. 51.
24. Aldo de MADDALENA, „I bilanci dal 1600 al 1647 di una azienda fondiaria lombarda“, în: *Rivista internazionale di Scienze economiche e commerciali*, 1955.
25. Astfel, cu titlu de exemplu, printre nenumăratele altele: A.d.S, Neapole, Sommaria Partium 249, f°s 181, 219 v° 220, 247 (1544 şi 1545).
26. A. de MADDALENA, *op. cit.*, p. 29. prăbuşirea lor „drastică“ începînd cu 1634.
27. Fr. Saverio Provana Di COLLEGNO, „Notizie e documenti d'alcune certose del Piemonte“, în: *Miscellanea di storia italiana*, 1901, t. 37, seria a 3-a, vol. 2, p. 393—395.
28. Supuşii săi se revoltă încă din 1566 (Simancas E° 1395, 7 februarie 1566). Revolta mai durează încă în 1568 (*Ibidem*, 11 ianuarie 1568).
29. Carmelo VIÑAS Y MEX, *El problema de la tierra en los siglos XVI—XVII*, Madrid, 1941, p. 30, consideră că veniturile nobilimii cresc mai puţin rapid decît nivelul general al preţurilor.
30. Henri DROUOT, *op. cit.*, vol. 2, p. 477.
31. *Correspondance de Saint-Sulpice*, p.p. E. Cabié, p. 37.
32. *Dépèches de Fourquevaux*, vol. 1, p. 365.
33. R. B. MERRIMAN, *op. cit.*, vol. 4, p. 365.
34. L. PFANDL, *Philippe II*, p. 315; S. MINGUIJÓN, *Historia del derecho español*, Barcelona, 1933, p. 370.
35. A. Dominguez ORTIZ, *op. cit.*, p. 222.
36. Nobili şi del Caccia către Prinţ, Madrid, 12 martie 1572, A.d.S., Firenze, Mediceo 4903.
37. *C.S.P.*, *Venetian*, vol. 7, p. 178.
38. *Lettres de Fourquevaux*, vol. 1, p. 295.
39. E. ALBÈRI, *op. cit.*, vol. 1, III, p. 263.
40. *Ibidem*, vol. 1, V, p. 19—20.
41. Vezi vol. 1.
42. Richard KONETZKE, *op. cit.*, p. 146.
43. E. ALBÈRI, *op. cit.*, vol. 1, III, p. 338—339.
44. După raportul licenţiatului Polomares, vezi mai sus.
45. Simancas E° 137, f° 213, 9 iunie 1559.
46. *Ibidem*, 13 iulie 1559.
47. A.d.S., Firenze, Mediceo 4903, 29 septembrie 1571.
48. *Ibidem*, 19 iunie 1572.
49. A.d.S., Firenze, Mediceo 4911, 15 februarie 1580.
50. A.d.S., Venezia, Senato Dispacci Spagna, Matteo Zane către Doge, Madrid, 21 aprilie 1582.
51. A.d.S., Genova, Spagna, 15, Madrid, 27 decembrie 1608.
52. Neapole, Biblioteca della Storia Patria, vol. 28, B 11, f° 114 v°, 30 aprilie 1621.

53. A. Morel FATIO, *L'Espagne au XVI-e et au XVII-e siècle*, Heilbronn, 1878, p. 177.
54. A.d.S., Firenze, Mediceo 4903, 22 ianuarie 1571.
55. A. NAVAGERO, *op. cit.*, p. 6.
56. Baltasar PORREÑO, *Dichos y hechos del señor rey don Philipe segundo, el prudente...*, Cuenca, 1621, p. 6.
57. R. RECOULY, *Ombre et Soleil d'Espagne*, 1934, p. 97.
58. Théophile GAUTIER, *Voyage en Espagne*, 1899, p. 39.
59. *Op. cit.*, îndeosebi casa contelui de Benavente, aproape de Pisuerga, p. 229 v°.
60. L. PFANDL, *op. cit.*, p. 132.
61. Victor HUGO, *William Shakespeare*, 1882, p. 25, vorbește despre cabaretul *El Puño en rostro.*
62. A.d.S., Neapole, Farnesiane 48, Canobio către duce, Madrid, 7 septembrie 1607; *„de quatro mesi in qua passa cosa qua contra il solito et mai più e intervenuto che siano state amazate in Madrid più di trecenti huomini et non si sa come ne perche delli più".**
63. E. ALBÈRI, *op. cit.*, vol. 1, p. 35—36, 16 noiembrie 1525.
64. *Ibidem*, vol. 1, III, p. 263.
65. *Ibidem*, vol. I, V, p. 288.
66. Felipe RUIZ MARTIN, *Introduction aux lettres de Florence*, în curs de apariție.
67. B. BENNASSAR, *op. cit.*, dactilogramă.
68. Vezi întregul excelent capitol 3, *La posición económica de la nobleza*, de A. Dominguez ORTIZ, *op. cit.*, p. 215 și următoarele.
69. Vezi L. PFANDL, *op. cit.*, p. 313 și A. Dominguez ORTIZ, *op. cit.*, p. 215 și următoarele.
70. A. Dominguez ORTIZ, *op. cit.*, p. 188.
71. Théophile GAUTIER, *op. cit.*, p. 27.
72. Am luat aceste exemple din A. Dominguez ORTIZ, *op. cit.*, p. 224.
73. A. Dominguez ORTIZ, *op. cit.*, p. 255 și următoarele.
74. *Ibidem.*
75. *Ibidem.*
76. *Ibidem*, p. 270.
77. *Ibidem*, p. 277.
78. *Ibidem*, p. 263.
79. *Ibidem*, p. 262—263.
80. Lucian ROMIER, *Le Royaume de Catherine de Médicis*, Ediția a 3-a, 1925, vol. 1, p. 160—239.

---

* de patru luni se petrece aici ceva neobișnuit și, în plus, a intervenit faptul că au fost omorîți la Madrid mai mult de trei sute de oameni și nu se știe cum și, pentru cei mai mulți, nici de ce (lb. ital. — N. tr.)

81. Pierre VILAR, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, 1962, p. 573, note prescurtate; A. Dominguez ORTIZ, *op. cit.*, p. 303 şi următoarele. Un mic număr dintre nobilii catalani.
82. A.d.S., Genova, Spagna, 6, 2415, Madrid, 4 august 1575.
83. A.d.S., Venezia, Senato Dispacci Spagna, P. Vico către doge, Madrid, 27 aprilie 1616.
84. E. ALBÈRI, *op. cit.*, vol. 1, V, p. 276.
85. *Ibidem*, vol. 2, V, p. 464.
86. *Ibidem*, p. 316.
87. *Arch. storico italiano*, vol. 9, p. 247.
88. L. BIANCHINI, *op. cit.*, vol. 2, p. 249, 252—253, 260, 299.
89. *Op. cit.*, p. 249.
90. Vezi admirabilele articole ale lui Rosario Villari, „Baronaggio e finanze a Napoli alla vigilia della rivoluziune del 1647—1648" în: *Studi Storici*, 1962; „Note sulla rifeudalizzazione del Regno di Napoli alla vigilia della rivoluzione di Masaniello", în *Studi Storici*, 1963.
91. *Storia di Milano*, vol. 10, *L'etá dei Borromei*, 1957, probleme sociale discutate indirect, p. 353 şi următoarele.
92. Vezi mai jos.
93. Vito VITALE, *Breviario della storia di Genova*, 1955, vol. 1, p. 235, şi următoarele.
94. James C. DAVIS, *The Decline of the Venetian Nobility as a Ruling Class*, Baltimore, 1962.
95. J. DELUMEAU, *op. cit.*, vol. 2, p. 433 şi următoarele.
96. P. MILIOUKOV, Charles SEIGNOBOS şi Louis EISENMANN, *Histoire de Russie*, 1932, vol. 1, p. XIII; Henri PIRENNE, *Les villes du Moyen Age...*, p. 52; Henri SÉE, *Esquisse d'une histoire du régime agraire aux XVIII-e et XIX-e siècles*, 1921, p. 180.
97. Ömer LÜTFI BARKAN, *Aperçu sur l'histoire agraire des pays balkaniques*, extras, p. 141 şi următoarele.
98. Nicoară BELDICEANU, „La région de Timok-Morava dans les documents de Mehmed II et de Selim I-er", în: *Revue des Études Roumaines*, 1957, p. 116 şi 119 şi referirea la un articol de V. PAPACOSTEA.
99. R. BUSCH-ZANTNER, *op. cit.*, p. 60—61 şi referinţele sale.
100. Standford J. SHAW, în: *The Balkans in transition*, 1963, p. 64
101. *Ibidem*, p. 64—65.
102. Acest amănunt şi multe dintre precizările care urmează sînt luate din articolul lui Bistra A. CVETKOVA, „L'évolution du régime féodal turc

de la fin du XVI-e siècle jusqu'au milieu du XVIII-e siècle", în: *Études historiques* (Academia de Științe a Bulgariei), *à l'occasion du XI-e Congrès International des Sciences Historiques,* Stockholm, august 1960, detaliu relativ la Kostur, p. 176. Pentru bibliografia acestui istoric, vezi *Journal of Economic and Social History of the Orient,* 1963, p. 320—321; a se acorda atenția cuvenită importantului său articol „Nouveaux documents sur la propriété foncière des Sipahis à la fin du XVI-e siècle", în: Academia de științe a U.R.S.S., Institutum Populorum Asie, Fontes Orientales, 1964, rezumat în franceză, p. 220—221.

103. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 146—147.
104. Bistra A. CVETKOVA, *op. cit.*, p. 173.
105. *La Méditerranée...*, ediția 1, p. 639; „armata feudală a spahiilor neplătită urcă la 230 000 de cai.
106. Bistra A. CVETKOVA, *art. cit.*, p. 172.
107. *Ibidem*, p. 173—175.
108. Bistra A. CVETKOVA, „Sur certaines réformes du régime foncier au temps de Méhemed II", în: *Journal of Economic and Social History of Orient*, 1963.
109. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 154—158.
110. Vezi mai sus, vol. 1.
111. Vezi vol. 1.
112. Bistra A. CVETKOVA, *L'évolution du régime féodal...*, p. 177.
113. *Ibidem*, p. 184.
114. *Ibidem.*
115. *Ibidem*, p. 184 și următoarele.
116. *Ibidem.*
117. *Ibidem.*
118. Bistra A. CVETKOVA, „The System of Tax-forming (*iltizam*) in the Ottoman Empire during the 16th—18th Centuries with Reference to the Bulgarien Lands", în bulgară, rezumat englez în *Izvestia na instituta za pravni nauki,* Sofia, vol. 11, p. 2.
119. Bistra A. CVETKOVA, *L'évolution du regime féodal...*, p. 184. Toate aceste remarci și concluzii confirmate în *les leçons* ale lui Ömer Lütfi Barkan (dactilogramă, École des Hautes Études, VI-e section, Paris).
120. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 153—154. Vezi J. von HAMMER, *op. cit.*, vol. 1, p. 372.
121. Franz BABINGER, în *Encyclopédie de l'Islam*, vol. 2, p. 1116.

122. Ludwig von THALLOCZY, *Eine unbekannte Staatsschrift eines bosnichen Mohammedaners*, citat de R. BUSCH-ZANTNER, *op. cit.*, p. 15.
123. Astfel venețianul L. Bernardo, în 1592, B. A. CVETKOVA, *art. cit.*, p. 193, vezi J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 167, nota 1.
124. R. BUSCH-ZANTNER, *op. cit.*, p. 60.
125. *Aus dem Grundherr wurde der Gutsherr*, *op. cit.*, p. 84.
126. Carl BRINCKMANN, în: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1939, p. 173—174; Marc BLOCH, în: *Mélanges d'histoire sociale*, vol. 1, p. 120.
127. Traian STOIANOVICI, „Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy", în: *Journal of Economic History*, 1953, p. 338 și 401.
128. *Ibdem*, p. 401.
129. R. BUSCH-ZANTNER, *op. cit.*, p. 86.
130. A. BOUÉ, *op. cit.*, vol. 2, p. 273.
131. R. BUSCH-ZANTNER, *op. cit.*, p. 80—90.
132. G.I. BRĂTIANU, *op. cit.*, p. 244.
133. T. STOIANOVICI, *Land tenure...*, p. 403.

2. TRĂDAREA BURGHEZIEI

Burghezia, în secolul al XVI-lea, legată de marfă și de serviciul regal, se află totdeauna pe punctul de a se pierde. Ea nu riscă doar ruina. Fie că devine foarte bogată, fie că este obosită de riscurile vieții comerciale, ea cumpără funcții, rente, titluri sau feude și se va lăsa ispitită de viața nobiliară, de prestigiul și trîndăvia sa tihnită. Slujirea regelui aduce destul de repede titluri nobiliare; și pe acest drum, care nu le exclude pe celelalte, burghezia va dispărea. Ea se reneagă cu atît mai ușor cu cît banii care deosebesc pe bogat de sărac, în secolul al XVI-lea, echivalează deja ca o prejudecată de noblețe[1]. Și apoi, la cotitura dintre secolele al XVI-lea și al XVII-lea, afacerile bat pasul pe loc, îi împing pe oamenii cu minte către pămînt și valorile sale sigure. Or, pămîntul este, prin vocație, aristocratic.

„Printre principalii negustori florentini răspîndiți prin orașele Europei, povestește istoricul Galluzzi[2], numeroși au fost aceia care (la sfîrșitul secolului al XVI-lea) și-au repartizat fondurile în Toscana pentru a le folosi în agricultură. Astfel au fost familiile Corsini și Gerini care s-au întors în acest scop de la Londra, familia Torrigiani care a părăsit Nürnbergul, și familiile Ximenes care, negustori portughezi la origine, s-au făcut florentini". Ce imagine grăitoare această reîntoarcere la viața rurală a marilor negustori, la numai un secol după Lorenzo Magnificul! Să întoarcem paginile și, în 1637, apare, cu prilejul unei schimbări de domnie, o Toscană nouă, prețioasă, nobiliară, curteană[3]... Este Italia lui Stendhal, previzibilă de mult timp, și totuși surprinzătoare în acest oraș unde bătuse inima liberă a Renașterii. Un întreg decor vechi s-a prăbușit.

Nu este exagerat să vorbim, cu condiția să înaintăm destul de mult în secolul al XVII-lea, despre un eșec al burgheziei. Acest eșec era

legat de orașe, or, orașele au cunoscut foarte de timpuriu o serie de crize politice, precum revolta așa-numiților *Comuneros* în 1521, sau cucerirea Florenței în 1530. În aceste împrejurări, privilegiile orașelor au avut mult de suferit. Au urmat apoi crize economice; temporare la început, apoi insistente o dată cu secolul al XVII-lea, ele afectează profund prosperitatea orașelor. Totul se schimbă și trebuie să se schimbe.

Burghezii mediteraneene

În Spania, ceea ce dispare atunci abia exista. Gustav Schnüre[4] pretinde că Spania, cel puțin Castilia, și-a pierdut burghezia încă de la revolta din 1521 (*Comuneros*); asta înseamnă să fii expeditiv, însă, la urma urmelor, să nu greșești prea mult. Peninsula, insuficient urbanizată, nu dispune, pentru necesitățile comerțului, decît de intermediari, străini de interesele reale ale țării și care, totuși, joacă aici un rol necesar, la fel ca în una sau alta dintre țările sud-americane de astăzi sau mai curînd de ieri (1939). În Evul Mediu, acest rol aparținuse comunităților evreiești care furnizau negustori, cămătari, și colectori de impozite. După expulzarea lor (1492), golurile de bine de rău se mai umplură. În orașe și sate de comerțul cu amănuntul se vor ocupa moriscii, creștini noi acuzați de a conspira împotriva securității publice, de a se deda la comerțul cu arme, de a acapara totul. Comerțul important, în special la Burgos, numără mulți evrei convertiți[5].

Lamentările, părtinirile, suspiciunile, ar mărturisi, în lipsă de alte probe, că, ici și colo, mai supraviețuiește o burghezie spaniolă, la Sevilla, Burgos, Barcelona și care la sfîrșitul secolului avea să se trezească din îndelungata sa toropeală. Există negustori spanioli bogați precum familia Malvenda din Burgos sau Simon Ruíz din Medina del Campo.

Dar nu sînt „burghezi decît acei numeroși funcționari, acei *letrados*[6] în slujba regelui, prevăzuți cu un *Don* pe care ei iau obiceiul să și-l lege de numele lor, mici nobili sau aspirînd la noblețe, mai curînd decît burghezii. Este ciudat de văzut în această țară ciudată care este Spania, cum urmașii nelegitimi ai clericilor obțin și ei titlul de *hidalgo,* totuși nu atît de ciudat în definitiv, dacă ne gîndim la discreditarea, în Spania, a muncii manuale și a negoțului, la nenumăratele treceri clandestine peste granițele sociale insuficient păzite de întreaga mică nobilime: dintre șapte sute de *hidalgos,* locuitori ai unui oraș lipsit de importanță, aproape de Portugalia, poate doar trei sute sînt autentici (spune o plîngere din 1651)[7], fără a-i mai socoti pe *hidalgos de gotera* (de șanț), sau pe acei părinți cu doisprezece copii care se bucură de excepții fiscale fără să fie nobili cu atît mai mult cu cît și poporul îi numea fără menajamente *hidalgos de bragueta*[8] ... În Spania, burghezia este încercuită, măcinată din toate părțile de această nobilime proliferantă.

În Turcia, burgheziile urbane — în esență, comerciale — sînt străine de Islam — ragusani, armeni, evrei, greci, occidentali. Există în Galata și în insule „colonii latini“. Or, este simptomatic să observăm declinul rapid al celor pe care i-am putea numi marii negustori ai Imperiului, venețieni, genovezi, ragusani. În preajma sultanului se zăresc doi mari oameni de afaceri: unul, Mihai Cantacuzino[9], este grec, celălalt, Micas, evreu[10]. Evreii iberici (spanioli sau portughezi) imigrați la sfîrșitul secolului al XV-lea ocupă treptat posturile importante ale negoțului (mai ales portughezii), la Cairo, Alexandria, Alep, Tripoli din Siria, Salonic, Constantinopol. Ei cuceresc un loc important alături de arendașii (și chiar birocrații Imperiului. De cîte ori nu se plîng venețienii de reaua credință a evreilor, revînzători ai mărfurilor venețiene! În curînd, ei nu se mai mulțumesc cu meseria de redistribuitori și-i concurează direct pe ragusani și pe

venețieni. Încă din secolul al XVI-lea evreii practică marele comerț maritim spre Messina, Ragusa, Ancona, Veneția. Unul dintre sectoarele rentabile ale pirateriei creștine în Levant devine vînarea, pe navele venețiene, ragusane sau marsileze, de mărfuri evreiești, acea *ropa de judios* cum spun spaniolii, asimilată de ei cu contrabanda, pretext facil cînd este vorba să se opereze cu sechestru abuziv[11]. Evreii sînt, de altfel, peste puțin timp concurați de armeni care, în secolul al XVII-lea, vor navlosi nave pentru transporturi în Occident, vor merge ei înșiși aici și vor deveni curtierii expansiunii comerciale a Șahului Abbas[12]. Aceștia sînt, în Levant, urmașii bogatei burghezii a negustorilor italieni, o vreme stăpînă a întregii lumi mediteraneane.

În Italia însăși, situația este complexă. Căci, o dată în plus, acolo se află centrul problemei, acolo au viețuit burgheziile și orașele cele mai importante. Splendorile Florenței, în timpul lui Lorenzo Magnificul, coincid cu cele ale unei burghezii bogate, cultivate. Această coincidență între explozia intelectuală și artistică și puternica evoluție socială care a șlefuit și a mărit Florența, reprezintă confirmarea tezei lui Hermann Hefele asupra Renașterii[13]. Renașterea corespunde aici desăvîrșirii ordinii burgheze; aceea privind *Arti Maggiori*[14] care deține mult timp căile puterii și nu disprețuiește nici una din sarcinile comerțului, industriei sau băncii, care sacrifică rafinamentelor luxului, inteligență și artă. Ea reînvie sub ochii noștri, prin grija prietenilor săi, pictorii, în această serie de portrete pe care Florența ni le-a lăsat, mărturie a unei burghezii ajunse la apogeu[15]. Dar la *Uffizi*, cîțiva pași în plus aduc vizitatorul în fața tabloului lui Bronzino: *Cosimo de Medici*, înarmat din cap pînă în picioare; iată deja o epocă nouă, cu prinții și nobilimea sa curteană. Totuși un negustor spaniol, stabilit la Florența, scrie încă în martie 1572; „În acest oraș datina foarte veche cere ca oamenii de afaceri de aici

să fie foarte stimați"[16]. Desigur, este vorba despre negustori importanți, *hombres de negocios*, dintre care mulți sînt nobili; le-ar fi fost de ajuns pentru ca totul să fie în ordine să nu se mai ocupe de afaceri comerciale și să trăiască din veniturile și pămînturile lor.

În alte părți, de asemenea, decorul se schimbă. În 1528, Genova acceptă constituția aristocratică care va dura pînă la tulburările din 1575—1576. La Veneția, nobilimea comercială, spre sfîrșitul secolului, se retrage pe față din afaceri. În centrul și în sudul Italiei, evoluția este analoagă. La Roma, strunirea burgheziei se termină în 1527. La Neapole, nu există loc pentru ea decît în exercitarea dreptului ... Numai de șicane are parte[17]. Pretutindeni rolul său se restrînge. La Lentini, în Sicilia, magistrații orașului, în secolul al XVI-lea, nu se recrutează decît din rîndul nobilimii[18]. Astfel sînt Francesco Grimaldi și Antonio Scammacca, sindici ai orașului, care obțin în 1517 reîntoarcerea orașului în domeniul regal, sau acel Sebastian Falcone care, în 1537, în calitate de *giurato e sindaco*, obține, contra unui vărsămînt de 20 000 de scuzi de aur lui Carol Quintul, ca orașul să nu fie înstrăinat marilor vasali și face să i se acorde privilegiul, confirmînd un vechi obicei, care rezervă nobilimii localnice funcțiile conducătoare în Lentini. Așadar, să nu ajungem a crede în existența unei lupte necruțătoare între seniori și orașele domeniale din Sicilia. Chiar dacă aceste orașe se află în mîinile burghezilor, ceea ce se întîmplă rar, aceștia au prea mult tendința să se înțeleagă cu nobilii și cu clientela lor. A trecut vremea cînd niște *consoli și sindici* de meserie luptau împotriva nobililor pentru conducerea orașelor. Mai mult încă, în Aquila, în nordul regatului Neapolelui, *sindaco dell'Arte della lana*, devine, el însuși, începînd cu anul 1550, un privilegiu aproape numai al nobililor[19]. Să reluăm unul cîte unul aceste jaloane cronologice; nu încape nici o în-

 doială, evoluția începe foarte devreme.

Faptul că ordinea socială pare să se modifice, ține în egală măsură de aparență și de realitate. Burghezia nu a fost totdeauna eliminată, scoasă din arenă cu brutalitate. Ea însăși s-a trădat pe sine.

Trădare inconștientă, căci nu există încă o clasă burgheză care să se simtă cu adevărat ca atare. Poate pentru că este prea restrînsă ca număr. Chiar la Veneția, așa-numiții *cittadini* formează cel mult 5 sau 6% din populația orașului la sfîrșitul secolului[20]. În sfîrșit, pretutindeni burghezii bogați de toate originile sînt fascinați de nobilime; ea este soarele lor. Iată, din scrisorile lor, curioasele complexe de inferioritate ale lui Simón Ruíz și Baltasar Suarez față de cei care duc o existență de nobili și care-i jecmănesc, cînd se ivește prilejul, pe acești negustori înțelepți și grijulii cu banii lor[21]. Ambiția acestor falși burghezi este să pătrundă în rîndurile aristocrației, să dispară în ea ori măcar să-și plaseze aici fiicele cu zestre foarte mare.

Încă de la începutul secolului al XVI-lea, la Milano, mezalianțele nu se încropesc fără scandal, dar nici nu încetează numai pentru atîta lucru. Și ghidul nostru, Bandello, deși liberal, se indignează din pricina lor. O femeie aparținînd nobilimii s-a căsătorit cu un negustor fără strămoși însemnați; văduvă, ea își retrage fiul din afacerile soțului și se zbate plasîndu-l în afara servituților comerciale, să-l facă să-și reia rangul nobil[22]. Aceste eforturi nu stîrnesc rîsul. Ele urmează moda. În schimb, lumea se amuză batjocoritoare de o întreagă serie de mezalianțe, pete rușinoase aplicate atîtor blazoane ilustre, care totuși dobîndesc brusc o nouă strălucire. O rudă a lui Azzo Vesconte ia în căsătorie contra unei zestre de 12 000 de ducați, pe fiica unui măcelar. Cel care povestește nu a vrut să meargă la o astfel de cununie: „L-am

văzut pe scoru, adaugă el, în halat alb cum este obiceiul măcelarilor noștri, tăind un vițel, avînd brațele roșii de sînge pînă la cot... Mie, dacă aș avea o astfel de femeie ca nevastă, mi s-ar părea toată viața că îmi duhnește sub nas măcelarul. Cred că niciodată nu aș mai îndrăzni să-mi ridic capul"[23]. Dar, vai, fenomenul nu este izolat, căci iată un Marescotto care ia de soție pe fata unui grădinar (și totuși are scuza de a fi fost îndrăgostit), sau iată-l pe contele Lodovico, unul dintre conții Borromeo, mari vasali ai Imperiului, care se căsătorește cu fiica unui brutar iar marchizul de Saluzzo cu o simplă țărancă. Dragostea, dar și banii fără îndoială, înmulțesc aceste mezalianțe. „Am auzit spunîndu-i-se de mai multe ori, contelui Andrea Mandello di Caorsi, urmează povestitorul, că, atunci cînd o femeie are mai mult de 4 000 de ducați drept zestre, poate fi luată în căsătorie fără ezitare, chiar dacă este dintre acelea care își vînd trupul în spatele domului din Milano. Crede-mă, cine este asigurat cu bani, și asigurat îndestul, este nobil; cine e sărac, nu este nobil[24].

Chiar și la Milano, care trece drept liberal, în acest început de secol, mezalianțele pot fi subiect de comedie, dar vocea se înăsprește ușor și tragedia poate să apară brusc precum în Ancona, în 1566. Un medic[25], fiul unui simplu croitor, o îngrijește pe fata unei tinere văduve nobile (aceasta are șapte copii și 5 000 de scuzi). Faptul că ea vrea să se mărite cu medicul, Mastro Hercule, iată ce declanșează drama: medicul arestat abia reușește să scape cu viața în schimbul unei amenzi de 200 de ducați și numai datorită intervenției hotărîtoare a unui protector al său, venit de la Ravenna în ajutor împreună cu cîțiva cavaleri. Între timp familia se opune și mai mult căsătoriei văduvei cu *un consorte di bassa condizione e figliolo di persone infime**. Și cum există temerea ca me-

---

* cu un soț de condiție joasă și fiu al unui om neînsemnat (lb. ital. — N. tr.).

dicul, o dată eliberat, să nu-și răpească iubita, unul dintre fiii acesteia îl asasinează în plină zi ...

În Spania, drama este oricînd posibilă în planul grav al onoarei și al dezonoarei. Și totuși, să citim lucrarea *Tizón de la Nobleza española*[26], asupra căreia Maurice Barrès s-a oprit pentru a-și imagina Spania toledană (pamfletul este atribuit greșit cardinalului de Mendoza), și fără să credem întrutotul ceea ce afirmă (sau tot ce afirmă alte *libros verdes*[27]), nu trebuie să respingem tot și nici să refuzăm a crede în aceste drame, în aceste crime împotriva așa-numitei *limpieza de la sangre*[28], pînă în vîrful societății. Căsătoriile cu fiicele maranilor bogați, dramele banale ale mezalianțelor, iau în susceptibila Spanie o înfățișare tragică. Cu toate acestea ele există.

Noblețea vîndută la licitație

Pentru cine este pasionat după viața nobiliară, se află mijloace rapide de a ajunge la ea și ele se înmulțesc pe măsură ce secolul trece. Titlurile de noblețe și feudele se pot dobîndi, de pildă, în Suabia unde aceste bunuri aduc totuși puține beneficii, sau la Neapole unde ele reprezintă, în general, o povară și unde adesea, atunci cînd cumpărătorul nu știe să le administreze, cauza unor ruinări răsunătoare. Totuși vanitatea are întotdeauna de cîștigat, și fără întîrziere; La Boisseron aproape de Lunel, pe unde Thomas Platter[29] trece în ziua de 3 august 1598, există un castel și un sat care, amîndouă aparțin unui Domn Carson, simplu cetățean din Uzès care tocmai le-a donat fiului său, devenit prin aceasta baron de Boisseron, căci este un teren cu titlu de noblețe". Se cunosc mii de exemple asemănătoare. Încă din secolul al XV-lea, în Provence, cumpărarea unui teren, pentru o burghezie îmbogățită prin „negoț, trafic maritim, magistratură, cele mai diverse

slujbe", constituie „totodată un plasament avantajos și sigur, crearea unui patrimoniu familial, semn al succesului și, în sfîrșit, pretextul unei înnobilări repede obținute". Către 1560 familia negustorilor italieni Guadagni, stabiliți la Lyon, poseda „circa douăzeci de domenii seniorale în Burgundia, Lyonnais, Forez, Dauphiné și Languedoc"[30]. Chiar în acest an, în octombrie, avocatul François Grimaudet declara în adunarea Stării a treia din Angers[31]: „Există nenumărați falși nobili ai căror părinți și predecesori au mînuit armele, și s-au manifestat în chip de cavaleri, în prăvălii de grîne, vinuri, postavuri, în morile sau fermele nobililor". „Mulți oameni s-au amestecat printre nobili, spune alt contemporan, negustori scălîmbăiți și urmînd în fuga mare stemele vechi ale nobililor"[32].

A cui este vina? Nu există stat, nu există prinț în secolul al XVI-lea care să nu vîndă contra bani gheață titluri de noblețe. În Sicilia, începînd din 1600, se vînd ieftin titluri de marchizi, conți, principi, în timp ce pînă atunci fuseseră acordate numai cîteva titluri[33]. Era monedelor false este și era titlurilor false. La Neapole, un lung raport spaniol, scris către 1600[34], semnalează că numărul deținătorilor de titluri — *titolati* — a crescut extrem. Și brusc, la fel ca orice marfă oferită din abundență, titlurile s-au depreciat, dacă nu cele de conți, cel puțin cele de marchizi. Ba chiar „s-au creat cîțiva duci și prinți care ar fi fost mai bine să nu fie". Astfel pretutindeni noblețea se cumpără ca la iarmaroc: la Roma, la Milano, în Imperiu, în Franche-Comté[35], în Franța, Polonia[36], în Transilvania, unde se înmulțesc „nobilii de pergament"[37]. În Portugalia[38], concesiunile au început în secolul al XV-lea, după modelul englezilor. Primii duci apar în 1415, primul marchiz, în 1451, primul baron în 1475. În Spania chiar, Regalitatea care a înmulțit repede numărul Granzilor, a fost la început puțin

precaută. Nevoia sa de bani nemicșorîndu-se, ea vinde *hidalguias*, haine nobiliare, celor capabili să le plătească, *indianos* sau *peruleros* îmbogățiți prin Indii sau, și mai rău, ridicați prin camătă[39]. Cum să nu se resemneze cu această situație? Dacă vrei să faci rost de bani, îl sfătuiește contele d'Orgaz pe secretarul Matheo Vásquez, într-o scrisoare pe care i-o trimite la Sevilla în 16 aprilie 1586, să vinzi *hidalguias*, chiar anulînd promisiunile făcute de a nu le mai pune la licitație[40]. Evident, Cortesurile se plîng de acest lucru în Castilia[41], dar vocea lor poate fi ascultată? Vînzările vor continua într-o asemenea măsură încît, din 1573, guvernul lui Filip al II-lea era obligat să instituie legi administrative privitoare la *feudos nuevos*[42].

S-a spus că această modă a titlurilor care frizează nebunia vine din Spania, că ea este unul din obiectele sale de export precum veșmintele ajustate ale bărbaților, *bigotes*, mănușile parfumate sau subiectele de comedie... Dar noua modă nu este doar vanitate. Burghezia știe să profite de achizițiile sale, în ele intră și o parte de calcul. În plus, ea s-a întors către exploatarea pămîntului ca spre o valoare sigură și aceasta întărește o ordine socială cu bază seniorială. Pe scurt, oamenii sînt aidoma statelor, cu disputele lor de întîietate, iar acestea maschează adesea ambiții precise și bine determinate pe acest pămînt. Dar la o simplă ochire nu se observă decît ele. În 1560, Nicot, ambasadorul Prea Creștinului la Lisabona[43], nota în legătură cu nobilii portughezi: „excesul acestor oameni de aici este atît de mare în numărul de *criados* (servitori) inutili, încît scutierul vrea să țină trena ducelui iar ducele pe cea a regelui; ceea ce îi face tot timpul să umble cu nasul în pămînt“. Episcopul de Limoges face aceeași remarcă în legătură cu Spania din 1561[44]. Se punea atunci problema de a înnobila cinci sute de „oameni bogați și căliți“, cu condiția ca ei să se înarmeze și să

slujească timp de trei luni pe an la granițele spaniole. Și episcopul, continuînd, se miră de „vanitatea care se află printre oamenii acestei țări, care se hrănesc cu aroganța provenită din faptul că sînt luați drept nobili și-și pot însuși haina și aparența acestora“.

Dar în 1615, în Franța, se asistă la același spectacol. „În prezent este imposibil, scrie Montchrestien[45] privitor la țara sa, să faci vreo deosebire prin înfățișarea exterioară. Negustorul e îmbrăcat la fel ca gentilomul. În rest, cine nu-și dă seama că această asemănare a hainelor introduce corupția vechii noastre ordini?... Insolența va spori în orașe, tirania la țară. Bărbații se vor moleși de prea multe plăceri, și femeile, prin grija de a fi atrăgătoare, își vor pierde o dată cu virtutea și preocuparea pentru căminele lor“. Este un discurs demn de un predicator, dar și o mărturie despre o epocă nesatisfăcută, cel puțin în Franța, de ordinea socială.

Împotriva noilor nobili

Cele cîteva citate au semnalat deja că nimeni nu este entuziasmat de bogăția noilor nobili. Cine nu le caută ceartă? Cine nu simte plăcere să-i umilească? În 1559, la Statele Generale din Languedoc, li s-a poruncit baronilor să nu fie reprezentați decît prin „nobili de neam și origine milenară“[46]. Cînd este cazul, fiecare se răzbună, își descarcă furia, cum se întîmplă în Franța în tot cursul Vechiului Regim și chiar mai tîrziu, sau pretutindeni în secolul al XVII-lea, căci „etapa“ secolului al XVI-lea continuă: procesul se desfășoară neîntrerupt și revanșa socială rămîne prezentă, circumspectă. Lucrul se observă la Neapole cu ocazia unui fapt divers[47]: un bancher foarte bogat din oraș de origine modestă, din Aquino, dorește să se căsătorească, în 1640, cu ajutorul viceregelui însuși, cu Anna Acquaviva, sora ducelui de
 Conversano. Logodnica este răpită de cava-

leri înarmați din rîndurile nobilimii, hotărîți să împiedice cu forța ca *a mano di vile uomo la gentil giovina pervenisse**. Ea este dusă într-o mînăstire la Benevento fiind astfel de două ori la adăpost pentru că Benevento aparține statului Pontifical. Astfel de fapte diverse abundă în paginile cronicilor, dar evoluția nu este mai puțin generală. Cu excepția nobilimii venețiene care s-a baricadat la ea acasă cu trei rînduri de chei, toate celelalte nobilimi sînt deschise, primesc un sînge nou. La Roma, în centrul Bisericii (desigur, cea mai liberală dintre societățile Occidentului), nobilimea romană evoluează mai repede chiar decît celelalte datorită promovării sistematice în rîndurile nobilimii, și chiar ale înaltei nobilimi, a rudelor fiecărui nou Papă, el însuși nefiind, obligatoriu, de proveniență ilustră[48]. Toate nobilimile evoluează, se ușurează de poverile inutile, îi acceptă pe noii îmbogățiți, iar aceștia contribuie cu piatra lor la edificiul social. Este un avantaj important: nobilimea nu are de luptat împotriva Stării a Treia. Aceasta vine la ea, se sărăcește în beneficiul ei.

Evident, această mișcare continuă se poate accelera. La Roma, papalitatea dă un impuls reînnoirii. În Anglia, după revolta baronilor din nord, care eșuează în 1569, marea aristocrație este aproape înlocuită de o nouă nobilime de dată recentă, chemată să guverneze în Anglia pînă în zilele noastre, — Russell, Cavendish, Cecil[49]... În Franța, două serii de războaie, primele terminîndu-se cu pacea de la Cateau-Cambrésis (1—3 aprilie 1559), celelalte cu pacea de la Vervins (2 mai 1598), precipită eșecul vechii nobilimi și deschide în fața parveniților drumul puterii sociale[50]. Iată cum vede, în 1598, un consilier al lui Filip al II-lea, situația nobilimii franceze: „Cel mai mare număr de seniori fiind lipsiți de rentele și de veniturile lor (pe care le-au înstrăinat) nu

---

* să ajungă în mîna unui om de jos tînăra nobilă (lb. ital. — N. tr.).

au cum să-și țină rangul și se află foarte îndatorați; aproape toată nobilimea se găsește în aceeași stare, așa încît, pe de-o parte, nu te poți sluji de ei, fără a le da zăloage și simbrii mari, lucru întru totul cu neputință, și pe de alta, este de temut că, dacă nu vor avea vreo ușurare în privința necazurilor și ruinei războiului, vor fi siliți să se gîndească la vreo mișcare. . ."[51].

NOTE

1. Antonio DOMINGUEZ ORTIZ, *op. cit.*, p. 173 și 174.
2. *Op. cit.*, vol. 3, p. 280—281.
3. *Ibidem*, p. 497.
4. *Op. cit.*, p. 168.
5. Julio CARO BAROJA, *La sociedad criptojudía en la Corte de Felipe IV (Discurso de recepción a Academía de la Historia)*, 1963, p. 33 și următoarele.
6. Puțină stimă pentru *nobleza de letras*, A. DOMINGUEZ ORTIZ, *op. cit.*, p. 194.
7. A. DOMINGUEZ ORTIZ, *ibidem*, p. 266, nota 38.
8. *Ibidem*, p. 195.
9. Despre situația sa, referințe, Traian STOIANOVICI, „Conquering Balkan Orthodoxe Merchant", în: *Journal of Economic History*, 1960, p. 240—241.
10. Vezi mai departe.
11. Vezi mai departe.
12. Vezi mai înainte.
13. Hermann HEFELE, *Geschichte und Gestalt*, *Sechs Essay*, 1940: capitolul *Zum Begriff der Renaissance*, p. 294 și următoarele, publicat sub formă de articol în: *Hist. Jahrbuch*, t. 49, 1929.
14. Alfred von MARTIN, *Sociologia del Renacimiento*, 1946, p. 23.
15. Marcel BRION, *Laurent le Magnifique*, 1937, p. 29 și următoarele.
16. Antonio de Montalvo lui Simón Ruíz, Florența, 23 septembrie 1572, Arhivele Ruíz, Valladolid, vol. 17, f° 239, citat de F. Ruiz MARTIN, *Introduction . . ., op. cit.* ,
17. Benedetto CROCE, *Storia del Regno di Napoli*, ediția a 3-a, Bari, 1944, p. 129—130.

18. Matteo GAUDIOSO, *Per la storia... di Lentini,* p. 54.
19. Vezi mai înainte, vol. 1.
20. D. BELTRAMI, *op. cit.,* p. 72; 5,1% în 1586: 7,4% în 1624.
21. F. Ruiz MARTIN, *Introduction...*, *op. cit.*
22. Tom 2, nuvele nr. 20, p. 47 și următoarele.
23. *Ibidem,* vol. 8, nuvela nr. 60, p. 278—279.
24. *Ibidem,* p. 280.
25. Marciana, Italia 6085, f° 42 și următoarele, 1556.
26. Atribuit lui Francisco Mendoza y BOBADILLA, ediție din 1880: *El Tizón de la Nobleza espanola.*
27. Este numele dat manuscriselor clandestine care enumeră mezalianțele acestor mari familii. A. Dominguez ORTIZ, *op. cit.,* p. 163, nota 11.
28. Albert A. SICROFF, *Les controverses des statuts de „pureté de sang" en Espagne du XV-e au XVII-e siècles,* 1960.
29. *Op. cit.,* p. 379.
30. Lucien ROMIER, *op. cit.,* vol. 1, p. 184.
31. *Ibidem,* p. 185—186.
32. *Ibidem,* p. 186, după Noël du Fail.
33. L. BIANCHINI, *op. cit.,* vol. 1, p. 151.
34. B.N., Paris, Esp. 127.
35. Lucien FEBVRE, *Philippe II et la Franche-Comté,* 1911, p. 275.
36. Încă din secolul al XV-lea, A. TYMIENECKI, „Les nobles bourgeois en Grande Pologne au XV-e siècle, 1400—1475", în *Miesiecznik Heraldyczny,* 1937.
37. *Revue d'historie comparée,* 1946, p. 245.
38. F. de ALMEIDA, *op. cit.,* vol. 3, p. 168 și următoarele.
39. G. SCHNÜRER, *op. cit.,* p. 148.
40. Contele de Orgaz către Matheo Vásquez, Sevilla, 16 aprilie 1586, B. M. Add. 28 368, f° 305.
41. *Actas,* vol. 3, p. 368—369, petiția XVI, 1571.
42. Simancas E° 156.
43. *Correspondance de Jean Nicot,* p. 117.
44. Episcopul de Limoges către regină, Madrid, 28 noiembrie 1561, B.N., Paris, fr. 16103, f° 104, copie.
45. *Traité d'économie politique,* p.p. Th. Funck-Brentano, 1889, p. 60, citat de François SIMIAND, *Les fluctuations économiques à longue période et la crise mondiale,* 1932, p. 7.
46. Lucien ROMIER, *op. cit.,* vol. 1, p. 187.
47. Rosario VILARI, *art. cit.,* în *Studi Storici,* 1963, p. 644 și următoarele.

48. Jean DELUMEAU, *op. cit.*, vol. 1, p. 458 și următoarele.
49. Lytton STRACHERY, *Elisabeth and Essex*, ediția a 2-a, 1941, p. 9.
50. Pierre GOUBERT, *Beauvais et le Beauvaisis de 1500 à 1730*, 1960, *passim*, și p. 214 și următoarele.
51. Discursul domnului Aldigala, în realitate al lui Guarnix, Public Record Office, 30/25, nr. 168, f° 133 și următoarele.

3. SĂRĂCIE ȘI TÎLHĂRIE

Despre săraci, istoria nu aduce decît informații rare, dar și acestea au felul lor de a forța atenția puternicilor zilei și, prin ricoșeu, și a noastră. Tulburări, răzmerițe, revolte, înmulțire alarmantă a „vagabonzilor și nomazilor", loviturile repetate ale tîlharilor, tot acest vacarm, deși adesea atenuat, mărturisește creșterea sărăciei de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, sortită să mai crească încă în secolul următor.

Către 1650 se situează probabil însăși esența acestei dezastruoase situații colective. Să dăm crezare jurnalului inedit al lui Baldinucci[1] la care am apelat de mai multe ori și în care se spune că sărăcia este așa de mare, în aprilie 1650 la Florența, încît nu mai poți asculta liturghia *in pace*, într-atît ești de asediat, în timpul slujbei, de nenorociți „goi și plini de rîie", *ignudi et pieni di scabbia*. Totul este înspăimîntător de scump în oraș și „meșteșugurile stagnează"; culmea nenorocirii, în lunea Carnavalului, o furtună a distrus livezile cu măslini, cu duzi și alți pomi fructiferi...

Revoluții nedesăvîrșite

Sărăcirea, încrîncenarea celor bogați și puternici, merg împreună, rezultatul nu lasă loc nici unei îndoieli. Și cauza esențială se dezvăluie imediat și anume această corelație dintre suprapopulare și regresiunea economică; această dublă povară, mărită fără încetare este cea care determină totul. Într-un articol vechi (1935), Americo Castro[2] stabilea că, în principiu, Spania nu a cunoscut niciodată revoluția, frază imprudentă pe planul afirmațiilor generale, dar nu inexactă dacă se rezumă la Spania din secolul al XVI-lea. Aceasta a cunoscut mai curînd intenții de revoluție socială decît adevărate revoluții. Numai vîlvătaia aprinsă de

Comuneros ar merita să facă excepție. Despre acest lucru se mai discută[3], se mai poate discuta[4].

Într-adevăr, spre deosebire de nordul european unde războaiele numite religioase maschează o serie de revoluții sociale în lanț, lumea mediteraneană din secolul al XVI-lea, deși cu un sînge mai iute, le ratează pe ale sale. Nu pentru că nu le-ar fi întreprins și reîntreprins. Dar această lume este victima unui fel de blestem. Și oare pentru că orașele au fost aici nimicite prea devreme, a avut statul puternic o irezistibilă vocație de jandarm? Rezultatul, în orice caz, este clar: se poate concepe o imensă carte în care tulburările, răzmerițele, asasinatele, măsurile polițienești, revoltele se succed și istorisesc despre o permanentă și complexă tensiune socială. Dar, în cele din urmă, nimic nu explodează. Cartea revoluțiilor din lumea mediteraneană este uriașă, însă capitolele sale nu sînt adunate și cartea însăși, în definitiv, este îndoielnică[5]. Își merită ea, cel puțin titlul?

Căci aceste tulburări izbucnesc, în fiecare an, în fiecare zi, ca simple accidente rutiere cărora nimeni nu le dă prea multă atenție, nici actorii, nici victimele, nici martorii, nici cronicarii, nici măcar statele însăși. Fiecare pare să se fi resemnat într-o anumită măsură cu aceste accidente endemice, cu banditismul catalan ca și cu cel din Calabria sau din Abruzzi. Or, din aceste fapte diverse cunoaștem numai a zecea sau a suta parte, restul ne scapă și totdeauna ne va scăpa. Cele mai importante sînt atît de mărunte, atît de puțin lămurite, atît de greu de interpretat! Ce reprezintă exact revolta din Terranova, în Sicilia, din anul 1516[6]? Ce loc să-i acordăm revoltei așa-zis protestante din Neapole, în 1561—1562, prilej pentru o expediție de pedepsire din partea autorităților spaniole împotriva valdenzilor din munții calabrezi (cîteva sute de oameni au fost atunci masacrați ca niște vite)?[7]. Sau, ce loc poate să ocupe

războiul din Corsica (1564—1569) pe toată desfășurarea sa, și războiul din Granada în partea sa finală, și unul și celălalt descompunîndu-se în episoade nesigure, războaie ale mizeriei tot atît cît și războaie străine sau religioase? La fel, ce știm despre tulburările din Palermo din anul 1560[8], sau despre conspirațiile „protestante" din Mantova din anul 1569[9]? În 1571, supușii ducelui de Urbino se ridicau împotriva abuzurilor stăpînului lor, Francesco Maria, dar episodul puțin cunoscut rămîne greu de explicat; ducatul de Urbino este un ținut de soldați mercenari; atunci cine trage sforile?[10]. În 1575—1576, criza internă din Genova este doar cu puțin mai limpede. În 1579, în Provence, răzmerița țăranilor răsculați — *les razas* — cucerirea de către ei a castelului din Villeneuve, măcelărirea seniorului din partea locului, Claude de Villeneuve[11], totul se pierde în înlănțuirea confuză a Războaielor Religioase, ca atîtea alte tulburări sociale, ca acea răzmeriță din 1580 din Dauphiné, protestantă dar și democratică, ce se inspiră din exemplele cantoanelor elvețiene și se ridică împotriva nobilimii, răzmeriță ce poate fi asemănată cu tentativele revoluționare și spoliatoare ale protestanților din Gasconia, dinainte cu cîțiva ani, în timpul lui Monluc, sau cu tulburările, mulți ani mai tîrziu, din îndepărtatul Contentin (1587)[12]. La fel, către anul 1590, revolta țăranilor aragonezi din comitatul Ribargorza, care le va aduce în cele din urmă alipirea la domeniul regal. Un an mai înainte, supușii ducelui Piombino, de pe țărmul toscan, s-au răsculat și ei[13]. În 1599, insurecția din Calabria, prilej pentru arestarea lui Campanella, nu reprezintă decît un important fapt divers[14]. Numeroase sînt și revoltele din întregul Imperiu Otoman, în perioada anilor 1590—1600, fără a mai socoti răscoalele endemice ale arabilor și nomazilor din Africa de nord și Egipt, răscoalele relativ puternice ale „Secretarului negru" și partizanilor săi din Asia Mică, care aveau

să hrănească speranțele nebunești ale Creștinătății; răzmerițele țăranilor sîrbi în 1594 în Banat, în 1595 în Bosnia și Herțegovina, în 1597 din nou în Herțegovina[15]. Dacă acestei liste, foarte incomplete îi mai adăugăm și uimitoarea cantitate de fapte diverse referitoare la banditism, nu vom obține o carte, ci o imensă colecție de povestiri...

Da, dar toate acestea, incidentele, accidentele, această puzderie de fapte diverse, reprezintă ele oare urzeala unei istorii sociale valabile și care, în lipsa altor posibilități de exprimare, ar vorbi această limbă confuză, stîngace, posibil amăgitoare? Reprezintă ele o mărturie coerentă în profunzime? În asta constă problema. A răspunde da, împreună cu noi, înseamnă a accepta corespondențe, simetrii, evoluții de ansamblu, acolo unde, la prima vedere există incoerență, anarhie, absurditate evidentă. Înseamnă a admite, de exemplu, că Neapolele „unde se pradă și se încrucișează spadele (zilnic) încă de cînd se înoptează" este teatrul unui interminabil război social, unde crima pură nu are, nu poate avea o parte întreagă. Înseamnă să admitem același lucru pentru Parisul deja fanatizat din punct de vedere politic, dar și social, din primăvara anului 1588. Ambasadorul venețian arată că „ducele de Guise a intrat în oraș cu numai zece oameni, ca să dezvăluie treptat că prințului îi lipsesc banii cu desăvîrșire, că este mult îndatorat și că, neputînd să susțină un război în cîmp deschis cu forțe mari (căci de bună seamă ar trebui să le plătească), s-a gîndit că este mult mai sigur să tragă foloase din ocazia bună ce i se oferea în acest oraș, agitat de sus pînă jos..."[16]. Războiul social, deci crud și ieftin, sprijinit pe pasiuni și contradicții profunde.

E drept, toate acele fapte diverse despre care vorbeam poartă și ele marca cruzimilor circumspecte, de o parte ca și de cealaltă. Crimele agrare care încep în jurul Veneției chiar
 o dată cu secolul sînt fără milă, la fel și re-

presiunile care le-au urmat. Vrînd-nevrînd cronicile, sau cei care consemnează asemenea fapte în registrele publice, sînt împotriva acestor ațîțători la tulburări al căror portret este sistematic înnegrit. În regiunea Cremona, în timpul iernii 1506—1507, o bandă pătrunde în casa unei oarecare Caterina de Revoglara, *per vim ingresi, fractis foribus, ipsam invitam violaverunt et cum ea rem contra naturam habuere** [17], povestește scribul din Senat. În toate rapoartele, acești adversari neidentificați sînt vinovați înainte de a fi ascultați. Ei sînt *ladri*, de o „răutate și de o nedreptate care cresc întruna", sînt niște scelerați, și în special acei țărani care, într-o zi de iarnă din 1507, ratează prinderea nobilului Leonardo Mauroceno în casa sa de la țară, dar se răzbună pe pomii din livadă[18]... Trecerea anilor nu va aduce nici o schimbare a tonului din documente. Niște blestemați de Dumnezeu, în apropiere de Portogruaro în primăvara lui 1562[19], jefuiesc proprietățile, taie pomii și viile. Să fi dispărut orice teamă de Dumnezeu? Sau orice milă? Un *avviso*, la sfîrșitul lui septembrie 1585, declara imperturbabil: „În acest an, la Roma, s-au văzut mai multe capete (tăiate de bandiți) pe podul S. Angelo decît pepeni la piață"[20]. Iată ce dă tonul unui anumit jurnalism aflat încă la începuturile sale. Cînd o renumită căpetenie de bandiți, sienezul Alfonso Piccolomini, este înhățat printr-o trădare de oamenii marelui duce al Toscanei la 5 ianuarie 1591[21], apoi spînzurat la 16 martie *al faro solito del palagio del Podesta*** [22], este un bun prilej pentru a dezonora acest sfîrșit jalnic insinuînd că banditul *si lascio vilmente far prigione****, fără

---

* intrați cu forța prin ușile sfărîmate, au necinstit-o împotriva voinței sale și au săvîrșit cu ea un lucru contra naturii (lb. lat. — N. tr.).

** de stîlpul obișnuit de la palatul șefului justiției și armatei (*podesta*) (lb. ital. — N. tr.)

*** s-a lăsat prins în mod josnic (lb. ital. — N. tr.).

nici o rezistență. Aceste pasiuni din consemnări, — cruzimea actelor comise și a represiunii — aceste semne autentifică faptele diverse, le dau un sens în mijlocul nesfîrșitei revoluții barbare care marchează întregul secol al XVI-lea, apoi întregul secol al XVII-lea.

Lupte de clasă?

Vom spune oare că este vorba despre *luptă de clasă?* Îmi imaginez că B. Porșnev[24], admirabilul istoric al tulburărilor populare din Franța secolului al XVII-lea, nu ar ezita în fața acestei expresii. În definitiv, noi, istoricii, folosim multe cuvinte pe care le-am confecționat, *feudalitate*, *burghezie*, *capitalism*, fără să mai ținem seama totdeauna exact de realitățile diferite pe care le acoperă ele în funcție de secol. Este o problemă de termeni... Dacă prin lupta de clasă desemnăm doar acele răzbunări fratricide, denaturări, nedreptăți, atunci să rămînă lupta de clasă! Expresia este echivalentă într-adevăr, cu cea de tensiune socială pe care ne-o sugerează sociologii. Dar dacă termenul implică, așa cum consider, o anumită conștientizare, lupta de clasă poate să fie clară pentru istoric, dar el contemplă acest trecut revolut cu ochii secolului al XX-lea; ea nu a fost la fel de clară pentru oamenii din secolul al XVI-lea, cu siguranță puțin lucizi din acest punct de vedere.

Fișierul unui istoric limitat doar la munca sa rămîne un sondaj, prin forța lucrurilor, insuficient; nu găsesc unele licăriri de conștientizare decît în prima jumătate a secolului al XVI-lea, de exemplu acele cuvinte uimitoare ale lui Bayard (sau ale lui *Loyal Serviteur*) în fața Padovei asediate în 1509[25], sau, în octombrie 1525, în Friuli, contaminat de revolta țăranilor germani, acel raport care vorbește despre *nobeli* înarmați *contra li villani*[26] sau, în decembrie 1528, acei țărani din

jurul Aquilei, în Abruzzi, care, morți de foame și de mînie, încearcă să se ridice împotriva „trădătorilor“ și a „tiranilor“ strigînd: *Viva la povertà!**, fără să știe, de altfel, potrivit afirmației îndoielnice a cronicarului, care erau trădătorii de pedepsit[27]; sau, la fel, la Lucca, în 1531—1532, acea răzmeriță numită a oamenilor în zdrențe *Straccioni* descrisă ca o *battaglia di popolo contro la nobiltà*[28]...** Apoi, mai nimic, cel puțin după cîte știu. Atunci, dacă acest foarte imperfect sondaj este exact, vom conchide cu ajutorul lui că, din prima pînă la a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a existat o diminuare a conștiinței, să riscăm chiar cuvîntul de conștiință *revoluționară*, fără de care nu poate exista revoluție puternică cu șansele ei de succes.

De fapt, această primă parte, această primăvară a secolului înaintea anilor grei dintre 1540 și 1560 care i-au împiedicat înflorirea, pare să fi fost deosebit de agitată; *Comuneros* în 1521, *Germanias* în Valencia din 1525—1526, revoltele din Florența, criza din Genova în 1528, răzmerița țăranilor din Guyenne în 1548... Mult mai tîrziu, în secolul al XVII-lea, se vor produce revoltele interne din Imperiul Otoman, tulburările franceze studiate de Porșnev, succesiunea Cataloniei și Portugaliei, marea revoltă din Neapole, în 1647, răscoala din Messina în 1674[29]... Între aceste serii de frămîntări puternice, lunga jumătate de secol de la 1550 la 1600 (și chiar pînă la 1620 sau, și mai exact, pînă la 1630) trece drept neînsemnată, cu revoluțiile ei care nu au nimic exploziv și care trebuie detectate aidoma unor izvoare subterane. De fapt, și aceasta complică analiza, asemenea revolte și revoluții nu se îndreaptă numai împotriva claselor privilegiate, ci și a statului, părtaș al celor mari și

---

* trăiască sărăcia (lb. ital. — N. tr.).

** bătălie a poporului împotriva nobilimii (lb. ital. — N. tr.).

colector nemilos de impozite, și el o realitate, o structură socială ... Și statul chiar se bucură de prioritate în dușmănia populară. Este deci posibil, și faptul ne-ar întoarce la observațiile vechi și generale ale lui Hans Delbrück[30] și la înțelepciunea istoricilor politicii, că soliditatea statelor din epoca lui Filip al II-lea explică această surdină, această reținere populară. Jandarmul a rezistat, deși adesea îl vedem bătut zdravăn, tras pe sfoară, ineficient, ba chiar, foarte adesea, complice.

Împotriva hoinarilor și a vagabonzilor

Ca o formă tăcută și stăruitoare a sărăciei, se înmulțesc atunci „hoinarii și vagabonzii", pentru a reproduce cuvintele consulilor și ale magistraților din Marsilia care, în ședința Consiliului lor din 2 ianuarie 1566[31], hotărau să viziteze cartierele orașului pentru a-i alunga pe toți acești inutili. Este o hotărîre care în spiritul vremii nu are nimic inuman. Orașele sînt obligate să-și păstreze ordinea și, drept măsură de salubritate, să se debaraseze periodic de săraci: cerșetori, nebuni, ologi, adevărați sau prefăcuți, trîntori fără ocupație ce umplu piețele, cîrciumile și ușile mănăstirilor unde se distribuie ciorba populară. Sînt alungați, ei revin, sau dacă nu ei, atunci alții. Expulzările, adevărate gesturi furioase, mărturisesc neputința orașelor prudente în fața acestei invazii neîncetate.

În Spania, vagabonzii populează drumurile, zăbovesc în toate orașele: studenți proscriși care-și părăsesc preceptorul pentru a se alătura lumii tot mai crescînde de *picardía*, aventurieri de toate soiurile, milogi și borfași. Ei își au orașele preferate, iar aici, cetățile: San Lucar de Barrameda, aproape de Sevilla, Matadero, chiar în Sevilla, Puerta del Sol, la Madrid ...

Acești *mendigos** formează o confrerie, un stat cu *ferias* proprii și uneori se strîng laolaltă extraordinar de mulți[32]. Drumurile către Madrid îndrumă alaiul lor de săraci[33], funcționari fără slujbe, căpitani fără trupă, oameni mărunți în căutare de muncă urmînd un măgăruș ușurat de orice încărcătură, toți muritori de foame, așteptînd în capitală să li se hotărască soarta. Către Sevilla se îndreaptă mulțimea flămîndă a emigranților spre America, nobili căzuți în mizerie dornici să-și refacă strălucirea blazoanelor, soldați în căutare de aventuri, tineri fără avere dar care vor să se îmbogățească[34], toată drojdia Spaniei, hoți însemnați cu fierul roșu, bandiți, vagabonzi sperînd să găsească acolo o meserie rentabilă, debitori dornici să scape de creditorii lor, bărbați care fug de neveste certărețe[35]... Pentru toți, Indiile reprezintă visul, „refugiul și ocrotirea tuturor acestor *desesperados* ai Spaniei, biserica revoltaților, tărîmul omuciderilor îngăduite": astfel spune Cervantes la începutul uneia dintre cele mai încîntătoare nuvele ale sale, *El celoso Extremeño*, istorie a unuia dintre acești îmbogățiți, întors din Indii care își investesc banii, își cumpără o casă, își orînduiește o viață burgheză și, vai, se căsătorește[36].

Alți obișnuiți, ai drumurilor, soldații, încorporați mai de mult sau mai de curînd, personaje picarești care cutreieră ținuturile și, la voia întîmplării, se pierd în *casas de carne*, tîrînd uneori după ei vreo fată docilă. Într-o zi, ei urmează tamburina recrutorului și, prin Málaga sau prin vreun alt port, luați de un val de oameni ce amestecă flăcăiandri fără experiență, soldați bătrîni, dezertori, asasini, preoți, prostituate, se îmbarcă potrivit ordinelor intendenței, spre frumoasele ținuturi ale Italiei, sau spre temnițele fortărețelor africane. Printre acești deportați există și cîțiva oameni cinstiți, ca acel Diego Suárez, care încă tînăr, din stăpîn în stă-

* cerșetori, vagabonzi (lb. span. — N. tr.).

pîn, a străbătut întreaga Spanie, de la Oviedo la Cartagena unde se va îmbarca spre Oran, în 1575; avea să rămînă acolo o treime de secol, dovadă, dacă mai era nevoie, că este mai ușor să ajungi în aceste închisori din Africa decît să ieși din ele[37] ...

Pericol general, vagabondajul în Spania amenință sate și orașe. În nordul Peninsulei, în Biscaya, unii vagabonzi ajung într-una în *Señorio*. Autoritățile încearcă să reacționeze, încă din 1579[38], împotriva celor care se ascund în mulțimea pelerinilor: „dacă nu sînt bătrîni sau infirmi ... și opriți prin lege, să fie trimiși în închisori ... ca să-i examineze medicii și chirurgii". Dar astfel de hotărîri rămîn, ca totdeauna, fără efect: răul agravîndu-se o dată cu trecerea anilor, contramăsurile devin zadarnic tot mai stricte. La Valencia, în 21 martie 1586, lucru valabil pentru toate orașele și satele regatului, viceregele ia măsuri importante împotriva celor fără lucru[39]. Li se dă un răgaz de trei zile pentru a-și găsi un stăpîn, altfel vor fi expulzați[40], mai ales acei *brivons* și *vagamundos* care, în zilele lucrătoare, lenevesc prin piețele publice și se feresc să muncească sub pretextul simplu că nu găsesc de lucru. Viceregele îi informează de asemenea pe acei *jornales** fără domiciliu fix că, dacă sînt prinși că joacă vre-un joc de noroc, vor fi trimiși în judecată[41], la fel și așa-zișii cerșetori străini, toți oameni care încearcă să trăiască fără să facă nimic. Lucru de necrezut, această mînie valenciană va da roade. În jurul Zaragozei, spune într-adevăr o scrisoare venețiană din 24 iulie 1586, „se călătorește pe o căldură sufocantă și cu primejdia multiplă de a înfrunta asasinii care se găsesc în număr mare prin sate. Și asta, deoarece la Valencia au fost izgoniți din regat toți vagabonzii în termen de atîtea zile, sub amenințarea celor mai grave pedepse; atunci ei au venit o parte în Aragón, o parte în Cata-

* muncitori zilieri (lb. span. — N. tr.).

lonia. Un motiv în plus pentru a călători ziua și cu o gardă puternică!"[42].

S-a dovedit astfel, deși nu era necesar, că vagabonzii și bandiții sînt frați de nevoie și că pot să-și schimbe între ei condițiile. S-a dovedit în aceeași măsură că nimeni nu se eliberează de sărmanii săi decît împovărînd cu ei pe altcineva, afară de cazul cînd se procedează ca în Sevilla, în octombrie 1581; vagabonzii arestați în cursul unei razii polițienești sînt duși cu forța pe navele din Sotomayor care se îndreaptă către strîmtoarea Magellan. Li se rezervă soarta de muncitori la amenajarea drumurilor, de *guastatori*, dar patru nave se vor scufunda și o mie dintre ei se vor îneca[43].

Evident, toate aceste drame pun problema drojdiei orașelor, a acelor Curți ale miracolelor care nu lipsesc din nici unul din orașele de atunci. Începînd cu *Rinconete y Cortadillo*[44], această nuvelă „exemplară" care nu este deloc astfel, lepădăturile Sevillei se observă chiar cu o anumită claritate, erudiția comentariilor ajutînd și ea în acest sens: fete de moravuri ușoare, văduve îngăduitoare, agenți de poliție cu dublu sau triplu joc, cerșetori autentici, *picaros* demni de a intra în literatură, *peruleros** înșelați de comedie, nimic nu lipsește din tablou. Și același tablou există și în altă parte, la Madrid ca și la Paris. Italia întreagă este plină și ea de haimanale, vagabonzi, cerșetori, toți personaje din care literatura se va inspira cu plăcere[45]. Pretutindeni ei sînt prigoniți, pretutindeni se reîntorc. Numai autoritățile răspunzătoare cred în eficacitatea măsurilor oficiale, totdeauna aceleași.

La Palermo, în februarie 1590, măsuri energice sînt luate împotriva „vagabonzilor, bețivi și spioni din acest regat"[46]. Doi cenzori incoruptibili, cu un salariu de 200 de scuzi anual, își vor împărți orașul. Au misiunea să urmărească pe acești trîndavi, care își petrec timpul

---

* bogătași (lb. span. — N. tr.).

jucînd, trecînd prin toate viciile, „distrugîndu-și bunurile, și, mai mult încă, sufletele“. Jucînd, dar cine nu joacă? Orice slujește drept pretext de joc, nu numai cărțile: se pariază la Palermo pe prețul grîului, pe sexul copiilor care trebuie să se nască și, ca pretutindeni aiurea, pe numărul cardinalilor pe care îi va investi Sfîntul Părinte. Într-un lot de corespondență comercială, la Veneția, am găsit un bilet de loterie, rămas acolo din întîmplare. Pentru a lupta împotriva coaliției jocului, a vinului și a trîndăviei, autoritățile din Palermo prevăd inspecții polițienești în pensiuni, *fonduk*-uri, taverne, case mobilate, urmate de cercetări asupra persoanelor suspecte care le frecventează... Se va clarifica de unde vin, cărei națiuni îi aparțin, de unde își scot mijloacele de trai...

Acest joc de-a hoții și vardiștii, de-a orașul prudent și vagabondul, este fără început și fără sfîrșit. Este un spectacol permanent, o „structură“. O razie, totul revine la calm, apoi pungășiile, atacurile asupra trecătorilor, asasinatele se înmulțesc. În aprilie 1585[47], la Veneția, se ține Consiliul celor Zece care amenință să intervină. În iulie 1606, există din nou prea multe acte criminale la Neapole, și atunci se operează descinderi nocturne în hanuri și în pensiuni, și se fac 400 de arestări, dintre care mulți soldați din Flandra *avvantaggiati*, adică „supraplătiți“[48]. În martie 1590 sînt alungați din Roma în mai puțin de opt zile *li vagabondi zingari, sgherri e bravazzi*, vagabonzii, țiganii, asasinii plătiți și spadasinii[49].

Ar fi interesant să scoatem în evidență toate aceste expulzări, să vedem dacă ele nu se determină între ele ca datele din iarmaroacele comerciale, căci acești vagabonzi pe care ele îi relansează astfel în circulație, de unde vin? încotro se îndreaptă? La Veneția ei vin de departe, tocmai din Piemont. În martie 1547, erau mai mult de 6 000 „di molte natione“ gata

 să invadeze orașul. Unii s-au înapoiat în satul

lor, alții s-au îmbarcat ca să emigreze, *lo resto per esser furfanti, giotti, sari, piemontesi et de altre terre et loci alieni sono stati mandati fuora della città;* restul a fost alungat, pentru că era vorba de derbedei și de mîncăi, veniți din Piemont și din alte orașe și locuri străine[50]. Cu cinci ani mai înainte, în 1540, an de foamete, existau dimpotrivă un mare număr de nefericiți, capi de familie, *assaissimi poveri capi di caxa,* care sosiseră cu bărcile, împreună cu soțiile și cu copiii, și trăiau sub poduri, pe cheiurile canalelor[51] . . .

Curînd problema săracilor nu se mai pune doar pentru teritoriul restrîns al orașelor recalcitrante. Ea se pune la dimensiunea statelor și a Europei. O dată cu începutul secolului al XVII-lea, oameni ca Montchrestien se îngrozesc în fața înmulțirii lor rapide; dacă el se dovedește și alături de el și alții, din Franța, un „colonialist", motivul este necesitatea de a se elibera de acea tăcută și îngrozitoare armată de proletari[52]. În întreaga Europă, prea populată pentru resursele ei și pe care nici un avînt economic compensator nu o mai dinamizează, în Turcia, chiar, se pregătește pauperizarea unor mase considerabile de oameni, chinuiți de nevoia pîinii zilnice. Aceasta este omenirea care se va arunca în groaznicele conflicte ale războiului de Treizeci de Ani, cea pe care o va descrie Callot, martor necruțător, și al cărui cronicar foarte exact este Grimmelhausen[53].

Ubicuitatea banditismului

Aceste mărturii polițienești ale vieții zilnice sînt palide pe lîngă istoria șiroind de sînge a banditismului din lumea mediteraneană, a banditismului pe uscat, frate cu pirateria căreia i se aseamănă destul de mult. Ca și aceasta, tot atît de mult ca și ea, el reprezintă o veche trăsătură a moravurilor mediteraneene. Prin ori-

ginile sale, se pierde în noaptea vremurilor. De îndată ce marea a adăpostit societățile organizate, banditismul a irupt pentru a nu mai dispărea. Astăzi chiar, mai este încă în viață[54]. Să nu spunem, deci, cum li se întîmplă istoricilor care nu încearcă să iasă din secolul „lor“, acela pe care îl studiază, că banditismul își face apariția în Corsica secolului al XV-lea sau la Neapole în secolul al XIV-lea. Și să nu considerăm prea pripit drept o noutate ceea ce vedem țîșnind din toate părțile, în secolul al XVI-lea, cu o forță care, ea, este nouă, sau reînnoită. Instrucțiunile pe care regina Neapolelui, Ioana, i le dă, la 1 august 1343, căpitanului de Aquila[55], ca să *procedere rigorosamente contri i malandrini**, ar putea să dateze din secolul al XVI-lea și să fie puse pe seama ducelui de Alcala sau a cardinalului Granvelle. În funcție de epocă, banditismul a putut să-și schimbe numele sau forma, dar fie că li se spune *malandrini, masnadieri, ladri, fuorisciti* sau *banditi* (*masnadieri* sînt inițial soldați, *fuorisciti* și *banditi* sînt proscriși), în ochii noștri tot de bandiți este vorba, de revoltați sociali, de inadaptați.

Nici o regiune din lumea mediteraneană nu este scutită de acest rău. Așadar, nici Catalonia, nici Calabria, nici Albania, regiuni celebre în această privință, nu au monopolul banditismului. El există peste tot, cu variatele sale înfățișări, politică, socială, economică, teroristă... În aceeași măsură la porțile Alexandriei din Egipt ca și la acelea ale Damascului sau Alepului, în împrejurimile Neapolelui unde se ridică turnuri de pază împotriva bandiților[56], în Campagna Romana unde trebuie uneori să se ia hotărîrea de a se arde hățișurile pentru a scoate din bîrlog bandele adăpostite prea bine și, în sfîrșit, chiar într-un stat aparent atît de polițienesc ca Veneția[57].

---

* să procedeze cu asprime împotriva răufăcătorilor (lb. ital. — N. tr.).

Și cînd armata Sultanului, în 1566, se îndreaptă prin Stambuliol către Adrianopol, Niș, Belgrad, apoi Ungaria, ea spînzură neîncetat un foarte mare număr de bandiți pe care trecerea sa îi obligă să iasă din ascunzători[58]. Evident, există bandiți și bandiți. Prezența lor pe drumul mare al Imperiului Otoman, a cărui securitate este mult lăudată, mărturisește în acest sens despre liniștea publică a vremii.

La celălalt capăt al Mediteranei, în Spania, spectacolul este același. Am semnalat adesea plaga drumurilor din Aragon și din Catalonia. Este inutil, scrie un florentin în 1567, să dorești să călătorești de la Barcelona la Zaragoza cu poștalionul. Dincolo de Zaragoza, da, însă nu și între aceste două orașe. În ceea ce îl privește, el s-a alăturat unei caravane de nobili înarmați[59]. Într-una din nuvelele sale, Cervantes imaginează mica trupă a personajelor sale surprinsă de către *bandoleros*, aproape de Barcelona. Este o realitate banală. Or, prin Barcelona trece unul dintre foarte marile drumuri ale Spaniei imperiale; prin el Spania ia contact cu lumea mediteraneană și cu Europa. Și se întîmplă adesea ca unii curieri oficiali să fie prădați, ori chiar să nu poată trece, ca de exemplu în iunie 1565[60] chiar în anul cînd drumul de la Madrid la Burgos, acest alt braț pe care Spania îl aruncă spre Europa și Ocean, se întrerupe din cauza ciumei[61]. Iată un fapt ce dezvăluie una dintre nenumăratele slăbiciuni ale prea întinsului Imperiu hispanic. Dar există tot atîția *bandouliers* în Languedoc cîți *bandoleros* în Catalonia. Toate fermele de pe malurile Ronului interior[62] sînt case fortificate, în felul fortărețelor țărănești din Catalonia despre care am mai vorbit. În Portugalia[63], la Valencia, la Veneția chiar, în toată Italia, pe întreaga întindere a Imperiului Otoman, minuscule state de bandiți, mobile — și în asta constă, de fapt, forța lor — sînt capabile, fără zarvă, să treacă Pirineii catalani în Granada, sau din Granada în Catalonia, ori chiar să rătăcească prin Alpi,

în apropierea Veronei, pînă în Calabria, din Albania pînă la Marea Neagră: acești oameni extrem de mărunți sfidează statele constituite și cu vremea le subminează. Se aseamănă cu partizanii din războaiele populare recente. Poporul este sistematic de partea lor.

Din 1550 pînă în 1600, lumea mediteraneană se istovește astfel în acest război suplu, crud, zilnic, un război la care istoria majoră nu și-a plecat urechea, pe care l-a abandonat, ca pe un lucru secundar, eseiștilor și romancierilor. Stendhal, în privința Italiei, va fi spus, relativ la acest subiect, lucruri valabile.

Banditismul și statele

Banditismul este înainte de toate o revanșă împotriva statelor întemeiate, apărătoare ale ordinei politice și chiar ale ordinei sociale. „Era firesc deci ca poporul năpăstuit de familiile Baglioni, Malatesta, Bentivoglio, Medici etc... să iubească și să respecte pe dușmanii acestora. Vărsările de sînge săvîrșite de micii tirani care s-au perindat la cîrmă după cei dintîi uzurpatori, bunăoară cruzimile lui Cosimo, primul mare duce (al Toscanei)[64], care pusese la cale asasinarea republicanilor refugiați la Veneția, ba chiar și la Paris, le-au adus tîlharilor tot mai mulți ciraci“[65]. „Acești haiduci au reprezentat opoziția împotriva cruntelor cîrmuiri care s-au succedat în Italia luînd locul republicilor medievale“[66]. Astfel se exprimă Stendhal. În cazul de față el era îndreptățit să judece, după spectacolul pe care-l avea sub ochi, banditismul care înflorește necontenit în Italia timpului său. „Chiar și în zilele noastre, scrie el, oricine se teme, desigur, să dea ochi cu tîlharii; însă cînd sînt pedepsiți toată lumea îi căinează. Pricina este că poporul de jos, atît de ascuțit la minte și de mucalit, gata să rîdă

 de toate pamfletele publicate sub nasul cenzurii

stăpînilor săi, citește cu sfințenie poeziile care povestesc cu însuflețire isprăvile tîlharilor renumiți. Tot ce-i vitejesc în poveștile acestora are darul de a încînta simțirea artistică a claselor de jos ... în adîncul sufletului poporul era de partea lor; iar fetele făceau ochi dulci flăcăului care, măcar o dată în viață fusese silit *andar alla macchia*"[67]. În Sicilia, isprăvile bandiților erau cîntate de către *urvi*, cîntăreți orbi rătăcitori, acompaniindu-și vocea „cu un fel de lăută mică, prăfuită"[68] și pe care mulțimea îi înconjura cu aviditate, sub copacii de la răspîntii. Spania, mai ales Andaluzia, va nota și Théophile Gautier[69], „a rămas maură în această privință și bandiții trec aici cu ușurință drept eroi". Întregul folclor iugoslav și românesc este la fel de tixit cu povești haiducești și cu proscriși ... Ca o revanșă împotriva stăpînului, împotriva dreptății sale șchioape, banditul, cam peste tot și în toate timpurile, reprezintă un fel de cavaler care ia apărarea nedreptățiților. Astfel, cu puțin timp în urmă acel bandit din Calabria care „se apără în fața Curții cu Juri, prezentîndu-se ca un apărător al obijduiților și ca un binefăcător al săracilor. El își număra mătăniile în fiecare zi și preoții de țară îl binecuvîntau. Pentru a realiza această dreptate socială, el omorîse deja, pînă la vîrsta de treizeci de ani, vreo treizeci de persoane"[70].

Îndreptat împotriva puterii, banditismul este instalat de obicei în punctele slabe ale statelor: în munți, unde o poteră nu poate să acționeze cu vigoare și unde statul își pierde prerogativele; adesea în zonele de frontieră, de-a lungul muntoaselor ținuturi dalmate, între Veneția și Turcia, apoi în întinsa regiune limitrofă a Ungariei — una dintre zonele importante ale banditismului din secolul al XVI-lea[71] — de asemenea, în Catalonia, în Pirineii care se învecinează cu Franța, la Messina — tot o frontieră în măsura în care Messina, oraș liber, este un refugiu —, pe lîngă Benevento — enclavă pontificală în regatul Neapolelui, căci trecînd

de la o jurisdicție la alta, se sfidează urmăritorii —, între Statul pontifical și Toscana, între Milano și Veneția, între Veneția și statele ereditare ale arhiducilor ... Toate aceste articulații oferă admirabile locuri de cantonament. Mai tîrziu, cu intenții deloc sîngeroase, Voltaire se va folosi în același mod de Ferney ... Fără îndoială, statele sfîrșesc prin a se alia, dar alianța durează de regulă puțin. În 1561, regele Franței îi propunea lui Filip al II-lea[72] o acțiune în comun împotriva banditților pirineeni: înțelepciune de moment, ea va rămîne totuși fără efect. Acordurile dintre Neapole și Roma, în legătură cu Benevento, n-au fost mai eficiente. În 1570, Veneția se înțelegea formal cu Neapole[73] și, în 1572, ea semna un acord și cu Milano, reînnoit în 1580[74], într-un moment în care ravagiile banditților provocaseră în statul venețian o insecuritate generală[75]. Fiecare din cele două guverne era autorizat să urmărească delincvenții pînă la șase mile dincolo de frontierele sale. În 1578, cînd marchizul de Mondejar încerca să lovească în *fuorusciti* calabrezi, el își alerta toți vecinii, inclusiv Malta și insulele Lipari[76]. În 1585, Sixt al V-lea proceda la fel, în ajunul campaniei sale împotriva banditților din Statul pontifical[77].

Dar aceste negocieri, care pun în joc suveranitatea statelor sînt încete, dificile, adesea conduse de rea credință: care suveran din Italia nu se bucură, în adîncul inimii, de greutățile vecinului său? Extrădările sînt nespus de rare, în afară de cele pe calea schimbului. Cînd Marcantonio Colonna, viceregele Siciliei, obține de la Cosimo predarea unui bandit de mare clasă, Rizzo di Saponara, care de douăzeci și cinci de ani cutreiera Neapole și Sicilia, nepedepsit pentru că era protejat de baroni, el îl obține în schimbul unui cavaler al casei Martelli, acuzat de a fi conspirat împotriva marelui duce. Totuși banditul va fi suprimat prin otravă cînd va sosi la Palermo, sub escorta a două galere.

De obicei, fiecare stat își va menține singur ordinea, ceea ce nu este puțin lucru. În marile patrii ale banditismului, sarcina trebuie reluată mereu. În 1578, ducele de Mondejar, viceregele Neapolelui, hotăra o nouă operațiune împotriva banditilor — *fuorusciti* — din Calabria. Încă de la sosirea sa, el fusese pus la curent cu crimele lor; ținuturi prădate, drumuri tăiate, călători asasinați, biserici profanate, incendii, oameni răpiți spre a fi apoi răscumpărați, fără a mai socoti „multe alte acte criminale grave, enorme și nemiloase". Măsurile luate de cardinalul de Granvelle fuseseră fără efect și chiar, scria viceregele, „numărul acestor *fuorusciti* a sporit, delictele lor s-au înmulțit, puterea și nerușinarea lor au crescut în așa măsură încît în nenumărate părți ale regatului nu se poate călători fără mari riscuri și pericole". Atunci, unde pot fi loviți ei mai bine, dacă nu în Calabria, în aceste regiuni din *Calabria citra et ultra?* (cu zece ani mai înainte ținutul Abruzzi ar fi fost cel compătimit).

În Calabria, dacă documentele noastre sînt exacte[78], favorizați de împrejurări și de felul ținutului, cei certați cu legea se vor înmulți repede. Crimele lor sînt aici mai numeroase și mai nemiloase decît în altă parte, îndrăzneala lor, fără margini, în așa măsură „încît, o dată, ei au intrat ziua în amiaza mare în orașul Reggio, au adus aici un tun, au tras într-o casă, au forțat-o și i-au omorît pe locatari, fără ca guvernatorul orașului să poată să li se opună, orășenii refuzînd să i se supună și să-l ajute". Dar să acționezi împotriva Calabriei nu este treabă ușoară. Mondejar a trăit această experiență pe pielea sa. După incidentul din Reggio, a cărui dată exactă îmi este necunoscută, hărțuielile guvernatorului orașului, sprijinit în această ocazie de un judecător comisar, nu au folosit la nimic, ci mai curînd au sporit puterea și activitatea banditilor. La fel au eșuat și eforturile contelui Briatico, numit în guvernul provizoriu

al celor două provincii calabreze. Măsurile represive nu au făcut decît să-i întărîte pe bandiți. Ei forțau castelele, intrau în plină zi în marile orașe, îndrăznind „să-și omoare adversarii pînă și în biserici, făcîndu-i prizonieri și obligîndu-i la răscumpărare". Atrocitățile lor răspîndeau teroarea; „ei devastau pămînturile, ucideau mulțimea celor care le opuneau rezistență sau îi urmăreau din ordinul și dispoziția guvernatorilor, aceștia din urmă neîndrăznind să o facă ei înșiși". Pe scurt, „ei pierduseră cu totul respectul, teama, supunerea datorate justiției". În concluzia unui raport din care am extras aceste citate, viceregele arăta că fusese organizată o expediție militară împotriva lor, sub conducerea fiului său D. Pedro de Mendoza, pentru moment comandant de tabără în infanteria regatului. El amînase această acțiune atît cît putuse, pentru a scuti provinciile de stricăciunile pe care le aduc totdeauna soldații oricît ar fi de ținuți în frîu. Dar întîrziind prea mult nu s-ar fi riscat oare ca, în primăvara următoare, să fie nevoie de strîngerea unei adevărate armate pentru a birui, cîtă vreme acum un mic corp expediționar ar fi fost suficient?[79].

Din acest corp expediționar au făcut parte[80] nouă companii spaniole (destinate să se instaleze în satele suspectate că-i ajută pe *fuorusciti)* și trei companii de cavalerie ușoară: trei fregate trebuiau să opereze asupra țărmurilor, ținuturile suspecte fiind astfel blocate dinainte. Ca de obicei, pe capetele bandiților se puseseră prețuri, 30 de ducați pentru persoanele fără importanță și 200 de ducați pentru șefi. Don Pedro a părăsit Neapole la 8 ianuarie și, la 9 aprilie viceregele anunța că își încheiase misiunea cu succes[81]. Încă din februarie, șaptesprezece capete de bandiți fuseseră trimise la Neapole și țintuite la porțile orașului, chipurile, spre marea satisfacție a poporului[82]. Se făcuseră și prizonieri pe care Don Pedro, reîntorcîndu-se la Neapole, îi predase justiției.

Era oare un succes atît de mare pe cît declarau spusele oficiale și părintești ale viceregelui? De fapt, Calabria prea populată, nefericită, producătoare de bandiți ca și de mătase își continua viața neschimbată, sau aproape neschimbată. Operația, condusă cu mici efective, în timpul a trei luni de iarnă, nu putea să fi fost eficace. În 1580, un agent venețian[83] semnala că întregul regat era năpădit de bandiți, că tîlharii de drumul mare erau stăpîni în Apulia și, mai ales, în Calabria. Dificultatea era că, dacă vroiai să eviți aceste drumuri primejdioase, riscai să cazi în mîna corsarilor care bîntuiau atunci coastele pînă la țărmurile romane ale Adriaticii.

Circa douăzeci de ani mai tîziu[84], situația este și mai rea. Bandiții își împing incursiunile pînă în portul Neapole și autoritățile ajung să prefere luptei, înțelegerea sau șiretlicul. Din această cauză numeroasa bandă a lui Angelo Ferro, care teroriza provincia Caserta, este expediată în Flandra pentru a lupta acolo sub drapel spaniol. Se mai procedează și la întărîtarea bandelor unele contra altora; astfel, o bandă din Sessa a distrus-o pe vecina sa. Unii *fuorusciti* sînt acceptați în armată cu condiția să ajute guvernul în lupta împotriva emulilor lor. În cele din urmă, s-a recurs la metoda soldaților încartiruiți. Bandiții aflîndu-se în legătură cu anumite sate unde își au rudele și centrele de aprovizionare, se începe prin a li se sugera rudelor respective ca ei „să găsească leacul“, adică, de fapt, să le predea banditul „lor“. Dacă refuză, atunci o companie de spanioli vine să se instaleze fără nici o reținere în sat, alegînd de preferință casele rudelor și ale oamenilor bogați din partea locului. Acestora din urmă le revine obligația să se descurce cu ceilalți pentru a găsi împreună „leacul“. Cum sînt bogați și au influență, sau este predat vinovatul și atît, sau se pune la cale scoaterea lui din regat. O indemnizație este cerută atunci pentru faptele

rele ale exilatului și pentru alte cheltuieli; compania este retrasă apoi și totul reintră în normal, așa cel puțin afirmă raportul optimist care expune aceste metode ca un exemplu al artei de a guverna la Neapole.

În realitate, nu există nimic foarte nou în asemenea procedee. Sînt metode vechi, obișnuite. Un document venețian le semnalează în Candia unde, în 1555[85], se acordă iertare fiecărui bandit (au existat atunci, după cum se spune, două sute din aceștia în insulă) care va ucide pe unul dintre confrații săi mai încărcat de crime decît el... Sixt al V-lea recursese, de asemenea, la asta cu ocazia tentativei sale din 1585 împotriva banditilor romani. Este un fel de a slăbi bandele din interior. Iertarea și premiile *fanno il loro frutto**, notează un agent al familiei Gonzaga la Roma[86]. În timp ce Genova, în Corsica, îi iartă pe toți banditii (cu excepția criminalilor deosebit de cruzi) care se înrolează în trupele sale. Soluția eliberează insula frămîntată de elemente turbulente, cei iertați dau gajuri, încetează pentru un timp să mai fie dușmanii Genovei, pentru a o sluji[87]. Turcii nu vor proceda altfel în Anatolia[88].

Să nu exagerăm totuși însemnătatea acestor procedee care demonstrează în egală măsură slăbiciune și abilitate. De fapt, nici atitudinea dură, nici șiretlicurile polițienești, nici banii, nici voința încăpățînată a lui Sixtus al V-lea care a pus în lupta împotriva banditismului o tenacitate de țăran, n-au reușit să culce la pămînt acest dușman abil ce dispune de un sprijin puternic.

Banditismul și nobilii

În spatele pirateriei operau orașele, Statele urbane. În spatele acestei piraterii terestre, banditismul se afla, la cheremul aventurii, aju-

---

* dau roade (lb. ital. — N. tr.)

torul nobililor. Banditii sînt conduși adeseori, de aproape sau de departe, de cîte un nobil autentic. Astfel, de pildă contele Ottavio Avogadro pe care o corespondență franceză din Veneția îl semnalează, operînd împreună cu banda sa, împotriva venețienilor, în iunie 1583[89] „Contele Ottavio, Sire, îi jefuiește mereu pe nobilii din Sanguene unde, după ce v-am scris Majestății Voastre, s-a întors de două ori și a dat foc cîtorva case din ținutul Veronei“. Venețienii care-l urmăresc cer și obțin ca Ferrara și Mantova unde-și găsește adăpost de obicei să nu-l mai primească[90]. Cu toate acestea, nu pot să-l prindă; doi ani mai tîrziu apare la curtea lui Ferdinand de Tyrol[91].

Alt exemplu, printre bandele care pustiesc Statul pontifical, loc de întîlnire al hoților și asasinilor din nordul și sudul Italiei, fără să-i mai punem la socoteală pe localnici care sînt legiune, apare unul dintre hoții cei mai încrîncenați, din vremea lui Grigore al XIII-lea, ducele de Montemarciano, Alfonso Piccolomini, pe care l-am mai întîlnit[92]. Marele duce de Toscana îl salvează *in extremis* deoarece el era cel care trăgea, de multă vreme, murdarele sale sfori. Faptul că Alfonso, salvat în ultimul moment, ajunge în Franța și întîlnește — adevăratul război față de războiul de codru — că acest război nu-i prea place, tocmai lui, om al *masnadierilor*, faptul că dă crezare la făgăduieli și invitații, nu are prea multă importanță și iată-l din nou în Italia, de astă dată în Toscana, pornit fără milă și fără prudență împotriva marelui duce. Instalat în munții (iarăși munții) din Pistoia, departe de fortărețe și garnizoane, el este capabil de *sollevare i popoli**, să facă *delle scorrerie***, cu atît mai mult cu cît acolo unde se află el, în acel an 1590, an cu grîu foarte rar, *miseria potea più facilmente indurre gli uo-*

---

* să ridice populația (lb. ital.. — N. tr.).

** jafuri, prădăciuni (lb. ital. — N. tr.).

*mini atentare di variar condizione**. Cuvinte uimitoare de clarviziune[93]. O dată cu sosirea în inima ținutului toscan a acestei căpetenii de bandiți, oamenii trebuie să se teamă de orice, mai ales că el este în legătură cu forturile spaniole de ocnași și cu toți dușmanii familiei Medici. Dacă s-ar îndrepta către Siena și Maremma, s-ar produce o mare tulburare. Totuși, bandele sale, care nu știu să facă război savant, nu pot să ocupe punctele-cheie, se retrag din fața jandarmilor toscani sau romani și ultimul cuvînt aparține prințului: la 16 martie 1591, Piccolomini avea să fie executat la Florența[94]. Astfel se termina un interesant război intern, urmărit cu grijă din afară, căci firele acestor aventuri conduceau către mîini străine, o dată pînă în Escorial, altă dată pînă la Lesdiguières în Dauphiné[95].

Sînt exemple mari care ating marea politică. Unele exemple mai simple ar sluji mai bine analiza noastră. Dar acestea sînt cel mai greu de sesizat ... Totuși legătura dintre nobilimea catalană și banditismul din Pirinei, dintre nobilimea napolitană sau siciliană[96] și banditismul din sudul Italiei, dintre *signori* și *signorotti* din Statul pontifical și banditismul roman este evidentă. Nobilimea își joacă peste tot rolul, fie politic, fie social. Banii cuprinzînd în ei totul, ea este adesea, din punct de vedere economic, bolnavă. Nobilii săraci, unii ruinați, alții urmași ai familiilor fără avere, reprezintă foarte adesea conducătorii acestui război social latent, care renaște fără încetare „asemenea capetelor hidrei“[97]. Sînt obligați să trăiască din expediente și jafuri, să lupte (cum spune La Noue, în Franța unde spectacolul este același) „cu disperare“[98]. Acest mecanism social va funcționa adesea, chiar și mult mai tîrziu. În secolul al XVIII-lea, Turcia va fi tulburată de seniori, în număr prea mare pen-

---

* sărăcia putea mai ușor să-i îndemne pe oameni la încercarea de a-și schimba starea (lb. ital. — N. tr.).

tru a fi toți bogați, acei *Krdzalcen** din Bulgaria[99]. În Brazilia, la începutul secolului al XIX-lea, bandiții sînt oameni de acțiune, *cabras*** ai marilor proprietari, mai mult sau mai puțin defavorizați de vremurile noi, și care trebuie să se apere[100].

Dar să nu simplificăm exagerat: răspîndit și polivalent, banditismul în serviciul anumitor nobili este îndreptat totodată și împotriva altora. Lucru dovedit de isprăvile, în ținutul lombard, ale lui Alexio Bertholoti, „renumit bandit și răzvrătit contra marchizului de Castellon". În 17 august 1597, cu mai mult de două sute de oameni, el escaladează zidurile castelului din Solferino, răpește pe mama marchizului și pe fiul acestuia, un copil de treisprezece ani. Transportă prizonierii la Castellon, încearcă să obțină deschiderea porților castelului cu ajutorul prizonierei sale, bătrîna marchiză, în speranța de a-l înhăța și pe marchiz. Osteneală zadarnică, căci ea refuză acest lucru. Atunci banditul o rănește cu sălbăticie, ucide copilul, după care jefuiește și se dedă la „cruzimi barbare", după cum arată raportul guvernatorului din Milano[101].

Dar banditismul nu este legat doar de criza unei anumite nobilimi; el este și țărănesc, și popular. Maree socială, „inundație"[102], spune un istoric al secolului al XVIII-lea — el ridică apele cele mai diverse. Revendicare politică și socială (nu religioasă)[103], banditismul este în același timp aristocratic și popular (regii munților, cei ai cîmpiilor romană sau napolitană nu sînt ei oare, în general, țărani și oameni mărunți?). Este o răzmeriță latentă, fructul mizeriei și al suprapopulării, este o reluare a vechilor tradiții, adesea banditism pur, aventură sîngeroasă a omului împotriva omului. N-ar fi de dorit să-i reducem la această ultimă trăsătură, să-i credem fără rezervă,

---

* boiernași.

** metiși (lb. port. — N. tr.).

în această privință, pe puternicii și bogații care tremură pentru bunurile lor, pentru reședințele și viețile lor.

Totuși, înlăturînd exagerarea, cum să uităm atîta cruzime? Este adevărat că viața oamenilor valorează puțin în secolul al XVI-lea: viața lui Alonso de Contreras, povestită de el însuși, cel mai bun roman picaresc cunoscut, întrucît este trăit, relatează peste zece asasinate. Cea a lui Benvenuto Cellini l-ar fi condus astăzi la închisoare și la eșafod... După aceste modele, să ne imaginăm scrupulele celor care și-au făcut o meserie din a ucide... Sau ce o să spunem despre reflecțiile atribuite lui Carol Quintul, la asediul orașului Metz, de către Ambroise Paré, medicul asediaților: „Împăratul întreabă cine erau oamenii care mureau, și dacă erau gentilomi și oameni importanți: i se răspunse că toți erau niște simpli soldați. Atunci el spuse că nu era nici un neajuns dacă mureau, comparîndu-i cu omizile, lăcustele și cărăbușii care mănîncă mugurii și alte bunuri ale pămîntului, și că dacă erau oameni de bine nu s-ar fi aflat în tabăra lui pentru șase livre pe lună..."[104].

Dezvoltarea banditismului

În orice caz, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, există o agravare a banditismului. De-a lungul Italiei, adevărat mozaic de state, banditismul înflorește din plin. Prigonit într-un loc, el se refugiază în altul, reapare mai departe de labirintul acelor numeroase hățișuri, chiar dacă este istovit de dușmănii intestine. Mecatti, acest bun istoric al secolului al XVIII-lea, ne arată cît de copleșită este Italia în jurul anului 1590, de aceste bande de tîlhari care profită adesea, pentru neînțelegerile lor, de măști înșelătoare de guelfi și ghibelini[105]. Toate acestea pe fondul unei eterne drame a foamei. Une-

le coborîri din munte nu sînt altceva decît *rezzous*, ca aceia care mai ieri, în Maroc, năvăleau cu toată iuțeala din munții rebeli către cîmpiile bogate în grîu și vite. Iată ceea ce conferă Italiei la sfîrșitul secolului un climat ciudat. Foamea chinuie regiuni întregi[106], banditismul răsare de pretutindeni, din Sicilia pînă în Alpi, de la țărmurile mării Tireniene pînă la cele ale Adriaticii, în serii lungi de furturi, incendii, asasinate, atrocități asemenea celor ale pirateriei maritime. Toți sînt adînc mîhniți din această pricină. Antonio Serra, economistul napolitan, recunoaște în 1613 că Neapole abundă mai mult decît oricare altă regiune din Italia în crime, furturi și asasinate[107]. La fel în Sicilia și în Statul pontifical unde, în interegnuri, bandiții se îndesesc[108], marginile Neapolelui și Romagnei oferindu-le locuri privilegiate de acțiune[109]. O gloată amestecată trăiește la întîmplare, asasini de profesie, țărani, nobili, preoți proscriși, călugări care nu vor să se mai supună ordinelor Sfîntului Scaun . . . Ni-i vom imagina după cortegiile de vîslași pentru galere pe care Statul pontifical le oferă lui Giovanni Andrea Doria și ale căror liste uneori le mai păstrăm. În Sardinia, în Corsica, numărul bandiților este considerabil. Încurcăturile Toscanei sub supravegherea lui Francesco lor li se datorează[110]. În 1592—1593, Italia va plănui să scape de aceste personaje stînjenitoare printr-o iertare generală, cu condiția să plece în Dalmația în serviciul Veneției[111].

Dar Italia nu este singura care luptă împotriva flagelului. În Africa de nord, unde tîlharii la drumul mare nu au lipsit niciodată, călătorii prudenți (negustorii din Constantine, de exemplu) merg în grupuri; cei mai abili, spune Haedo, se însoțesc cu marabiți[112]. În Turcia, hoții și bandiții se înmulțesc rapid. În secolul al XVII-lea, după spusele lui Tavernier[113], „întreaga Turcie este plină de hoți care umblă în bande mari și pîndesc negustorii pe

drumuri". Încă din secolul al XVI-lea, în Moldova și în Țara Românească, negustorii ambulanți formau, pentru a se apăra, lungi convoaie de care, instalau tabere în grupuri, semnalate de departe prin focuri mari[114]. Astfel, negustorul, în spatele baloturilor sale cu mărfuri, se află în pericol, în egală măsură pe uscat ca și pe mare la bordul pîntecoaselor corăbii.

Nici o țară nu oferă o mai bună imagine a intensificării banditismului, în timpul acestor ultimi ani ai secolului al XVI-lea și în primii ani ai secolului al XVII-lea, ca Spania care, imediat după moartea bătrînului rege la Escorial, va cunoaște acel uimitor elan de lux și petreceri, de artă și inteligență care este Secolul de Aur, în acest oraș nou cu o ascensiune rapidă, Madridul lui Velázquez și Lope de Vega, dublul oraș, al bogaților care sînt foarte bogați și al săracilor care sînt foarte săraci — cerșetori adormiți în cotloanele piețelor, trupuri înfășurate în pelerine peste care seniorii pășesc pentru a intra în palatele lor, *serenos** veghind la poarta bogaților, o lume neliniștitoare de desfrînați, căpitani, valeți famelici, jucători cu cărți soioase, prostituate versate în a-și jumuli vînatul, studenți cîntăreți la chitară care nu se mai gîndesc să se întoarcă la Universitățile lor, oraș pestriț pe care Spania întreagă îl hrănește și pe care dimineața îl invadează țăranii și țărăncile din satele apropiate care vin aici să vîndă pîine... În cea mai mare parte a domniei Regelui Prudent, țara, în afara marii alarme din Granada și a atacurilor engleze asupra porturilor, cunoscuse pacea, o tihnă pe care străinătatea adesea i-o invidiase. Cît despre bandiți, aceștia nu erau numeroși decît în Pirineii Orientali, în legătură cu mica nobilime catalană și cu apropiata Franță. Or, o dată cu ultimii ani ai domniei, banditismul devine activ în întreaga Pe-

---

* paznici de noapte (lb. span. — N. tr.).

ninsulă. Există bandiți pe drumul din Badajoz, legat de campania împotriva Portugaliei din 1580[115]. La Valencia, certuri violente opun între ele pînă la omor marile familii senioriale. Pericolul este atît de evident în 1577, încît face obiectul unei noi *real pragmatica*[116].

Aici, ca și în alte părți, ce pot face remediile? Ineficace, ele trebuie aplicate din nou. În 1599, 1603, 1605[117], sînt promulgate noi pragmatice împotriva acelor *bandoleros de les viles* (din regat) *que van divagant per le present regne amb armes prohibides pertubant la quietud de aquell**. Problema „răufăcătorilor“[118] este la ordinea zilei și în ajunul marii expulzări a moriscilor din anii 1609—1614 care le va oferi atîtea prilejuri să acționeze[119]. Corupția micilor funcționari se amestecă și ea, căci iată-i în înțelegere cu hoții[120].

Sclavii

O ultimă trăsătură va singulariza aceste societăți ale lumii mediteraneene: cu tot caracterul lor modern, ele rămîn sclavagiste, deopotrivă în Occident ca și în Orient. Este o stranie fidelitate față de trecut, semnul poate al unui anumit lux, căci sclavul costă scump, are pretențiile sale și se află în concurență cu săracii și umilii, chiar și la Istanbul. Raritatea mîinii de lucru, randamentul minelor și plantațiilor de trestie de zahăr vor permite sclavia la modul antic din Lumea Nouă, — așadar, o imensă și profundă întoarcere în trecut. Oricum, sclavia, practic dispărută în nordul Europei și în Franța, supraviețuiește în Occidentul mediteranean[121], în Italia, în Spania, sub forma unei sclavagii casnice destul de înfloritoare. Ordonanțele Consulatului din Burgos în 1572 fixează condițiile în care sînt asigurați

* bandiți ai orașelor... care cutreieră în prezent regatul cu arme interzise, tulbură liniștea aceluia (lb. span. — N. tr.).

sclavii negri transportați în Lumea Nouă, dar și în Portugalia și *a estos Reynos**, adică în Spania[122]. Guzman, personajul picaresc, aflat în serviciul unei doamne al cărei soț este în Indii, se aprinde cu toată durerea și rușinea, de o sclavă albă a amintitei doamne, *una esclava blanca que y, mucho tiempo, crei ser libre*** [123]. La Valladolid, care mai era către 1555 capitala Castiliei, unii sclavi servesc în marile case, „bine hrăniți cu resturi de la bucătărie" și adesea eliberați prin testamentele stăpînilor lor[124]. În 1539, în Roussillon, un turc găsit fără stăpîn și hoț pe deasupra este prins și vîndut ca sclav unui notar[125]. În Italia, o serie de acte indică supraviețuirea sclaviei casnice, mai ales în sud, dar și prin alte părți. La Neapole, documente notariale[126] semnalează vînzări de sclavi (de obicei cu 35 ducați „bucata" în timpul primei jumătăți a secolului al XVI-lea); aceleași semnalări se găsesc și în arhivele[127] din Veneția și, de asemenea, și în corespondența familiei Gonzaga care cumpără copii de negri[128] cu siguranță pentru distracția Curții lor. La Livorno, așa-numitele *portate* semnalează, din timp în timp, sosirea pe cîte o navă a cîțiva sclavi negri[129].

Tot acest comerț neîntrerupt nu se practică în plină zi decît în timpul unor evenimente deosebite: astfel cucerirea orașului Tripoli, în 1510[130], aruncă pe piața siciliană atîția sclavi încît ei se vînd pe un preț de nimic, de la 3 la 25 de ducați unul, iar galerele ponantine își reînnoiesc dintr-o dată echipajele cu ei. În 1549, marele duce al Toscanei, și nu este singurul, trimite un agent la Segna să cumpere sclavi turci sau *morlaci*[131]. Sclavia este o realitate a acestei societăți mediteraneene, dură față de săraci, în ciuda marelui curent

* în aceste regate (lb. span. — N. tr.).

** o sclavă albă pe care eu, mult timp, am crezut-o liberă (lb. span. — N. tr.).

de evlavie şi caritate religioasă care se va dezvolta la sfîrşitul secolului. În orice caz, el nu este apanajul Atlanticului și al Lumii Noi.

Ce concluzie să tragem?

Un lent, un puternic travaliu în profunzime va fi contorsionat încet, încet, va fi transformat societățile lumii mediteraneene, între 1550 și 1600, încheind o lungă gestație. Neliniștea generală și crescîndă nu se traduce prin revolte fățișe; ea modifică totuși întregul peisaj social. Și este incontestabil o dramă, un caracter social. După studiul exact al lui Jean Delumeau despre Roma și Campagna Romana din secolul al XVI-lea, care are avantajul de a folosi miile de mărunte *avvisi* ale „gazetarilor", *fogliottanti* din Orașul Etern, ultimele îndoieli, dacă mai existau încă, aveau să fie înlăturate. A relua acest dosar ar însemna să repetăm constatările noastre. Fără îndoială, totul tinde să se polarizeze între o nobilime bogată, viguroasă, constituită în familiile puternice, sprijinite pe bunuri imobile, și o masă de săraci din ce în ce mai numeroși și mai nefericiți, „omizi sau cărăbuși", insecte umane, dar, vai, supraabundente. Un *cracking* despică în două societățile vechi, sapă în ele prăpăstii. Nimic nu le va mai astupa. Nici, chiar, și o repetăm, uimitoarea caritate catolică de la sfîrșitul secolului. În Anglia, în Italia, în Spania, în Islam, totul este minat de drama ale cărei răni nevindecabile secolul al XVII-lea le va etala ostentativ. Treptat, totul se înrăutățește, statele aidoma societăților, societățile aidoma civilizațiilor. Această criză colorează și viața oamenilor. Dacă bogații se înjosesc, se amestecă în mulțimea pe care o disprețuiește, cauza este că viața are două țărmuri apropiate; de o parte, case nobile, supraîncărcate de servitori, de cealaltă parte, *picardía,* lumea bursei negre, a furtului,

a desfrîului, a aventurii, şi, mai ales, a mizeriei... Tot aşa cum pasiunea religioasă cea mai pură, cea mai exaltată se învecinează cu cele mai uluitoare josnicii şi sălbăticii. Sînt uimitoarele, miraculoasele contradicţii ale „Barocului“, după cum s-a scris. Nu ale Barocului, ci ale societăţii care îl susţine şi îl maschează prost. Cîtă disperare de a trăi în inima acestor societăţi!

Cauza tuturor acestora, să fie, încă o dată, faptul că marea a eşuat în misiunea ei de distribuitoare de bunuri, servicii, bogăţii, adică de bucuria de a trăi? Că vechea glorie şi prosperitate au luat sfîrşit, că popoarele mării şi-au secat ultimele rezerve, cum e foarte posibil? Sau chiar, aceeaşi monotonă întrebare a cercetărilor noastre, cauza să fie oare că întreaga lume, inclusiv cea mediteraneană, se prăbuşeşte atunci în acel uimitor declin al vieţii care va fi în curînd secolul al XVII-lea, mai devreme sau mai tîrziu? François Simiand[131] are, ar putea să aibă dreptate?

NOTE

1. Marciana, G. BALDINUCCI, *Giornale di Ricordi,* 10 aprilie 1650.
2. „Intento de rebellión social en el siglo XVI“, în *La Nación,* august, 1935.
3. Gregorio MARAÑÓN, *Antonio Perez,* Madrid, 1957, ediţia a 2-a.
4. Jose Antonio MARAVALL, „Las communidades de Castilla, una primera revolución moderna“, în *Revista de Occidente,* 19 octombrie 1963.
5. Vezi ezitările lui Pierre VILAR în privinţa banditismului catalan, *op. cit.,* vol. 1, p. 579 şi următoarele.
6. Pino BRANCA, *op. cit.,* p. 243.
7. *Archivio storico italiano,* vol. 9, p. 193—195.
8. Palmerini, B. Communale Palermo, Qq. D. 84.
9. Luciano SERRANO, *Correspondencia diplomática entre España y Santa Sede,* Madrid, vol. 3, 1914, p. 94, 29 iunie 1569.
10. J. de ZUÑIGA către ducele de Alcalá, 15 martie 1571, Simancas E° 1059, f° 73. Revolta continuă

încă în februarie 1573: Silva către Filip al II-lea, Veneţia, 7 februarie 1573, Simancas E° 1332, 6 000 de revoltaţi cu artilerie, ducele se declară stăpîn pe situaţie, statul său este *quieto*, 10 aprilie 1573.

11. Jean HÉRITIER, *Catherine de Medicis*, 1940, p. 565.
12. A. N., K 1566, 8 ianuarie 1587.
13. Simancas E° 109, guvernatorul din Piombino către Filip al II-lea, 6 octombrie 1598, R. GALLUZZI *op. cit.*, vol. 3, p. 28 şi următoarele.
14. Léon BLANCHET, *Campanella*, 1920, p. 33 și următoarele.
15. J. CVIJIĆ, *op. cit.*, p. 131.
16. B. N., Paris, ital., 1737, Giovanni Mocenigo către Dogele Veneţiei, Paris, 11 mai 1588, copie.
17. A.d.S. Venezia, Senato Terra 16, f° 92, 29 ianuarie 1506.
18. *Ibidem*, 15, f° 188, 16 decembrie 1507.
19. *Ibidem*, 37, Portogruaro, 9 martie 1562.
20. J. DELUMEAU, *op. cit.*, vol. 2, p. 551.
21. *Dinario fiorentino di Agostino Lapini dal 252 al 1596*, p.p.G.O. Corarrini, 1900, p. 310; soseşte la Florenţa la 11 ianuarie.
22. *Ibidem*, p. 314.
23. *Ibidem*, p. 315, notă.
24. *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, 1963.
25. *Le loyal Serviteur*, *op. cit.*, (ediția din 1872), p. 179. Bayard nu este de părere să accepte, cum cere Împăratul Maximilian, să se descotorosească de jandarmeria franceză și să le dea pedestrașilor germani sarcina de a forța breșa: „Se gîndește împăratul dacă este un lucru înțelept să pui atîta nobilime în pericol și neprevăzut alături de pedestrași dintre care unii sînt fie pantofari, fie potcovari, fie brutari, oameni instinctivi care nu au o onoare de o vază atît de însemnată ca nobilii ...". Tot acest pasaj este pus în valoare de Giuliano PROCACCI în „Lotta di classe in Francia sotto l'Ancien Régime (1484—1559)", în *Società*, septembrie 1951, p. 14—15.
26. M. SANUDO, *op. cit.*, vol. XL, coloana 59, 9 octombrie 1525.
27. Bernardino CIRILLO, *Annali della città dell'Aquila*, Roma, 1570, p. 124 v°.
28. *Orazioni politiche*, alese şi p.p. Pietro DAZZI, 1886, discurs de Giovani GUIDICCIONI în *Republica Lucca*, p. 73 și următoarele. Acest discurs nu pare să fi fost susținut.
29. Massimo PETROCCHI, *La rivoluzione cittadina messinense del 1674*, 1954.

30. *Weltgeschichte*, vol. 3, p. 251.
31. A. Communales, Marseille BB 41, f° 45.
32. Federico RAHOLA, *Economistas españoles de los siglos XVI y XVII*, Barcelona, 1885, p. 28—29, B.N. Paris, Oo 1017, in-16.
33. M. ALEMAN, *Guzmán de Alfarache*, *op. cit.*, vol. 1, II, p. 254: săraci care sosesc la Madrid *„tras un asnillo cargado de buena dicha“**; Madrid, orașul în care se face avere, vezi Pedro de MEDINA, *op. cit.*, p. 204 și următoarele.
34. Fernand BRAUDEL, „Vers l'Amérique“, în *Annales E.S.C.*, 1959, p. 733.
35. Stefan ZWEIG, *Les heures étoilées de l'humanité*, Paris, 1939, p. 53.
36. *Noveles Ejemplares.*
37. Vezi mai departe.
38. *Govierno de Viscaya*, vol. 2, p. 64—65, 4 august 1579.
39. B.N., Paris, art. 60 f° 55 (imprimat).
40. *Ibidem*, art. 60.
41. *Ibidem*, art. 61.
42. A.d.S. Venezia, Senato Dispacci Spagna, V. Gradenigo către Doge, Zaragoza, 24 iulie 1586.
43. *Ibidem*, Zane către Doge, Madrid, 30 octombrie 1581.
44. *Noveles Ejemplares*, vol. 1, p. 133 și următoarele.
45. În Italia succesul cărții lui Giacinto NOBILI (pe numele său adevărat Rafaele FRIANORO), *Il vagabundo*, Venezia, 1627.
46. Simancas E° 1157, Palermo, 24 februarie 1590.
47. Marciana, *Memorie politiche dall'anno 1578 al 1586*, 23 aprilie 1585.
48. *Archivio Storico italiano*, tom 9, p. 264.
49. A.d.S. Mantova, A. Gonzaga, seria E 1522, Aurelio Pomponazzi către duce, Roma, 17 martie 1590.
50. A.d.S. Venezia, Senato Terra 1, 26 martie 1545.
51. *Ibidem*, Brera, 51, f° 312 v°, 1540.
52. *Traité d'économie politique*, Funck Brentano, 1889, p. 26.
53. La momentul potrivit în Anglia, *poor law* lichidează sărăcimea străzilor, G.M. TREVELYAN, *op. cit.*, p. 285.
54. *Mercure de France*, 15 iulie 1939, „Sicilia a cunoscut, în perioada prefascistă, răzmerițe demne de Evul Mediu“.
55. G. BUZZI, „Documenti angioni relativi al comune di Aquila del 1343 al 1344“, în *Bollettino della Regia Deputazione abruzzese di storia patria*, 1912, p. 40.

---

* Călare pe un măgar împovărat și cu toată speranța (lb. span. — N. tr.).

56. E. ALBÈRI, *op. cit.*, vol. 2, 5, p. 409.
57. L. von PASTOR, *op. cit.*, vol. 10, p. 59.
58. Vezi mai departe.
59. A.d.S. Firenze, Mediceo 4898, Scipione Alfonso de Appiano către prinț, Barcelona, 24 ianuarie 1567.
60. *Ibidem*, Mediceo 4897, 1 iunie 1565, f° 110 v° și 119. Despre alte întreruperi, vezi *La Méditerranée ...*, prima ediție, p. 650, nota 3.
61. *Ibidem.*
62. P. GEORGE, *op. cit.*, p. 576.
63. D. PERES, *Historia de Portugal*, vol. 5, p. 263.
64. Și nu din Florența, cum spune textul. Luptă împotriva statului, autoapărare a unei „civilizații" țărănești — despre aceste teme vezi admirabila carte a lui Carlo LEVI, *Cristos s-a oprit la Eboli*, p. 10 (în *Nuvele*, București, Editura pentru literatură universală, 1967).
65. STENDHAL, *Stareța din Castro*, p. 10, în *Nuvele*, București, Editura pentru literatură universală, 1967.
66. *Ibidem*, p. 7.
67. *Ibidem*, p. 8.
68. Lanza del VASTO, *La baronne de Carins*, „Le Génie d'Oc", 1946, p. 196.
69. *Op. cit.*, p. 320.
70. Armando ZANETTI, *L'ennemi*, 1939, Genève, p. 84.
71. Baronul de BUSBEC, *op. cit.*, vol. 1, p. 37.
72. Memoriu al episcopului de Limoges, 21 iulie 1561, B.N., Paris, fr. 16 110, f°s 12 v° și 13.
73. Simancas E° 1058, f° 107, Notas de los capítulos ... (1570—1571).
74. Simancas E° 1338.
75. Salazar către Filip al II-lea, Venezia, 29 mai 1580, Simancas E° 1337.
76. Simancas E° 1077.
77. L. von PASTOR, *op. cit.*, vol. 10, p. 59 și următoarele.
78. Vezi mai ales DOLLINGER, *op. cit.*, p. 75, Roma, 5 iunie 1547.
79. Viceregele Neapolelui către Filip al II-lea, A.N., K, 3 ianuarie 1578, Simancas E° 107.
80. *Sumario de las provisiones que el Viserey de Napoles ha mandado hacer;* f. d., *ibidem.*
81. Viceregele Neapolelui către Filip al II-lea, 9 aprilie 1578 (primit la 29 mai), Simancas E° 1077.
82. Același către același, 17 februarie 1578, *ibidem.*
83. E. ALBÈRI, *op. cit.*, vol. 2, 5, p. 469.
84. B.N., Paris, esp., 127 f° 65 v° la 67.

85. 28 martie 1555, V. LAMANSKY, *op. cit.*, p. 558.
86. 22 iunie 1585, L. von PASTOR, *op. cit.*, vol. 10, p. 59.
87. A. MARCELLI, „Intorno al cosidetto mal governo genovese", *art. cit.*, p. 147, septembrie 1578 și octombrie 1586.
88. Vezi mai sus, vol. 1
89. H. de Maisse către rege, Venezia, 20 iunie 1583 A. E., Venezia, vol. 31, f° 51 și 51 v°.
90. *Ibidem*, f° 56 v°, 11 iulie 1583.
91. G. SCHNÜRER, *op. cit.*, p. 102.
92. R. GALLUZZI, *op. cit.*, vol. 2, *passim*, și tom. 3, p. 44 și următoarele. Vezi mai înainte vol. 2.
93. *Ibidem*, vol. 3, p. 44.
94. *Ibidem*, vol. 3, p. 53.
95. *Ibidem*, vol. 2, p. 443.
96. L. BIANCHINI, *op. cit.*, vol. 1, p. 60.
97. Marciana, 5837, Notizie del mondo, Neapole, 5 martie 1587.
98. Citat de E. FAGNEZ, *L'Économie sociale de la France sous Henri IV*, 1897, p. 7.
99. R. BUSCH-ZANTNER, *op. cit.*, p. 32.
100. Gilberto FREYRE, *op. cit.*, *Sobrados e mucambos*, p. 80 și următoarele.
101. Simancas E° 1283, Conetabilul Castiliei către Filip al II-lea, Milano, 25 august 1597.
102. R. GALLUZZI, *op. cit.*, vol. 2, p. 441.
103. *Diario fiorentino di Agostino Lapini* . . ., 1591, p. 317: istoria acelui Papă pe care îl creează banditții, aproape de Forlì, în persoana unui Giacomo Galli: îi dau ascultare ca și cum ar fi suveran pontif. Va fi spînzurat cu o pălărie aurită . . . Anecdota este deopotrivă politică și religioasă. Nici un alt amănunt nu se semnalează în această privință. Partizanii ordinii remarcă pe bună dreptate că banditții violează legile divine și omenești, dar acesta este un fel de a vorbi.
104. Ambroise PARÉ, *Œuvres complètes*, 1598, p. 1208.
105. G. MECATTI, *op. cit.*, vol. 2, p. 780. Despre lupta partidelor în Statul Pontifical în timpul lui Pius al V-lea, vezi L. von PASTOR, *op. cit.*, p. XV.
106. *Ibidem*, p. 782.
107. *Op. cit.*, p. 145.
108. 28 martie 1592, Simancas E° 1093, f° 12; G. MECATTI, *op. cit.*, vol. 2, p. 781 (1590).
109. G. MECATTI, *op. cit.*, vol. 2, p. 784 (1591); Amedeo PELLEGRINI, *Relazioni inedite di ambasciatori lucchesi alla corte di Roma, sec. XVI—XVII*, Roma, 1901: în 1591, creștere a banditis-

mului în apropierea graniței dintre Roma și Neapole, măsuri ineficace de reprimare.

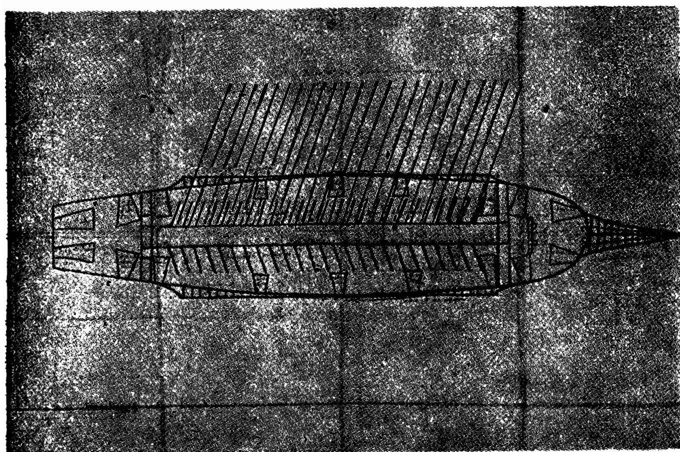
110. H. WÄTJEN, *op. cit.*, p. 35.
111. G. MECATTI, *op. cit.*, vol. 2, p. 786—787.
112. *Op. cit.*, p. 32.
113. J. B. TAVERNIER, *op. cit.*, vol. 1, p. 2.
114. ANGELESCU, *op. cit.*, vol. 1, p. 331.
115. 11 octombrie 1580, *CODOIN*, vol. 33, p. 136.
116. B. N. Paris, Esp. 60, fos 112 v° la 123 v° (f.d.), 1577.
117. *Ibidem*, fos 350 la 359.
118. Malhechores de Valencia, 1607—1609, Simancas E° 2025.
119. A.d.S. Venezia, Senato Dispacci Spagna, P. Priuli către Doge, Madrid, 21 octombrie 1610.
120. JACOB van KLAVEREN, *op. cit.*, p. 54, nota 16.
121. Georg FRIEDERICI, *op. cit.*, vol. 1, p. 307. Ce ar face Sancho Panza cu niște vasali negri? Păi, i-ar vinde. Despre robia casnică, vezi R. LIVI, *La schiavitù domestica nei tempi di mezzo e nei moderni*, Padova, 1928. Oprindu-se la secolul al XV-lea, cartea de primă însemnătate a lui Charles VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, I, *Péninsule ibérique, France*, 1955, Despre sclavia casnică a negrilor la Granada, vezi Luis de CABRERA, *op. cit.*, vol. 1, p. 279; la Gibraltar, *Saco*..., p. 51, 77, 79. Sclavia dispare în Franța încă din secolul al XIII-lea, vezi PARDESSUS, *op. cit.*, vol. 5, p. 260; Gastor ZELLER, *Les institutions de la France*, 1948, p. 22; sclavul vîndut ca o marfă în Sicilia. PARDESSUS, *op. cit.*, vol. 5, p. 437.
122. E. GARCIA DE QUEVEDO, *Ordenanzas del Consulado de Burgos*, 1905, p. 206, nota.
123. *Op. cit.*, vol. 2, 3, 7, p. 450.
124. VILLALÓN, *Viaje de Turquia*, 1555, p. 78.
125. Arhivele departamentale din Pirineii Orientali, B. 376 *„por esse latru e sens amo"*.*
126. A.d.S. Neapole, Notai, Sezione Giustizia, 51, f° 5 (36 de ducați, un sclav negru, 1520); f° 244 (35 de ducați, un sclav negru, 1521).
127. Alberto TENENTI, „Gli schiavi di Venezia alla fine del Cinquecento", în *Rivista storica italiana*, 1955.
128. A.d.S. Mantova, E. Venezia, 16 iunie 1499.
129. A.d.S. Firenze, Mediceo 2080.
130. SANUTO, *op. cit.*, vol. 11, col. 268, Palermo, 3 septembrie 1510.
131. A.d.S. Firenze, Mediceo 2077, f° 34, 9 aprilie 1549.

---

* A fi hoț și fără suflet (N. tr.).

132. François Simiand, 1873—1935, filosof, sociolog, economist, istoric, a fost maestrul spiritual al istoricilor francezi, unul dintre marii îndrumători, alături de Marcel Mauss, a științelor sociale în țara sa. Principalele sale lucrări: *Cours d'économie politique*, 3 vol. 1928—1930); *Le salaire, l'évolution sociale et la monnaie*, 3 vol., 1932; *Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement général des prix du XVIe au XIXe siècle*, 1932; *Les fluctuations économiques à longue période et la crise mondiale*, 1932.

40. *Galeră venețiană* (secolul al XVI-lea). De notat dispunerea pieselor de artilerie. Puterea de foc a galerelor venețiene a decis victoria de la Lepanto.

VI

CIVILIZAȚIILE

Civilizațiile sînt personajele cele mai complexe, cele mai contradictorii din lumea mediteraneană. De-abia le recunoaștem o trăsătură și imediat trăsătura opusă apare de necontestat. Civilizațiile sînt fraterne, liberale, dar în același timp exclusiviste și recalcitrante; ele primesc vizitele celorlalte și fac și ele vizite; pașnice, ele sînt, nu mai puțin și războinice; de o uimitoare fixitate, sînt în același timp mobile, hoinare, purtate de curenți și vîrtejuri, în amănuntele vieții lor pradă unor absurde mișcări „browniene". Sînt aidoma dunelor, bine prinse de neregularitățile ascunse ale solului; firele lor de nisip pleacă, se întorc, își iau zborul, se unesc după capriciul vînturilor, dar, sumă neclintită a nenumăratelor mișcări, duna rămîne pe loc.

Meritul schițelor lui Marcel Mauss[1] este, fără discuție, acela de a fi redat civilizațiilor calitatea lor de mișcare, de lumină activă. Poate că permanența lor nu a marcat-o suficient după cum am fi vrut. Ceea ce se schimbă, ceea ce se mișcă în viața civilizațiilor este, oare, partea cea mai bună, totalitatea însăși a acestei vieți? Nu, fără îndoială. Aici se regăsesc structură și conjunctură, clipă și durată, și chiar foarte lungă durată. Nici prin forța brutală, conștientă sau nu de actele sale, nici prin forța nepă-

sătoare care se abandonează riscurilor, îngăduinţei istoriei, nici prin învăţămîntul împărţit cu cea mai mare generozitate şi consumat cu cea mai mare lăcomie, nu ajunge o civilizaţie să se suprapună vizibil peste domeniul alteia. Fundamental jocurile sînt totdeauna făcute dinainte. Africa de nord nu a „trădat" Occidentul în martie 1962[2], ci încă din mijlocul secolului al VIII-lea[3], poate chiar înainte de naşterea lui Cristos, imediat după întemeierea Cartaginei, fiica Orientului.

NOTE

1. „Civilisation, élément et formes", în *Première Semaine Internationale de Synthèse*, Paris, 1929, p. 81—108.
2. Cuvîntul „trădare" este împrumutat dintr-un curs al lui Lucien FEBVRE la Universitatea din Buenos Aires, în octombrie 1937.
3. Charles-André JULIEN, *Histoire de l'Afrique du Nord,* 1931, p. 20.

1. MOBILITATEA ŞI STABILITATEA CIVILIZAŢIILOR

Mişcarea şi nemişcarea se însoţesc, se explică una pe alta. Nu există nici un pericol să te rătăceşti dacă abordezi civilizaţiile pe un drum sau pe altul, chiar cel mai absurd în aparenţă, această pulbere de evenimente şi de fapte diverse prin care se semnalează mai întîi oricare civilizaţie vie.

Lecţia faptelor diverse

Aceste fapte mărunte mărturisesc[1] despre viaţa lumii mediteraneene mai mult decît cele mai lungi discursuri — viaţă nestatornică, împinsă în toate direcţiile de vînturile neprevăzutului. Un patron ragusan, la bordul unei na-

ve, undeva pe Mediterana, primește în 1598 confidențele unui călător genovez din Santa Margherita, fideicomisul unui ragusan, bogat, mort la Potosi, și care l-a însărcinat să-i regăsească moștenitorii la Mezzo — insuliță în largul Ragusei, pepinieră a marinarilor și căpitanilor de cursă lungă. Și imposibilul se produce: ancheta începe, moștenitorii sînt regăsiți[2]. Știm mai puțin despre celălalt ragusan, Blas Francisco Conich, instalat și el în Peru și despre care se interesează Veneția pentru că posedă, la acel sfîrșit al anului 1611[3], jumătatea unei nave *Santa Maria del Rosario e quatr'occhi*, pe care Senioria a pus stăpînire drept represalii. Iată alt fapt divers: tot la Ragusa se începe o acțiune pentru constatarea unui deces. Mortul, căpitan al unei nave, s-a întîmplat să se piardă cu acea armada pe care în 1596 Filip al II-lea o lansase împotriva Angliei. În dosarul instanței există o scrisoare adresată de dispărut soției sale înainte de marea călătorie. Ea este datată din Lisabona, la 15 octombre, și reprezintă un adevărat testament: „Plecăm astăzi spre Irlanda. Dumnezeu știe cine se va mai întoarce...". Și el nu s-a mai întors[4]. Iată acum alt incident, dar la Genova: la 8 iunie 1601, căpitanul *Pompeus Vassalus quondam Jacobi*, cu numele latinizat de circumstanță, depune mărturie în fața magnificului *Magistrato del Riscatto dei Schiavi* în legătură cu moartea presupusă a lui Matteo Forte din Portofino. „Fiind în Egipt anul trecut, spune el, din luna mai pînă în 11 septembrie, am cercetat prin acele locuri și pe la diverse persoane dacă Matteo Forte, fost sclav pe galerele „bailului" din Alexandria, mai trăia... pentru că numitul Matteo posedă o casă aproape de a mea și voiam s-o cumpăr". Or, „toți cei care îl cunoșteau mi-au spus că murise, cu mai multe luni înainte, și existau acolo sclavi din Rapallo care îl cunoscuseră"[5].

Tot un banal fapt divers este și aventura
 unui genovez din Bogliasco, Gieronimo Cam-

podimeglio, captiv la Alger. În 1598 are vreo cincizeci de ani, și nu se precizează data cînd a fost capturat și nici numele fostului său stăpîn din Alger, care, murind, îi lasă moștenire prăvălia sa. Între timp a fost văzut pe străzi *vestito de Turcho**; cineva afirmă că el s-a căsătorit cu o musulmană. „Cred că s-a lepădat de credința sa și nu se mai gîndește să revină“[6]: este concluzia unei povești mai frecvente decît se crede. De fapt, după spusele unui contemporan[7], creștinii se turcesc și trec la islamism cu miile. Marile civilizații — sau cîrmuirile puternice — refuză, luptă, își răscumpără copiii pierduți; indivizii, îndeobște, sînt mai binevoitori. Treptat, și mai tîrziu, se va elabora un statut împotriva lor. În secolul al XVI-lea ei nu sînt expuși nici morții civile. Vedem pe cutare renegat din Tunis dispunînd de succesiunea sa în favoarea unui frate din Siracuza[8]. Vedem chiar, în 1568, pe un oarecare Fray Luis din Sandoval[9] luînd inițiativa unei mari operații de salvare pe lîngă prinții creștini mediteraneeni: dacă li s-ar oferi iertarea acestor rătăciți s-ar pune capăt suferințelor fără număr pe care ei le provoacă lumii creștine. Între timp, fiecare renegat poate să se întoarcă acasă fără nici un pericol, asemenea acelui venețian Gabriel Zucato, capturat de cuceritorii Ciprului în 1572, devenit sclav și care, revenit la Veneția, după treizeci și cinci de ani, în 1607, și la *sanctissima fede*, solicită un loc de misit, de *sansaro*, solicitare primită cu bunăvoință de cei *Cinque Savii*, avînd în vedere sărăcia și cunoștințele sale de greacă, arabă și turcă „în care el chiar și scrie“; și totuși *si feci turco*, și-a părăsit credința[10].

În orice caz, cele două mari civilizații, ostile și vecine, nu încetează să fraternizeze după fantezia circumstanțelor și ciocnirilor. În timpul atacului eșuat al algerienilor împotriva Gibraltarului, în 1540, optzeci de creștini cad

---

* îmbrăcat turcește (lb. ital. — N. tr.).

în mîinile corsarilor. Alarma o dată trecută, se discută ca de obicei. Se încheie un fel de armistițiu și se angajează negocieri. În consecință navele algeriene intră în port, marinarii coboară pe uscat, se plimbă prin oraș, își regăsesc cunoștințe, foști prizonieri sau foști stăpîni, pe urmă merg să mănînce în cîrciumi, *bodegones*. Între timp populația civilă ajută la transportarea butoaielor cu apă dulce pentru aprovizionarea flotei[11]. Este un schimb de procedee eficiente, familiaritate, și ezităm să spunem „fraternitate" ca în timpul primului război mondial... N-are decît să-și imagineze cine-o vrea existența, între cele două religii potrivnice, unui perete etanș. Oamenii pleacă, vin, indiferenți la granițele statelor sau ale credințelor. Există nevoi ale navigației și ale comerțului, neprevăzutul pirateriei și al războiului, complicitățile, trădarea împrejurărilor. Rezultă din toate acestea numeroase aventuri, cum este aceea a lui Melek Jasa, ragusan trecut la islamism și pe care îl regăsim în Indii la începutul secolului al XVI-lea, însărcinat (va ocupa acest post ani de zile) să apere Diu împotriva portughezilor[12]. Sau cea a trei spanioli pe care, în 1581, la Derbent, pe Marea Caspică, îi culege mica navă engleză ce venea dinspre Astrahan închiriată la fiecare doi sau trei ani, de *Moscovie Companie*. Acești spanioli sînt, fără îndoială, trei renegați, dezertori din armata turcă și care fuseseră făcuți prizonieri la Goleta, cu șapte ani în urmă[13]. Cine n-ar fi cuprins de reverie în fața aventurii lor? Sau în fața alteia, perfect asemănătoare: în 1586, nava engleză *Hercules* readucea în Turcia douăzeci de turci pe care Drake îi eliberase în Indiile Occidentale. Amănuntul este furnizat, fără nimic în plus, de o frază din povestirea care relatează călătoria acestei corăbii în Levant[14].

Aceleași aventuri se întîlnesc și la începutul secolului al XVII-lea. În 1608 se află încă
 închis în castelul S. Julião da Barra din Lisa-

bona, un oarecare Francisco Julião, care era botezat și comanda odinioară galerele turce în largul Melindei cînd a fost făcut prizonier[15]. În acest timp, în 1611, persanii făceau prizonieri din rîndul armatei turce a marelui vizir Murad Pașa, trei francezi și un german, ajunși acolo cine știe cum, în orice caz prin Constantinopol, precum și un grec originar din Cipru, toți cruțați de cuceritori și apoi răscumpărați de părinții Capucini din Ispahan[16].

Un ultim exemplu: la sfîrșitul secolului al XVII-lea, destinul unui aventurier grec, Constantin Phaulkon, originar din Cefalonia, care se dă drept fiul unui nobil venețian și care devine favoritul regelui din Siam: „totul trecea prin mîinile lui..."[17].

Cum călătoresc bunurile culturale

Există călătorii ale oamenilor, există de asemenea călătorii ale bunurilor culturale, ale celor mai uzuale și ale celor mai neașteptate. Ele se deplasează neîncetat o dată cu călătorii. Aduse într-un loc de unii într-un anumit an, reluate de alții în anul următor sau după un secol, necontenit transportate, abandonate, reluate, trecînd prin mîini adesea ignorante. Primele tiparnițe destinate tipăririi de cărți religioase ortodoxe au fost aduse în țările dunărene la începutul secolului al XVI-lea de către negustorii ambulanți muntenegreni din Veneția sau din posesiunile venețiene[18]. Evreii izgoniți din Spania în 1492 au organizat la Salonic și Constantinopol comerțul cu tot ceea ce tocmai lipsea acolo: au deschis, deci, prăvălii cu mărunțișuri de fierărie[19], au instalat primele tiparnițe cu litere latine, grecești sau ebraice (va trebui să așteptăm secolul al XVIII-lea[20] pentru a vedea primele tiparnițe cu litere arabe); au pus pe picioare țesătorii de lînă[21] și brocart și, se spune, au construit pri-

mele afete mobile[22] care au dotat armata lui Soliman Magnificul cu artilerie de cîmp, una dintre cauzele succesului său. Afetele artileriei lui Carol al VIII-lea în Italia (1494) le-ar fi servit drept model[23] ...

Dar cea mai mare parte a transferurilor culturale se realizează fără să cunoaștem cărăușii. Ei sînt atît de numeroși, unii atît de rapizi, alții atît de înceți, o pornesc în atîtea direcții încît abia te poți orienta în această imensă gară de mărfuri unde nimic nu rămîne pe loc. La fiecare bagaj recunoscut ne scapă mii neobservate; adresele și etichetele lipsesc, uneori lipsește conținutul, alteori ambalajul...

Treacă-meargă dacă vrea cineva să pună totul în ordine cînd este vorba de opere de artă, de ornamentele de colț ale catedralei din Bayeux[24], de o pictură catalană redescoperită în Sinai[25], de o lucrătură artistică în fier barceloneză identificată în Egipt, sau despre interesante tablouri de inspirație italiană cri germană, care se execută în secolul al XVI-lea în mînăstirile de pe muntele Athos. Mai treacă-meargă și cînd este vorba despre acele bunuri tangibile, cum sînt cuvintele din vocabular sau termeni geografici: controlul în privința lor este posibil, dacă nu sigur. Dar cînd este vorba de idei, sentimente, tehnici, sînt posibile toate erorile. Să ne imaginăm misticismul spaniol din secolul al XVI-lea derivînd din sufismul musulman, prin ipotetice puncte de legătură, și din gîndirea tulbure a lui Raymond Lull[26]? Să afirmăm că rima în Occident vine de la poeții musulmani din Spania[27]? Sau că așa-numitele *chansons de geste* (lucru probabil) se împrumută din cîntecele islamice? Nu trebuie să avem încredere în cel care recunoaște prea bine bagajele (de exemplu, bagajele arabe ale trubadurilor)[28], sau în cei care, prin reacție, neagă în bloc împrumuturile de la civilizație la civilizație, atunci cînd totul este supus schimbului în
 lumea mediteraneană, oamenii, concepțiile, mo-

durile de viață, credințele, felurile de a iubi...

Lucien Febvre[29] s-a amuzat imaginîndu-și uluirea lui Herodot refăcîndu-și călătoria, în fața florei care ne pare caracteristică ținuturilor mediteraneene: portocali, lămîi, mandarini, importați din Orientul îndepărtat prin arabi; cactuși veniți din America; eucalipți originari din Australia (ei au cucerit întregul spațiu dintre Portugalia și Siria, încît aviatorii spun astăzi că recunosc Creta după pădurile ei de eucalipți); apoi chiparosul persan, tomata, probabil peruviană, ardeiul guianez, porumbul mexican, orezul „această binefacere a arabilor", piersicul „munteanul chinez devenit iranian" sau fasolea, cartoful, opuntia ori tutunul... Lista nu este nici completă, nici închisă. Un întreg capitol s-ar putea deschide în legătură cu migrările bumbacului, autohton în Egipt[30], și care sfîrșește prin a ieși de aici pentru a călători pe mări. De asemenea, ar fi binevenit un studiu care ar descrie sosirea, în secolul al XVI-lea, a porumbului, acest american în care Ignacio de Asso, în secolul al XVIII-lea, vroia să vadă pe nedrept o plantă cu dublă origine, venită fără îndoială din Lumea Nouă, dar încă din secolul al XII-lea și din Indiile Orientale, mulțumită arabilor[31]. Arborele de cafea există în Egipt încă din 1550; cît privește cafeaua, aceasta a sosit în Orient către mijlocul secolului al XV-lea: unele triburi africane mîncau boabe de cafea prăjite. Ca băutură ea este cunoscută în Egipt și în Siria încă din acea epocă. În Arabia, în 1556 i se interzice folosirea la Mecca: este băutura dervișilor. Către 1550, cafeaua ajunge la Constantinopol. Veneţienii o vor importa în Italia în 1580; în Anglia va ajunge între anii 1640 și 1660; în Franța ea apare mai întîi la Marsilia în 1646, apoi la Curte către 1670[32]. În ceea ce privește tutunul, el a ajuns din Santo-Domingo în Spania, iar prin Portugalia „delicioasa iarbă a tutunului" poposea în Franța[33] în 1559, poate chiar în 1556, o dată cu Thevet. În 1561,

Nicot trimitea din Lisabona Caterinei de Medici tutun praf împotriva migrenei[34]. Prețioasa plantă nu întîrzie să străbată spațiul mediteranean; către 1605, ea ajunge în India[35]; era destul de des interzisă în țările musulmane, dar, în 1664, Tavernier îl văzu chiar pe Sophi fumînd pipă[36] . . .

Lista acestor amuzante fapte mărunte poate să se lungească; platanul din Asia Mică și-a făcut apariția în Italia în secolul al XVI-lea[37]; cultura orezului s-a împămîntenit deopotrivă în regiunea Nisei și de-a lungul țărmurilor provensale[38]; soiul de lăptucă numită în Franța „romană" a fost adus aici de un călător numit Rabelais; și Busbec ale cărui scrisori le-am citat adesea a adus de la Adrianopol primii arbuști de liliac; care, la Viena, prin complicitatea vîntului, au populat tot ținutul. Dar ce-ar putea adăuga acest nomenclator la singurul fapt care contează? Iar ceea ce contează este tocmai amploarea, vastitatea procesului de fuziune mediteranean, cu atît mai bogat în consecințe, cu cît grupurile de civilizații în această zonă de amestec sînt mai numeroase încă de la început. Într-un loc ele rămîn cu bucurie distincte, cu schimburi și împrumuturi la intervale mai mult sau mai puțin dese. Într-altul, se amestecă în extraordinara îmbulzeală care evocă acele porturi ale Orientului, pe care ni le descriu romanticii: locuri de întîlnire a tuturor națiilor, a tuturor religiilor, a tuturor felurilor de oameni, a tot ce poate cuprinde lumea mediteraneană în ceea ce privește portul părului, modă, gătit și moravuri.

Théophile Gautier, în *Voyage à Constantinople*, descrie cu minuțiozitate, la fiecare oprire, spectacolul acestui imens bal mascat. Îi împărtășim amuzamentul dar apoi ne surprindem sărind peste inevitabila descriere: este totdeauna identică. Pretutindeni aceiași greci, armeni, albanezi, levantini, evrei, turci, italieni. Privind acest spectacol încă viu, deși mai puțin pitoresc, în cartierele portului la Genova,

Alger, Marsilia, Barcelona sau Alexandria — ai impresia unei evidente instabilități a civilizațiilor. Dar nimic nu este mai ușor decît să te înșeli dacă vrei să descurci această încîlceală. Istoricul credea că sarabanda era o veche realitate a dansurilor spaniole; și iată, el își dă seama că ea, sarabanda, a apărut abia în epoca lui Cervantes[39]. Își imagina de asemenea pescuitul tonului ca fiind o activitate specifică a marinarilor genovezi, napolitani, marsiliezi sau a pescarilor de la Capul Corse; de fapt arabii l-au practicat și l-au transmis către secolul al X-lea[40]. Pe scurt, ar fi aproape dispus să-l urmeze pe Gabriel Audisio[41] și să considere că adevărata rasă mediteraneană este cea care populează aceste porturi împestrițate și cosmopolite: Veneția, Alger, Livorno, Marsilia, Salonic, Alexandria, Barcelona, Constantinopol, pentru a nu le cita decît pe cele mai mari. Rasă care le reunește pe toate într-una singură. Dar nu este oare o absurditate? amestecul presupune diversitatea elementelor. Impestrițarea dovedește că nu s-a topit totul într-o singură masă, că rămîn elemente distincte, care se pot regăsi izolate, posibil a fi recunoscute dacă te îndepărtezi de marile centre unde ele se încîlcesc fără noimă.

Iradieri și refuzul de a împrumuta de la alții

Nu sînt vii decît civilizațiile capabile să-și exporte bunurile în depărtare, să iradieze. O civilizație care n-ar exporta oameni, moduri de gîndire sau de viață este de neimaginat. A existat o civilizație arabă: îi cunoaștem importanța apoi declinul. A existat o civilizație greacă: ea, cel puțin, și-a salvat substanța. În secolul al XVI-lea există o civilizație latină (nu spun pur și simplu creștină), cea mai rezistentă dintre toate civilizațiile cu deschi-

dere la mare: strălucitoare, ea înaintează peste cuprinsul tărîmului mediteranean și dincolo de el, în profunzimea Europei, către Atlantic și acel *Ultramar* iberic. Această iradiere, străveche de mai multe secole, este deopotrivă cea a construcțiilor navale pe care italienii, maeștri în această artă, au ajuns să o predea din Portugalia pînă în Baltica; a mătăsurilor ai căror depozitari și apoi ilustratori au devenit italienii; a tehnicii contabilității pe care venețienii, genovezii, florentinii, acești negustori din totdeauna, au pus-o la punct, mult înaintea nordicilor. Tot o astfel de iradiere este și enormul răsunet al Renașterii, fiică a Italiei și a lumii Mediteranei, și ale cărei etape se pot urmări de-a lungul Europei.

Pentru o civilizație, a trăi înseamnă totodată a fi în stare să dea, să primească, să împrumute. A împrumuta, este o sarcină dificilă, nu oricine este capabil să împrumute în chip util, spre a se servi, aidoma stăpînului, de unealta adoptată. Unul dintre marile împrumuturi ale civilizației mediteraneene este cu siguranță tiparnița pe care meșterii germani au instalat-o în Italia, Spania, Portugalia și pînă în Goa.

Dar o mare civilizație se recunoaște nu mai puțin și după faptul că refuză uneori să împrumute, că se opune anumitor alinieri, că operează selecții în ceea ce agenții transmițători îi propun și adesea i-ar impune dacă n-ar exista circumspecții sau, mai simplu, incompatibilități de dispoziție și dorință. Numai utopiștii (și în această privință sînt unii de admirat în secolul al XVI-lea, ca de exemplu, Guillaume Postel) visează să contopească religiile între ele: religiile, adică ceea ce este mai personal, mai rezistent în acest complex de bunuri, de forțe, de sisteme pe care îl reprezintă orice civilizație. Este posibil să fie amestecate parțial, ca o anumită idee, și, la nevoie, o anumită
 dogmă sau un rit să se deplaseze de la una

la alta; de aici pînă a le confunda drumul este însă imens.

Refuz de a împrumuta? Secolul al XVI-lea furnizează unul dintre cele mai răsunătoare exemple. Imediat după Războiul de 100 de ani, lumea catolică a suportat asaltul unei viituri de ape religioase. Sub greutatea acestor ape, ea s-a sfărîmat ca un pom a cărui scoarță ar fi explodat. În nord, Reforma se răspîndea în Germania, Polonia, Ungaria, țările scandinave, Anglia, Scoția. În sud, înflorea Contrareforma catolică, pentru a ne folosi de vechiul vocabular tradițional, și, peste puțin timp, civilizația numită de unii a Barocului.

Desigur, au existat dintotdeauna un nord și o lume mediteraneană. Două lumi solid ancorate una într-alta, dar deosebite prin cerul, spiritul lor și numai al lor, și, religios vorbind, prin sufletele lor. Căci în lumea mediteraneană se folosește o anumită manieră de a exprima sentimentul religios care, și astăzi încă, îl șochează pe omul din nord cum l-a șocat pe Montaigne[42] în Italia, sau pe ambasadorul Saint-Gouard[43] în Spania, cum a șocat, de la început, întreaga Europă Occidentală cînd a fost răspîndită aici de iezuiți și capucini, acești iezuiți ai sărăcimii. Pînă și într-un ținut atît de profund catolic cum este Franche-Comté, procesiunile penitenților, noile forme de devoțiune, ceea ce era senzual, dramatic și, pentru gustul francezului, excesiv în evlavia meridională, îi scandaliza mult pe oamenii ponderați, reflexivi și cumpătați[44].

Totuși protestantismul a cucerit cîteva poziții puternice pînă în Alpii austrieci[45], Masivul Central, Alpii francezi, Pirineii bearnezi. Dar, pretutindeni, în cele din urmă, va eșua la frontierele lumii mediteraneene. După ezitările și elanurile care fac refuzul său mai caracteristic, latinitatea a răspuns negativ Reformei „de peste munți". Că anumite idei luterane, sau, mai tîrziu, calviniste au putut să cîștige adepți în Spania și în Italia, e ade-

vărat, dar ele nu au interesat decît inși izolați sau grupuri restrînse. Și aproape totdeauna, era vorba fie despre oameni care trăiseră mult timp în străinătate, clerici, studenți, librari, meșteșugari, negustori care aduceau ascunse în baloturile lor de mărfuri cărțile interzise, fie, mai ales, (Marcel Bataillon a demonstrat-o în lucrarea sa *Erasme et l'Espagne)* despre oameni care își înfigeau rădăcinile credinței într-un sol cu totul al lor, pe care nu-l împrumutau de la nimeni, acela pe care îl arau erasmienii în Spania și valdensii în Italia.

Eșecul Reformei în sudul Pirineilor și al Alpilor este oare o problemă de guvernare, cum s-a susținut adesea, efectul unei represiuni bine organizate? Nimeni nu trebuie să subestimeze acțiunea persecuțiilor continuate sistematic mult timp. Exemplul Țărilor-de-Jos, în mare parte recatolicizate prin asprimea ducelui de Alba și a succesorilor săi, ne-ar feri la nevoie de o asemenea eroare. Dar nici să nu supraestimăm forța „ereziilor" spaniolă și italiană; căci nu am putea, într-adevăr, să le comparăm cu puternicele mișcări nordice. Dacă ar fi să ne oprim la această unică diferență: că protestantismul, în lumea mediteraneană, nu a atins deloc masele. El a reprezentat o mișcare de elită și, adesea, în Spania, această Reformă a fost făcută dinăuntrul bisericii. Nici erasmienii din Spania, nici micul grup al valdensilor din Neapole nu au căutat ruptura la fel cum nici în Franța nu a căutat-o grupul Margaretei de Navara.

Dacă Reforma italiană, cum spune Emmanuel Rodocanachi, „nu a reprezentat o revoltă religioasă adevărată"; dacă ea a rămas modestă, meditativă, deloc agresivă față de Papalitate"; dacă ea este inamica violenței[46], toate acestea se datorează faptului că, mai mult decît o „Reformă" ea este o reînnoire creștină. Cuvîntul Reformă nu este potrivit. Nu
 a existat pericol, sau ceva asemănător peri-

colului, decît în Piemont din cauza valdensilor[47] (dar Piemontul înseamnă oare Italia?), în Ferrara, la curtea lui Renée de France; la Lucca unde foarte bogata aristocrație a mătăsarilor acceptă Reforma încă din 1525[48]; la Cremona unde se țineau niște adunări[49] către aceeași epocă; la Veneția favorabilă față de nordici și unde, în jurul lui 1529, călugări franciscani sau augustini au întemeiat mici grupuri în care meșteșugarii erau destul de numeroși[50]. În alte părți ale Italiei, Reforma este o acțiune individuală; istoria ei, aceea a scandalurilor, ca acela cu Ochino, „senoys", pe vremuri mare și elocvent predicator catolic în Italia, astăzi, notează de Selve care îl vede sosind în Anglia în 1547[51], convertit „la noile păreri germane". De multe ori este vorba, de altfel, despre predicatorii itineranți[52]; ei nu fac decît să treacă și să semene în trecere iar recolta se dezvoltă prost. Este vorba despre izolați, meditativi, inși cu destine ieșite din comun; despre un obscur, precum umbrianul Bartolomeo Bartoccio[53], stabilit ca negustor la Geneva, arestat într-una dintre călătoriile sale la Genova, predat Inchiziției romane și ars la 25 mai 1569, sau despre o victimă ilustră ca Giordano Bruno[54], ars la Campo dei Fiori, în 1600[55].

În concluzie, să nu judecăm pericolul protestant în Italia după neliniștile catolice, pontificale sau spaniole, dispuse să-l exagereze. Neliniști atît de mari încît, în vara lui 1568, există temerea unei coborîri în Italia a hughenoților francezi care, se spunea, ar găsi Peninsula frămîntată primejdios în interior[56]. Ar fi ca și cum am evalua pericolele protestantismului în Spania și meritele sau crimele Inchiziției după lucrările lui Gonzalo de Illescas, ale lui Paramo, Llorente, Castro sau J. Mac Crie[57].

Or, Reforma în Spania, dacă a existat o „Reformă", a fost localizată în două puncte:

Sevilla și Valladolid. După represiunile din 1557—1558, nu va mai fi vorba decît despre cazuri izolate. Uneori este vorba pur și simplu de nebuni, ca acel Hernandez Diaz căruia niște ciobani din Sierra Morena îi vorbiseră despre protestanții din Sevilla; el își însuși ce i se spusese, motiv pentru care a fost arestat, în 1563, de Inchiziția din Toledo[58]; un nebun satisfăcut, de altfel, și mulțumit să constate că în închisoare mînca mai multă carne decît acasă ... Cîțiva autentici protestanți spanioli străbătură Europa din refugiu în refugiu, de exemplu faimosul Miguel Servet, sau acea duzină de exilați care, în 1578, „studiază secta“ la Geneva și sînt denunțați ambasadorului Juan de Vargas Mexia, întrucît se pregăteau să vină să predice în Spania, sau să expedieze cărți de propagandă în Indii[59].

De fapt, Spania conspiră împotriva acestor copii pierduți și îi urăște. Inchiziția este aici populară în lupta pe care o duce împotriva lor. Procesul în contumacie pe care îl inițiază împotriva lui Miguel Servet este urmărit cu o atenție pasionată: e o chestiune de onoare națională[60]! Același sentiment îl îndeamnă și pe Alonso Diaz cînd la Neubourg pe Dunăre, în 1546, poruncește unui valet să-l execute pe propriul său frate Juan, dezonoarea familiei și a întregii Spanii[61]. Cum să vorbim atunci de o Reformă spaniolă? Ar fi aproape ca și cum am vrea să vorbim (proporțiile sînt aceleași) despre o Reformă ragusană în legătură cu Francesco Zacco, acel eretic din orașul lui San Biagio, care, în 1540, nu vrea să creadă nici în infern nici în paradis — sau cu anumite „tendințe către protestantism“ care, după continuatorul lui Razzi, istoricul Ragusei, s-ar fi manifestat în 1570[62]. Aceasta nu mai înseamnă medicină obișnuită, ci homeopatie.

Un istoric, Delio Cantimori[63], se întreabă
 dacă istoria Reformei italiene, studiată pînă

acum în amănuntele sale biografice, nu se va lumina din ziua în care, după modelul Franței și al Germaniei, ea va fi reintegrată în contextul social care a fost martorul germinării ei. Fără doar și poate, și a trecut mult timp de cînd Edgar Quinet[64] făcuse aceleași reflecții. Dar problema se lămurește și mai bine pe plan cultural. Refuzul Italiei față de Reformă, asemănător celui al Spaniei, nu înseamnă oare, în sens etnografic, un refuz de a împrumuta din altă parte o trăsătură majoră a civilizației? Nu pentru că Italia ar fi „păgînă", cum au descris-o atîția observatori superficiali, dar toată seva care, în Italia și pe țărmurile creștine ale Mediteranei, se înalță în bătrînii copaci ai catolicismului produce flori și fructe italiene. Nu germane. Reforma *ei* înseamnă, eventual, ceea ce numim Contrareformă. S-a remarcat că țările din sud, mai puțin decît cele din nord, erau atrase de lectura Vechiului Testament[65] și că spre deosebire de acestea ele nu erau copleșite de acel val masiv de vrăjitorie care se revarsă din Germania pînă în Alpi și pînă în nordul Spaniei, o dată cu sfîrșitul veacului al XVI-lea[66]. Poate din cauza unui vechi politeism subiacent lumea creștină mediteraneană, chiar și în superstițiile sale, rămîne atașată cultului sfinților. Este oare pură întîmplare dacă devoțiunea față de sfinți și de Fecioara Maria își intensifică aici fervoarea în momentul cînd atacul devine puternic? A vedea în asta o anumită manevră a Romei sau a iezuiților ar fi o vanitate. În Spania, ordinul Carmel răspîndește cultul sfîntului Iosif; pretutindeni, asociațiile populare de Rosario susțin, exaltă cultul înflăcărat al Maicii Domnului, Martor este acel eretic napolitan, Giovanni Micro, care, în 1564, declară că respinge o mie de lucruri, printre care sfinții și relicvele, dar că, în continuare, crede în Sfînta Fecioară[67]. Și asta chiar cînd Spania ajunge să-și confecționeze sfinții strălucitori și luptători: Sfîntul Jorge,

sfîntul Jago[68]. Urmează alții: sfîntul Emiliano, sfîntul Sebastiano și sfîntul țăran Isidro, care ajunge pînă în Catalonia[69].

Refuzul a fost deci voluntar, categoric. S-a spus despre Reformă că ea „irupsese în teologia platoniciană și aristotelică din Evul Mediu, la fel cum germanii barbari au irupt în civilizația greco-romană“[70]. În orice caz, ceea ce rămîne din Imperiul roman la țărmul mării latine va fi rezistat mult mai bine în secolul al XVI-lea decît în secolul al V-lea.

Dar civilizația greacă?

Civilizația greacă, ea însăși, nu pierise la acea epocă. Dovada? Și ea era în stare de „refuzuri“ nu mai puțin categorice, nu mai puțin dramatice. Muribundă sau mai curînd amenințată de moarte în secolul al XV-lea, ea refuzase să se unifice cu biserica latină. În secolul al XVI-lea, problema se pune din nou și refuzul nu este mai puțin energic. Din păcate, cunoaștem țările ortodoxe din această epocă doar cu puțin mai bine decît Turcia. Totuși o serie de texte interesante (descoperite la Veneția și publicate de Lamanski în culegerea sa atît de plină de amănunte) mai așteaptă ca vreun istoric, după atîția ani, să încerce degajarea sensului lor. Această serie de texte lămurește uimitoarea poziție a grecilor, în secolul al XVI-lea, față de lumea catolică romană[71].

În 1570, un grec, nobil din Candia și Moreea, adresa Veneției mai multe rapoarte lungi. Oferindu-și serviciile, el arăta că pentru țările grecești sosise timpul revoltei împotriva turcilor. Această revoltă nu putea să se sprijine decît pe țările creștine, în special pe Veneția. Dar trebuia ca, în prealabil, creștinătatea să înțeleagă acest lucru. Însă ea nu a înțeles niciodată. Cîte jigniri stupide au fost nevoiți să îndure episcopii greci! Clerul ca-

tolic, în posesiunile venețiene, a adoptat mereu față de ei o atitudine disprețuitoare și nu a încercat să-i scoată din „greșeala" lor cel mai adesea decît prin violență, interzicînd sau impunînd cutare rit, pretinzînd ca limba greacă să fie înlăturată din biserici... Or, grecii, decît să se supună cultului catolic, preferau să se predea turcilor. De altfel asta au și făcut. Împotriva venețienilor, împotriva corsarilor apuseni, ei au fost aproape întotdeauna aliații turcilor. De ce? Pentru că turcii au fost, de regulă, toleranți, nu au încercat să facă prozelitism și nu au stînjenit exercitarea cultului ortodox niciodată. Sistematic, clerul grec s-a aflat astfel în rîndul adversarilor celor mai îndîrjiți ai Veneției și ai occidentalilor în general. Și membrii săi au intervenit de fiecare dată cînd se pregătea o revoltă împotriva stăpînului Constantinopolului, pentru a liniști spiritele, explicîndu-le că de acest calm depinde supraviețuirea poporului grec.

Dacă astăzi stindardul revoltei este gata să se ridice, continuă informatorul nostru, cauza este că, aproximativ după 1570, un val de intoleranță începe să copleșească ținuturile turcești. S-au jefuit biserici, s-au ars mînăstiri, au fost vătămați preoți...[72] A venit momentul pentru Veneția să acționeze, dar ea nu are decît o singură șansă de reușită: să se înțeleagă cu mitropoliții, să le garanteze că clerul catolic va primi ordine să nu mai hărțuiască în nici o privință clerul grec. Corespondentul Veneției se oferă, de altfel, să ducă aceste negocieri, dar insistă să știe dacă Veneția este într-adevăr gata să-și țină promisiunile, în care caz succesul îi pare asigurat.

Or, este destul să citim, tot în culegerea lui Lamansky, documentele relative la numeroasele incidente provocate în Candia sau în Cipru de către preoți sau călugări venețieni zeloși, ca să credem în realitatea plîngerilor bisericii grecești. Ne explicăm astfel cîrdășiile secrete, „trădările" reproșate candioților și al-

tor greci din Arhipelag. Există, evident, și alte explicații ale acestora: marinarul grec care, debarcat de pe un vapor turc, merge să-și vadă pe uscat familia și află de la ea toate amănuntele posibile despre flota venețiană care tocmai a trecut sau despre corsarul occidental care, în ajun, a făcut popas în port; chiar dacă vasul turc este un pirat și portul o posesiune venețiană (cum se întîmplă adesea). Dar, motivul esențial este ostilitatea care separă civilizația ortodoxă de cea latină.

Permanențe și frontiere culturale

Într-adevăr, dincolo de schimbările care alterează sau zdruncină civilizațiile, apar unele permanențe uimitoare. Oamenii, indivizii, pot să le trădeze, civilizațiile continuă nediminuate să trăiască din viața lor proprie, prinsă de cîteva puncte fixe, aproape de neclintit.

Gîndindu-se la obstacolul muntelui, J. Cvijić afirmă că acesta se opune „mai puțin pătrunderii etnice cît mișcărilor, care rezultă din activitatea omenească, și curentelor civilizației“[73]. Interpretată, și poate modificată, această idee pare justă. Omului îi sînt la îndemînă toate escaladările, toate transferurile. Nimic nu-l poate opri pe el și bunurile, materiale sau spirituale, transportate atunci cînd e singur și cînd operează în numele său. Dar dacă este vorba despre un grup, despre o masă socială, deplasarea devine dificilă. O civilizație nu se mișcă împreună cu totalitatea bagajelor sale. Trecînd granița, individul se dezrădăcinează. El „trădează“, își lasă în urmă civilizația. Cauza este că, de fapt, civilizația rămîne prinsă de un spațiu determinat ce reprezintă una dintre componentele necesare ale realității sale. Înainte de a constitui o unitate în manifestările artei, în ceea ce Nietzsche vedea adevărul ei major (poate pentru că, o

 dată cu epoca sa, el făcea din acest cuvînt un

sinonim al cuvîntului calitate), civilizaţia înseamnă la origine un spaţiu prelucrat, organizat de oameni şi de istorie. Din această pricină există frontiere culturale, spaţii culturale de o perenitate extraordinară: toate împestriţările lumii nu reuşesc nimic împotriva lor.

Lumea mediteraneană este, deci, fracţionată de frontiere culturale, frontiere importante şi frontiere secundare, toate cicatrici care nu se vindecă şi care au rolul lor. În masivitatea Balcanilor, J. Cvijić distinge trei zone culturale[74]. În Spania, cine nu este sensibil la contrastul viu de o parte şi de cealaltă a paralelei ce trece prin Toledo, unde se află adevăratul centru eterogen al Peninsulei? În nord se află Spania aspră a micilor ţărani semiindependenţi şi a nobililor izolaţi în oraşele lor de provincie şi, către sud, colonia de exploatare, singura Spanie pe care de obicei vrem s-o vedem, aceea unde creştinătatea a găsit, o dată cu o agricultură savantă, uriaşe proprietăţi organizate, o masă de felahi muncitori, mii de moşioare ţinute din tată în fiu şi pe care ea nu le-a distrus.

Dar privelişti mai vaste există la marginile şi în centrul lumii mediteraneene. O articulaţie esenţială a acestei lumi rămîne vechea graniţă europeană a Romei, Rinul şi Dunărea unde expansiunea catolică îşi va găsi, în secolul al XVI-lea, graniţa sa consolidată: un nou *limes* pe care iezuiţii îl vor ocupa din nou prin colegiile şi cupolele de la bisericile lor cu acolade. Ruptura dintre Roma şi Reformă s-a produs tocmai de-a lungul acestei cicatrice străvechi. Este ceea ce conferă frontierei Rinului, mai mult chiar decît disputele dintre state, caracterul de „sacră"[75]. Franţa secolului al XVI-lea, cuprinsă între acest hotar înaintat al Romei şi linia Pirineilor pe care o afectează în cel mai înalt grad puseul protestant, Franţa sfîşiată între cele două părţi va suporta, o dată în plus, destinul rezervat de poziţia sa geografică.

Dar cicatricea cea mai impresionantă a ținuturilor mediteraneene este, între Orient și Occident, dincolo de barierele maritime despre care a fost deja vorba, acea neliniștită barieră care se insinuează între Zagreb și Belgrad, se lasă pe Adriatica la Alessio (Ljes), la vărsarea Drinei și la întîlnirea dintre coastele dalmate și albaneze[76] și, prin vechile orașe Naissus, Remesiana și Ratiara, ajunge pînă la Dunăre[77]. Întregul bloc dinaric a fost latinizat, de la cîmpiile panonice prinse de partea occidentală a Imperiului bizantin și în care se deschid largile văi ale podișurilor înalte[78] pînă la franjurile de litoral și insulele orientate către Italia. „Ultima familie care a vorbit un dialect latin în insula Veglia“ (iarăși insule!) s-a stins în primul deceniu al secolului al XX-lea[79]. În Croația, și astăzi încă se perpetuează, amestecat cu multe alte moșteniri, un stil de viață oprit la moda Italiei[80]. Al unei Italii foarte vechi desigur.

Un exemplu de graniță secundară: Ifriqya

Un exemplu mai puțin însemnat, cel al unei subdiviziuni culturale, merită să ne rețină atenția. Căci, să nu uităm, cele trei mari civilizații mediteraneene — latinitatea, Islamul, lumea greacă — sînt de fapt grupări de subcivilizații, alături de familii autonome, deși legate printr-un destin comun. În Africa de nord nu există nici o familie mai clar delimitată ca vechiul ținut urban, din bătrîna Africă, Ifriqya arabilor, Tunisia de astăzi.

Natura i-a pregătit locuința. La nord și la est, cîmpia tunisiană este mărginită de mare; către sud, destul de larg deschisă spre Sahara, ea își prelungește peisajele cu pelin și *alfa** și primește populațiile nomade, păsto-

* *Stipa tenacissima*, specie de plantă din familia gramineelor (N. tr.).

rești și dezorganizate pe care orașele încearcă să le domesticească pe cît le stă în putință. La vest, cadrul fizic este caracteristic: deasupra cîmpiilor aride și calde ale Tunisiei apar o serie de reliefuri ostile și posomorîte[81], coline, platouri înalte, lanțuri muntoase, apoi munți ducînd pînă în Numidia de odinioară, la frigul din regiunea Constantine[82] de astăzi care evocă, după capriciul amintirilor, fie centrul Siciliei, fie muntoasa Andaluzie, fie interiorul Sardiniei.

Zona de articulație muntoasă, între Tunisia și Maghrebul central se situează *grosso modo* de-a lungul unei linii ce pleacă din capul Takouch, trecînd prin uedul el Kebir, uedul Cherif, Ain Beida, Djebel Tafrent și Guentia. Lui Charles Monchicourt i-a plăcut să descrie schimbările de o parte și de alta a acestei largi articulații: aici, spre vest, berzele, frasinii, ulmii, acoperișurile cu olane brune mari sub un cer de asprimi muntenești; dincolo, spre est, acoperișurile în terase, bolțile albe ale așa-numitelor *quobbas*, semne anticipînd înfrățirea care leagă orașele Tunisiei cu orașele Orientului, Cairo sau Beirut. „Keruan nu este decît un întins cub alb. . ., opusul Constantine-lui“ acesta fiind încă, din mai multe puncte de vedere, un mare sat, *șauia*, cu case țărănești și banale[83]. Ceea ce demonstrează istoria este faptul că Ifriqya, cea de odinioară și de curînd, totdeauna s-a oprit aici, aici și-a aflat granița occidentală, ceva mai încoace, ceva mai încolo de obstacolele care cînd stopează, cînd îngăduie să se strecoare, dar mereu stînjenesc tendințele imperialiste din cîmpia sa fericită și îmbietoare[84].

Acest ținut întins și rustic realizează spre vest un ecran pentru delicata civilizație a Tunisiei. Negustorul din Constantine[85] care, în secolul al XVI-lea, cobora către Tunisia, găsea, în același timp, pe lîngă casele albe cu

terase și orașele însorite, o țară bogată, legată temeinic de Orient, făcînd un negoț regulat cu Alexandria și Constantinopolul, o țară relativ rafinată unde limba arabă domnea deplin în orașe și sate.

În aceeași perioadă, Maghrebul central pînă la Tlemcen (oraș marocan și saharian totodată) este uimitor de lipsit de cultură. Algerul se va dezvolta într-o țară în care civilizația nu se plămădise încă, o țară nouă, populată de cămilari, păstori de oi și capre. Levantul are, dimpotrivă, tradiții vechi. Regele Tunisului Muley Hacen, unul dintre ultimii Hafsizi care, detronat și orbit de fiul său, a venit să se refugieze în Sicilia și la Neapole, în 1540, a lăsat tuturor oamenilor care l-au cunoscut amintirea unui prinț plin de distincție, avînd gust pentru lucrurile frumoase, amator de parfumuri și de filosofie, un „averroist" ne spune Bandello[86], contemporanul său. Un prinț filosof? Unde s-a pomenit așa ceva în Maghrebul central, chiar la Alger, oraș de parveniți și de bădărani... Este sigur că dezgustul pe care Tunisul îl va mărturisi față de turci, instalați în el cu titlu provizoriu în 1534, apoi în 1569, în sfîrșit, cu titlu definitiv, începînd din 1574, reprezintă revolta unui vechi oraș evlavios și civilizat împotriva barbarilor.

Ce concluzie să tragem, dacă nu că prima realitate a unei civilizații este spațiul care îi impune vegetația caracteristică și, uneori cu strictețe, limitele? Civilizațiile sînt spații, zone și nu numai în sensul în care îl înțeleg etnografii cînd vorbesc despre zone ale securii cu două capete sau ale săgeții cu pene, ci spații care constrîng oamenii și neîntrerupt sînt modelate de ei. Într-adevăr, exemplul „Tunisiei" este oare altceva decît opoziția dintre un complex de cîmpii și un complex de munți de semn opus?

Încetineala schimburilor și a transferurilor

Forța de rezistență a civilizațiilor legate de pămînt explică încetineala ieșită din comun a anumitor evoluții. Ele nu se transformă decît după perioade îndelungate prin înaintări insesizabile, în pofida rupturilor aparente. Luminile le sosesc din aștri îndepărtați cu zăboviri și pauze de o necrezută durată, de exemplu din China în lumea Mediteranei și din lumea Mediteranei în China sau din India și Persia către Marea Interioară.

Cine poate preciza timpul care a fost necesar cifrelor indiene, zise arabe, ca să ajungă din patria lor în lumea mediteraneană occidentală, prin Siria și releurile lumii arabe, Africa de nord sau Spania[87]? Cine poate preciza, de asemenea, timpul care le-a trebuit pentru a triumfa asupra cifrelor romane, socotite mai greu de falsificat? În 1299, *Arte di Calimala* le interzicea la Florența, în 1520 „noile cifre" erau încă interzise la Freiburg, ele n-au intrat în folosință la Anvers decît o dată cu sfîrșitul secolului al XVI-lea[88]. Cine poate descrie călătoria fabulelor, originare din India sau Persia, reluate de fabula greacă și latină de unde se va inspira La Fontaine — și care înfloresc și astăzi încă, într-o primăvară fără sfîrșit, în Mauritania atlantică? Cine poate indica timpul, secolele necesare pentru ca din chinezesc clopotul să devină creștin în secolul al VII-lea și să se instaleze în vîrful bisericilor[89]? Dacă am da crezare unora, ar fi trebuit să se aștepte ca înșiși clopotarii să treacă din Asia Mică în Occident. Drumul hîrtiei nu este mai puțin lung. Inventată în China în 105 e.n. sub forma unei hîrtii vegetale[90], secretul fabricării sale ar fi fost dezvăluit la Samarkand, în 751, de către niște chinezi făcuți prizonieri. După care, arabii ar fi înlocuit plantele cu pînză și hîrtia de pînză și-ar fi început cariera la Bagdad încă din 794[91]. De

aici ea ar fi ajuns cu încetul și în restul lumii musulmane. În secolul al XI-lea, prezența ei era semnalată în Arabia[92] și în Spania, dar prima fabrică din Xativa (astăzi San Felipe la Valencia) nu va fi anterioară mijlocului secolului al XII-lea[93]. În secolul al XI-lea, hîrtia era cunoscută în Grecia[94] și, către 1350, înlocuia pergamentul în Occident[95].

Am semnalat deja, după G. I. Brătianu[96], că bruștele transformări ale portului în Franța, către 1340, înlocuirea cămășii lungi și largi din timpul cruciadelor cu vesta scurtă cu mîneci, strînsă pe corp a bărbaților, completată cu pantaloni mulați și pantofi cu vîrfurile alungite, toate noutăți venite din Catalonia o dată cu barbișonul și mustața spaniolă din Trecento, provin, în realitate, de mult mai departe încă: din Orientul pe care îl freeventau catalanii și, prin Orient de la bulgari, sau chiar de la siberieni; în timp ce porturile femeiești, în special podoabele de cap sub formă de cornet, provin de la curtea lui Lusignan din Cipru, dar, dincolo de aceasta, străbătînd spațiul și timpul, din China dinastiei T'ang...

Timpul! A fost nevoie de incredibile durate de timp pentru a se împlini astfel de călătorii și pentru ca apoi noutățile să-și înfigă, să-și dezvolte rădăcinile și tulpinile... Vechile trunchiuri rămîn, în schimb, uimitor de solide și de rezistente. Atunci cînd E.-F. Gautier susține, împotriva specialiștilor[97], că în Africa de nord și în Spania Islamul a regăsit străvechile baze punice și că această primă civilizație a pregătit terenul dezvoltării musulmane — el rămîne, după opinia mea, în limitele autorizate ale ipotezei. Nu există oare, pretutindeni, vechi supraviețuitori, vechi resurgențe culturale, în lumea mediteraneană și în jurul Mediteranei? Radiației tradiționale a metropolelor religioase din epoca primei creștinătăți. Alexandria sau Antiohia,

îi corespund încă în secolul al XVI-lea societățile creștine din Abisinia și cele ale Nestorienilor... În Africa de nord, la Gafsa, latina africană este încă vorbită în secolul al XII-lea, potrivit lui Edrisi. Abia în 1159, o dată cu persecuțiile lui Abd Al Mu'Min, dispar ultimii creștini autohtoni din Africa de nord[98], așadar, cu patru sau cinci secole întîrziere față de cucerirea musulmană. Dar în aceeași Africă de nord, Ibn Khaldun semnala „idolatri" și în secolul al XIV-lea[99]. Și cercetarea etnografică condusă de Jean Servier în Kabylia (1962), în valea Soummam și în alte părți implică imediat, la distanța de un mileniu, sosirea tîrzie a Islamului, adus aici „nu de cavalcada războinică a lui Oqba, ci, aproape cu două veacuri mai tîrziu, în secolul al IX-lea, de Fatimizii șiiți, stabiliți la Boagie, un Islam spiritualizat prin Iran, îmbogățit de curente inițiatice și care trebuia în mod necesar să întîlnească simbolismul mistic al tradițiilor populare"[100]. În și mai mare măsură această carte *actuală*, de o viguroasă realitate concretă, se deschide asupra imensei perspective a unor asemenea tradiții populare, asupra acestei religii de bază, înrădăcinată de secole și secole și mereu vie. Nu există preoți: fiecare cap de familie, „fiecare stăpînă a casei" are „capacitatea de a îndeplini riturile... care statornicesc pe pămînt grupul uman pe care îl au în grijă"[101]. Înainte de orice, este o religie a morților, a sfinților protectori; „Sfîntul Augustin exclamînd: *Nu este oare Africa noastră presărată în întregime cu trupurile Sfinților Martiri?* recunoștea deja existența acelor morminte albe, neclintiți păzitori ai strîmtorilor și munților și care mai tîrziu aveau să devină sfinții recunoscuți ai Islamului maghrebin"[102].

Astfel din observatorul civilizațiilor, privirea ne poartă, trebuie să ne poarte foarte departe, la începutul nopții istoriei și chiar mai departe... Trebuie oare să mărturisim că, pentru un

istoric al secolului al XVI-lea, noua revistă de protoistorie, *Chthonia*[103], preocupată, între alte sarcini, de studiul îndepărtatelor substraturi mediteraneene, alpine și nordice, și atentă să semnaleze unele reînvieri arhaice în cultul morților, interesează și epoca sa? Civilizația este, și ea, un îndepărtat, foarte îndepărtat trecut, obstinat să supraviețuiască, să se impună și care valorează pentru habitatul și practicile agrare ale oamenilor tot atît cît relieful, solul actual, aprovizionarea cu apă sau climatul, lucruri, desigur, importante. Este ceea ce demonstrează admirabila carte a unui geograf în legătură cu Provence. Pentru Robert Livet, pasionat de „o genetică geografică", în care istoria deține un loc primordial, habitatul cățărat sus, în munții din Provence, atît de caracteristic, pe care marile teorii și, mai ales, cea a poziției defensive îl explică într-un mod derizoriu, se leagă, fără îndoială, de *o civilizație a stîncii* (așa o botează el în trecere) ale cărei fundamente și tradiții ar urca „pînă la vechile civilizații mediteraneene care au precedat colonizarea romană". Ea ar dormita în timpurile Romei, apoi s-ar deștepta și ar fi încă vie în zorii secolului al XVI-lea, cînd numeroase tulburări afectează popularea provensală[104]. Iată-ne departe de secolul al XVI-lea, dar nu în afara realității sale.

Ce concluzie să tragem? Una negativă, fără îndoială, interzicîndu-ne să repetăm, după atîția alții și tot timpul că „civilizațiile sînt muritoare". Ele sînt astfel în ceea ce privește eflorescențele, creațiile lor momentane cele mai complicate, victoriile economice și experiențele lor sociale pe termen scurt. Dar bazele rămîn. Acestea nu sînt indestructibile: totuși sînt de o mie de ori mai solide decît se crede. Ele au depășit nenumărate decese presupuse, își mențin ansamblurile neclintite, sub trecerea monotonă a secolelor.

NOTE

1. Le găsim în toate seriile documentare și în special la Ragusa, *Diversa di Cancellaria* și *Diversa de Foris;* la Genova, *Magistrato del Riscatto dei Schiavi;* la Veneția, *Quarantia Criminale* . . .
2. Arhivele Ragusei, *Diversa de Foris,* vol. 7, f° 62—66, octombrie 1598.
3. A.d.S. Venezia, Dispacci Senato Spagna, P. Priuli către doge, Madrid, 3 decembrie 1611.
4. Arhivele Ragusei, *Diversa de Foris*, vol. 5, f° 152 v° și 153, Lisabona, 15 octombrie 1596.
5. 8 iunie 1601, A.d.S. Genova, Atti 659.
6. *Ibidem,* Atti 659.
7. H. PORSIUS, *Brève histoire,* Arsenal 8° H 17458, citat de J. ATKINSON, *op. cit.,* p. 244.
8. 25 septembrie 1595, P. GRANDCHAMP, *op. cit.,* vol. 1, p. 73. Vezi istoria fictivă a tatălui lui Guzman de Alfarache, M. ALEMAN, *op. cit.,* vol. 1, I, 1, p. 8—9.
9. A.d.S. Firenze, Mediceo 5037, f° 124, Fray Luis de Sandoval către marele duce al Toscanei, Sevilla, 1 august 1568.
10. A.d.S. Venezia, *Cinque Savii,* Riposte, 142, f° 9 v° și 10, 25 mai 1607.
11. *Saco, op. cit.,* p. 101.
12. V. L. MAZURANIC, *art. cit.,* rezumat de ZONTAR, *art. cit.,* p. 369. Vezi și acea poveste complicată cu un renegat, 10 noiembrie 1571, L. SERRANO, *op. cit.,* vol. 4, p. 514—515.
13. R. HAKLUYT, *op. cit.,* vol. 2, p. 282.
14. *Ibidem,* vol. 2, p. 282—285.
15. *Boletim de Filmoteca Ultramarina Portuguesa,* nr. 16, p. 692, Madrid, 8 mai 1608.
16. B. M. Royal, 14 A XXIII, f. 14 v° și următoarele.
17. Abatele PREVOST, *Histoire générale des voyages,* vol. 9, p. 135—136, după călătoria lui Tachard (1685).
18. N. Iorga, *Ospiti Romeni . . .,* p. 24.
19. Belon du MANS, *op. cit.,* p. 182.
20. *Annuaire statistique du monde musulman,* 1923, p. 21. Imami care trăiesc din copierea manuscriselor, Belon du MANS, *op. cit.,* vol. 3, p. 194.
21. Vezi mai sus.
22. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.,* vol. 3, p. 266.
23. *Ibidem,* nota 2.
24. Comunicare a lui Marcel AUBERT la Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 1943.
25. Conyat Bartoux, *Une peinture catalane du XV-e siècle trouvée au monastère du Sinaï.*

26. Sau pe alte căi. A se vedea comparaţiile dintre Ibn Abbad şi sfîntul Juan de la Cruz, Asin PALACIOS, „Un précurseur hispano-musulman de San Juan de la Cruz", în *Al Andalous*, 1933; J. BARUZI, *Problèmes d'histoire des religions*, p. 111 şi următoarele. Dar ezitarea dăinuie: filiaţie, paralelism, simplă coincidenţă?... J. BERQUE, *Un mystique...*, p. 759, nota 1.
27. Abatele MASSIEU, *Histoire de la Poësie françoise avec une dèfense de la Poësie;* 1739, recenzie în *Journal de Trevóux*, februarie şi martie 1740, p. 277—314, 442—476. VIARDOT, *op. cit.*, vol. 2, p. 191—193. A. Gonzales PALENCIA, „Precedentes islámicos de la leyenda de Garin", în *Al Andalus*, 1, 1933. Maxime RODINSON, „Dante et l'Islam d'après des travaux récents" în *Revue de l'histoire des religions*, octombrie—decembrie 1951.
28. J. SAUVAGET, *Introduction*, p. 186; în sens contrar, R. KONETZKE, *op. cit.*, p. 64.
29. „Patate et pomme de terre", în *Ann. d'histoire soc.*, ianuarie 1940, vol. 2, p. 29 şi următoarele; articol reprodus în *Pour une Histoire à part entière*, Paris, 1962, p. 643—645.
30. A. PHILIPPSON, *op. cit.*, p. 110.
31. *Ibidem.*, p. 110.
32. J. KULISCHER, *op. cit.*, vol. 2, p. 26—27. Despre cafea, bogăţia literaturii descurajează orice inventariere. Cronologia rămîne foarte nesigură. A. FRANKLIN, *Le café, le thé, le chocolat*, 1893; Wiliam H. UKERS, *All about Coffee*, New York, 1922; Jean LECLANT, „Le café et les cafés de Paris (1644—1693)", în *Annales E.S.C.*, 1951; Günther SCHIEDLAUSKY, *Tee, Kaffee, Schokolade, ihr Eintritt in die europäische Gesellschaft*, 1961.
33. Olivier de SERRES, *Le Théâtre d'Agriculture*, Lyon, 1675, p. 557, 783, 839; Otto MAULL, *Geographie der Kulturlandschaft*, Berlin, Leipzig, 1932, p. 23.
34. După studiile unui erudit din Charente, Robert GAUDIN.
35. Otto MAULL, vezi mai sus, nota 33.
36. *Op. cit.*, vol. 1, p. 451.
37. Rabelais către Jean du Ballay, Lyon, 31 august 1534, *unicam platanum vidimus ad speculum Dianae Aricinae**.
38. Quiqueran de BEAUJEU, *op. cit.*, p. 329.
39. *El celoso extrameno, Novelas ejemplares*, vol. 2, p. 25.

---

* Am văzut un platan nemaiîntîlnit din specia Diana Aricina, (lb. lat. — N. tr.).

40. R. LACOSTE, *La colonisation maritime en Algérie*, Paris, 1931.
41. *Jeunesse de la Méditerranée*, 1935, p. 10, 15, 20 ...; *Le sel de la mar*, p. 118.
42. *Voyage en Italie, op. cit.*, p. 127—128.
43. *Sources inédites ... du Maroc, France*, vol. 1, p. 322, Saint-Gouard către Carol al IX-lea, Madrid, 14 aprilie 1572.
44. Notă de Lucien Febvre.
45. G. TURBA, *op. cit.*, 1, 3, 12 ianuarie 1562.
46. *La Réforme en Italie*, p. 3.
47. În 1561, Emmanuel Philibert semnase un armistițiu cu valdenzii săi „... *e como dire uno interim*", scria Borromeo, J. SUSTA, *op. cit.*, vol. 1, p. 97. Din 1552, valdenzii sînt legați de biserica reformată din Basel împreună cu reformații francezi din Dauphiné și din Provence. F. HAYWARD, *Histoire de la Maison de Savoie*, 1941, vol. 2, p. 34—35. Noi concesii ale ducelui făcute valdenzilor în 1565, Nobili către duce, Avignon, 7 noiembrie 1565, Mediceo 4897, f° 152. Către 1600, noi tulburări, eretici străini, mai ales francezi, aduc prejudicii catolicilor, mînăstirilor ... Călugării certozani cer să coboare către 1600, din Montebenedetto la Banda ... Fra SAVERIO PROVANA DI COLLEGNO, „Notizie e documenti d'alcuna certose del Piemonte", în *Miscellanea di Storia Italiana*, 1901, t. 37, seria a 3-a, vol. 2, *art. cit.*, p. 233.
48. Arturo PASCAL, *Da Lucca a Ginevra*, un foarte remarcabil studiu, în *Riv. st. ital.*, 1932—1935, 1932, p. 150—152.
49. Federico CHABOD, *Per la storia religiosa dello stato di Milano*, Bologna, 1938, numeroase referințe la index, p. 292.
50. A. RENAUDET, *Machiavel*, p. 194.
51. 23 noiembrie 1547, p. 258.
52. *Archivio storico italiano*, IX, p. 27—29, către 1535; Alonso de la Cueva către Filip al III-lea, Veneția, 17 octombrie 1609, A.N., K. 1679.
53. M. ROSI, *La riforma religiosa in Liguria e l'eretico umbro Bartolomeo Bartoccio, Atti della Soc. Ligure di storia patria*, 1892, recenzie în *Bol. della Soc. umbra di storia patria*, vol. 1, fasc. 2, 1895, p. 436—437.
54. Despre G. Bruno vezi Virgilio SALVESTRINI, *Bibliografia di Giordano Bruno*, 1581—1950, ediția a 2-a postumă, publicată de Luigi FIRPO, Firenze, 1958; după sondajele la care am procedat, această bibliografie pare exhaustivă în ceea ce privește perioada indicată. Iată, pentru a o aduce la zi, cîteva titluri posterioare anului 1950: Paul-Henry MICHEL, *Giordano Bruno*,

philosophe et poète, 1952 (extras din *Collège philosophique: Ordre, désordre, lumière)*; A. CORSANO, *Il Pensiero di Giordano Bruno nel suo svolgimento storico*, Firenze, 1955; Nicola BADALONI, *La Filosofia di Giordano Bruno*, Firenze, 1955; Adám RAFFY, *Wenn Giordano Bruno ein Tagebuch geführt hätte*, Budapest, 1956; John NELSON, *Renaisance Theory of Love, the Context of Giordano Bruno's „Eroici furori"*, New York, 1958; Augusto GUZZO, *Scritti di storia della filosofia*, vol. 2, *Giordano Bruno*, Torino, 1960; Paul Henri MICHEL, *La Cosmologie de Giordano Bruno*, Paris, 1962.

55. Adesea simple acţiuni judiciare, de exemplu pentru acel eretic Alonso Biandrato, refugiat la Saluzzo sub protecţie franceză şi pe care Papa îl vrea să-i fie predat. Cardinalul de Rambouillet către Caterina de Medici, Roma, 9 decembrie 1568, B.N., Fr. 17 989, f°s 29 v°, 30 v°, copie.
56. Filip al II-lea către prinţul Florenţei, Aranjuez, 2 iunie 1568, Simancas E° 1447; Marele Comandor al Castiliei către Filip al II-lea, Cartagena, 10 iunie 1568, Simancas E° 150, f° 18 şi 19; D. Juan de Austria către Filip al II-lea, Cartagena, 10 iunie 1568, *ibidem*, f° 17.
57. E. SCHÄFER, *op. cit.*, vol. 1, p. 134—136.
58. *Ibidem*, vol. 1, p. 34—36.
59. *Relación de cartas de J. De Vargas Mexia para S.M.*, 29 decembrie, 1579, 21 ianuarie 1579, A. N., K. 1552, B 48, nr. 15.
60. Marcel BATAILLON. „Honneur et Inquisition, Michel Servet poursuivi par l'Inquisition espagnole", în *Bulletin Hispanique*, 1925, p. 5—17.
61. R. KONETZKE, *op. cit.*, p. 146; Marcel BATAILLON, *Érasme et l'Espagne*, p. 551.
62. „Recenti studi intorno alla Riforma in Italia ed i Riformatori italiani all'estero, 1924—1934", în *Rivista storica italiana*, 1936, p. 83—110.
64. Edgar QUINET, *Les Révolutions d'Italie*, Bruxelles, 1853, p. 235 şi următoarele.
65. Herbert SCHOFFLER, *Abendland und Altes Testament*, ediţia a 2-a, Frankfurt-pe-Main, 1943.
66. O enormă literatură despre acest subiect, şi îndeosebi G. SCHNÜRER, *op. cit.*, p. 266.
67. E. RODOCANACHI, *op. cit.*, vol. 1, p. 24.
68. Gilberto FREYRE, *Casa Grande*, p. 298.
69. Vezi mai sus.
70. Julius SCHMIDHAUSER, *Der Kampf und das geistige Reich*, 1933, citat de Jean Édouard SPENLÉ, *La pensée allemande de Luther à Nietzsche*, 1934, p. 13, nota 1.

71. În special lungul raport al lui Gregorio Malaxa, V. LAMANSKY, *op. cit.*, p. 187 şi următoarele.
72. *Ibidem.*, p. 87.
73. *La Péninsule balkanique*, p. 27.
74. *Ibidem*, zonele mediteraneene sau italiană, greacă sau bizantină, patriarhală. Vezi criticile nu prea competente de altfel, ale lui R. BUSCH ZANTNER, *op. cit.*, p. 38—39.
75. Cuvîntul aparţine Doamnei de Staël.
76. A. PHILIPPSON, *Das byzantinische Reich*, p. 445.
77. Konstantin JIREČEK, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens*, 1902, p. 9.
78. A. PHILIPPSON, vezi nota 76.
79. J. CVIJIĆ, *op. cit.*, p. 89.
80. H. HOCHHOLZER, *Bosnien u. Herzegovina*, p. 57.
81. A. E. MITARD, „Considérations sur la subdivision morphologique de l'Algérie orientale", în *3-e Congrès de la Fédération des Sociétés Savantes de l'Afrique du Nord*, p. 561—570.
82. Despre regiunea Constantine, R. BRUNSCHVIG, *op. cit.*, vol. 1, p. 290 şi următoarele.
83. Acoperişuri ţărăneşti şi terase ale caselor, contrastul există şi în sudul Spaniei, dincolo de Almeria şi de Alpujarra. Dar cum poate fi explicat? Julio CARO BAROJA, *Los Moriscos del Reino de Granada*, Madrid, 1957.
84. *Revue africaine*, 1938, p. 56—57.
85. Leon Africanul, edit. 1836, vol. 2, p. 11.
86. M. BANDELLO, *op. cit.*, 9, p. 48.
87. Lucien FEBVRE, *La religion de Rabelais*, 1942, ediţia a 2-a, 1947, p. 423.
88. J. KULISCHER, *op. cit.*, vol. 2, p. 297.
89. Gal BRÉMOND, *op. cit.*, p. 339.
90. Friedrich C.A.J. HIRTJ, *Chinesische Studien*, München, t. 1, 1890, p. 266.
91. Date diferite, G. MARÇAIS, *Histoire Générale de Glotz, Moyen Age*, t. 3, 1944, p. 365.
92. *Chimie et industrie*, august 1940.
93. Berthold BRETHOLZ, *Latein. Paleographie*, München, 1912, ediţia a 3-a, 1926, p. 16.
94. Vezi mai sus, nota 92.
95. *Ibidem.*
96. *Études byzantines*, 1938, p. 269 şi următoarele.
97. Ch. ANDRÉ JULIEN, *Histoire de l'Afrique du Nord*, ediţia 1, p. 320—327.
98. Robert BRUNSCHWIG, *op. cit.*, vol. 1, p. 105.
99. Gal BRÉMOND, *op. cit.*, p. 372, nota 1.
100. Jean SERVIER, *op. cit.*, p. 17.
101. *Op. cit.*, p. 21.
102. *Op. cit.*, p. 20.
103. Primul număr, iulie 1963, Editorial Herder, Barcelona.
104. *Op. cit.*, p. 221.

2. SUPRAPUNERI DE CIVILIZAȚII

Dacă vrem să revenim la o istorie relativ scurtă, grăbită și totuși importantă, astfel spus la dimensiunea omului, nu există un mai bun prilej decît conflictele violente dintre civilizații învecinate, între cea victorioasă (sau care se crede astfel) și cea subjugată (care visează să nu mai fie). Ele n-au lipsit în lumea mediteraneană a secolului al XVI-lea: Islamul, în persoana mandatarilor săi, turcii i-a cucerit pe creștinii din Balcani. La vest, Spania Regilor Catolici a luat în stăpînire, o dată cu Granada, ultima redută a Islamului iberic. Oare ce vor face cu aceste cuceriri, atît unii cît și alții?

La est, turcii vor stăpîni adesea Balcanii cu cîțiva oameni, așa cum englezii, altădată, stăpîneau Indiile. La vest, spaniolii îi vor strivi pe supușii lor musulmani fără milă. Astfel, și unii și ceilalți urmează mai mult decît s-ar zice imperativele civilizațiilor lor: una, creștină, prea populată: cealaltă, turcă, destul de săracă în oameni.

Turcii în cîmpiile estului balcanic

Islamul turc acoperă, în Balcani, teritoriul ocupat direct sau indirect de către civilizația bizantină. La nord, el stăpînește Dunărea, la vest, atinge de o parte hotarele latine, la Ragusa, în Dalmația, sau în jurul Zagrebului, în Croația, de cealaltă se întinde peste vastele cantoane muntenești de civilizație patriarhală, pentru a ne folosi de una din expresiile lui J. Cvijić. Desfășurată larg în spațiu, chemată să dureze o jumătate de mileniu, se poate visa o mai amplă, o mai bogată experiență *colonială?*

Din nefericire, trecutul turc rămîne încă insuficient cunoscut. Istoricii sau geografii bal-

canici, pentru a-l evalua, nu se lasă întotdeauna conduși de preocupări pur științifice. Nici chiar un J. Cvijić. Și dacă istoriile generale ale lui Hammer și Zinkeisen sînt demodate, cea a lui N. Iorga este confuză. Pe de altă parte, se manifestă o repulsie gratuită față de secolele turcești, ca altădată în Spania față de secolele dominației musulmane. Iată ceea ce nu ne ajută deloc să vedem clar într-o lume (căci este o lume) care, cel puțin, ne derutează.

Este imposibil totuși să subestimăm forța experienței turcești, să ignorăm ceea ce a introdus ea în ansamblul balcanic, pe care l-a copleșit cu bunuri de toate proveniențele[1]. Acea înfățișare, acele culori ale Asiei, atît de evidente de-a lungul Balcanilor, sînt datorate tocmai Islamului otoman. A difuzat bunurile pe care el însuși le-a primit din îndepărtatul Orient. Prin el, orașele și satele au fost puternic orientalizate. Nu este lipsit de importanță faptul că la Ragusa, insulă catolică (și se știe cît de pasionat catolică), femeile, în secolul al XVI-lea, poartă încă văl și sînt sechestrate, sau că logodnicul nu-și vede logodnica înainte de căsătorie[2]. Călătorii occidentali care debarcau pe promontoriul îngust simțeau curînd că aici începea o altă lume. Dar oare turcul care punea piciorul în Balcani nu avea și el aceeași impresie?

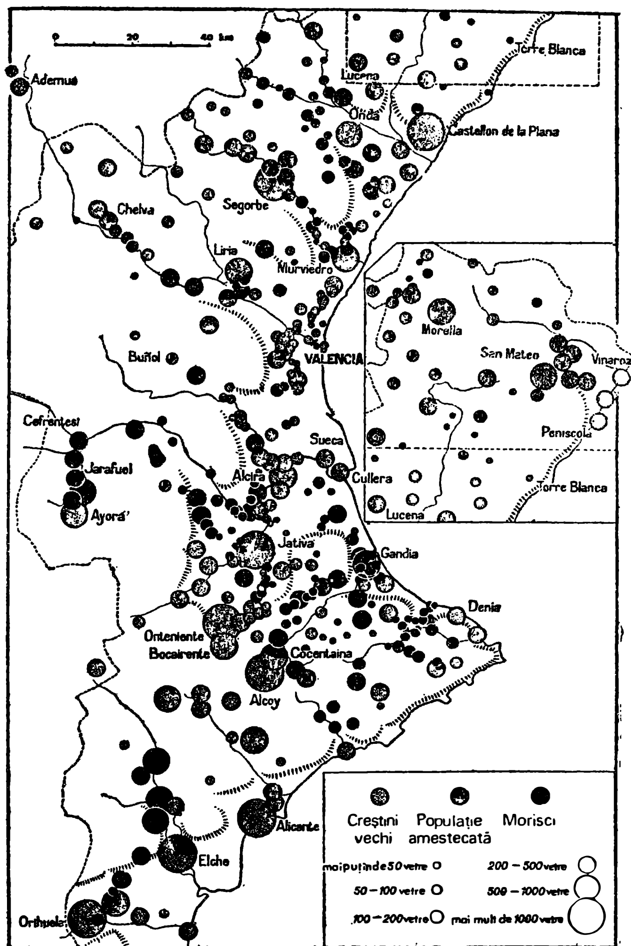
De fapt, studiind acțiunea turcilor, trebuie să distingem două zone în Balcani. Prima privește un Occident slav, barat de munți, și un sud grec la fel de muntos; locuirea lor efectivă continuă să fie rară. În țările dinarice, s-a putut susține (și faptul nu pare inexact), că musulmanii înșiși nu erau turci de sînge turc, ci slavi islamizați[3]. Pe scurt, acest întreg bloc occidental al Balcanilor nu pare să fi fost puternic modificat de civilizația islamică. Nu trebuie deloc să ne mirăm, de vreme ce este vorba de un bloc muntos, puțin accesibil invaziilor „civilizatoare", de oriunde ar veni ele. În ceea ce privește islamizarea sa

religioasă, se știe ce trebuie să gîndim despre anumite „conversiuni“ muntenești[4].

Dimpotrivă, la est, în întinsele cîmpii ale Traciei, Rumeliei și Bulgariei, turcii au așezat mulți oameni și au desfășurat în straturi dese propria lor civilizație. Aceste ținuturi, de la Dunăre la marea Egee, sînt regiuni deschise, la nord ca și la sud, prin care, în ambele sensuri, invadatorii se vor scurge neîntrerupt. Dacă efortul turc poate fi evaluat — ca o reușită sau ca un eșec — acestea sînt ținuturile de referință, ținuturi pe care el atît cît a fost posibil, le-a luat în stăpînire.

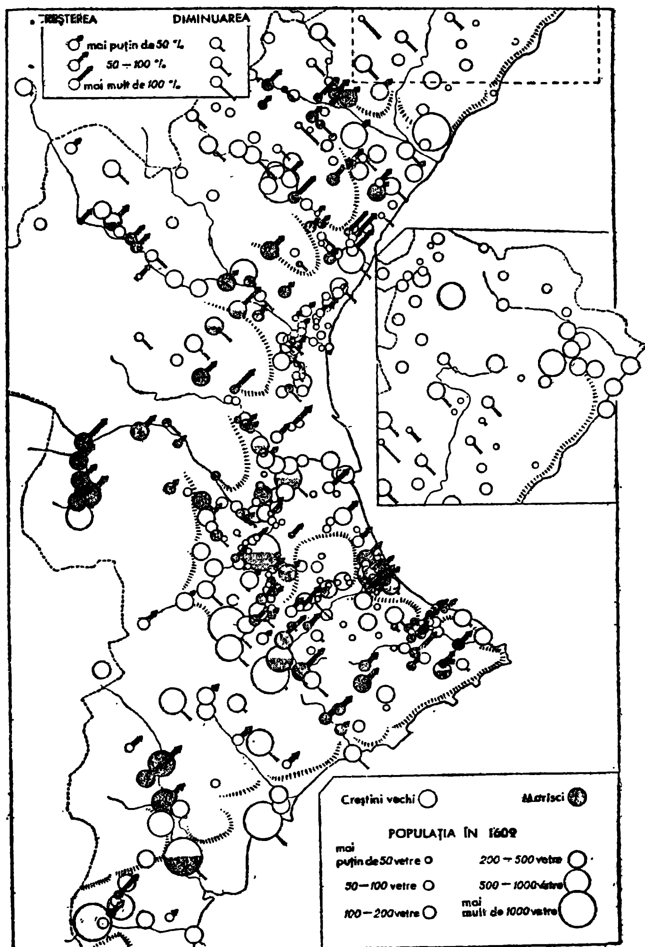
A găsit în partea locului o masă devenită omogenă, deși alcătuită din grupuri etnice de origini diverse. Ultimii invadatori, bulgari, pecenegi și cumani veniți din nord, se uniseră aici cu tracii, slavii, grecii, aromînii, armenii, așezați mai de mult. Dar toate aceste elemente se contopiseră destul de bine, trecerea la religia ortodoxă reprezentînd adesea etapa hotărîtoare a asimilării, pentru noii veniți: ceea ce nu este de mirare într-o zonă unde Bizanțul, și el, a strălucit atît de puternic. Tot acest spațiu nu înseamnă decît mari cîmpii supuse servituților marilor cîmpii. Numai masivul Rhodopilor și lanțul Balcanilor, mai ales Srednia Gora, perpetuează ostroave de viață munteană independentă, ca acei *balkanci*, și astăzi încă populație de nomazi și călători, unul dintre cele mai originale din Bulgaria[5].

La adăpostul acestor reliefuri, în ținuturile Kustendil și Kratovo, unii nobili bulgari s-au refugiat în timpul cuceririi turce, pentru a scăpa de sclavia congenerilor lor din cîmpii, sfîrșind altminteri prin a obține, contra unui tribut, păstrarea vechilor privilegii[6]. Este o excepție infimă de la regula generală, întrucît cucerirea turcă subjugă total ținuturile de la poale, distruge ceea ce putea salva comunitatea bulgară, ucigînd sau deportînd în Asia nobilii, incendiind bisericile, înfigînd aproape
 imediat în trupul însuși al acestui popor de

61 — I. MORISCI ŞI CREŞTINI LA VALENCIA ÎN 1609

După T. HALPERIN DONGHI, „Les Morisques du royaume de Valence" în: *Annales ESC.*, aprilie—iunie 1956. În detaliu se continuă descrierea ţinutului valencian spre nord. Importanţa acestei hărţi excepţionale constă în faptul că ea arată extraordinarul amestec al celor două populaţii. Toate acestea în contextul unei dezvoltări aproape generale a populaţiei, aşa cum arată harta următoare, asupra evoluţiei populaţiei, din 1565 la 1605.

62 — II. EVOLUŢIA POPULAŢIEI ÎN VALENCIA DIN 1565 PÎNĂ ÎN 1609

ţărani sistemul *sipahinic*, al nobilimii sale de funcţionari, curînd transformată în aristocraţie funciară . . . Ea trăieşte în largul său pe spatele acestui animal liniştit şi harnic, în stare să suporte totul şi care este ţăranul bulgar, tipul însuşi al omului de cîmpie, sclav al celor mari,

ascultător, abrutizat de muncă, preocupat de mîncare, așa cum ni-l descriu compatrioții săi pe Baja Ganje, un soi de Jacques Bonhomme al bulgarilor. Aleko Konstantinov îi atribuie însușirea de a fi grosolan și „brutal pînă în măduva oaselor". „Bulgarii, spune el, mănîncă cu lăcomie, nu se ocupă decît de ceea ce dau pe gît. Nu s-ar deranja nici dacă trei sute de cîini s-ar omorî unul pe altul în preajma lor. Sudoarea care le picură de pe frunte amenință să le cadă în farfurii"[7]. În 1917, un corespondent de război le făcea bulgarilor un portret cu nimic mai măgulitor: „Sînt excelenți soldați, disciplinați, foarte curajoși, dar fără temeritate, încăpățînați, dar fără entuziasm. Este singura armată care nu cunoaște cîntece de marș. Oamenii înaintează îndîrjiți, tăcuți, rezistenți la efort, indiferenți, cruzi fără violență și învingători fără bucurie; ei nu cîntă. În structura lor generală, în modul lor de a se purta, se remarcă imediat ceva greoi, amorțit, neșlefuit. Sînt oameni nedesăvîrșiți. Nu au aerul, ca să spun astfel, de a fi fost făcuți individual, ci la grămadă, pe batalioane. Înceți în a pricepe, sînt muncitori, răbdători la efort, avizi de cîștiguri, foarte economi . . ."[8].

Am putea înmulți citatele tendențioase și adăuga la aceste schițe nedrepte căutînd la populațiile din munții din vest cuvinte zeflemitoare despre țăranul de la poale. Căci în vest se glumește pe seama lui: disprețul osteanului liber față de acest țăran greoi, îmbrăcat cu postav gros, des, cu picioarele bine înfipte în ogorul său și deprins de cînd lumea cu înghesuiala. Un om căruia i-au fost dintotdeauna interzise individualismul, fantezia, gustul pentru viața liberă . . . În nord, cîmpia română ar fi căzut în aceeași robie dacă nu ar fi existat, pentru a o feri de turci, depărtarea, și, pentru a o ține în alarmă, raidurile tătarilor nomazi; și, mai ales, pentru ca aluatul să dospească, drojdia emigrației din întinșii munți carpatini și transilvăneni . . .

Este sigur că în ținuturile bulgare, cucerirea turcă nici n-a trebuit să-i încovoaie pe acești țărani, aserviți deja, gata să se supună; și să-și continue truda. Căci ei o continuă. Călătorii din secolele al XVI-lea și al XVII-lea descriu ținuturile bulgare drept niște ținuturi bogate[9]. Paolo Giorgiu, în 1595, afirmă că ele reprezintă grînarul turcilor[10]. Totuși pustiirile tîlharilor, mai cruzi aici decît în alte părți, abuzurile nobililor și ale statului și nu atît trîndăvia cît sărăcia țăranului, utilajul său rudimentar (el ară cu micul plug de lemn, *rolo*) lasă între culturi goluri largi. Doar pe moșiile întinse se folosesc plugurile mari. Pe aceste pămînturi se realizează, după caz, o creștere extensivă a animalelor sau culturilor de grîu cîrnău și grîu arnăut. Orezul, sosit o dată cu turcii în secolul al XV-lea, a dat roade pe teritoriile Filippopoli și în Tatar Pazargic, mai puțin în cantonul din Caribrod. Producția bulgară în secolul al XVI-lea este evaluată la aproximativ 3 000 de tone. Susanul, introdus în cîmpia Mariței și bumbacul în regiunile Adrianopol, Kustendil și Macedonia, în jurul lui Seres, reprezintă aporturi turcești din secolul al XVI-lea[11]. La această varietate de culturi se adaugă ceva vin prost și legume, în vecinătatea orașelor[12], cînepă, trandafiri, livezi în jurul Uskubului . . . În sfîrșit, alte două culturi noi, tutunul și porumbul sînt pe punctul să-și facă apariția — care nu poate fi datată cu precizie.

Majoritatea acestor culturi se încadrează în marile exploatări. Organizate după sistemul turcesc (în *ciftlikuri*, cea mai dură dintre formele rurale balcanice), ele sînt legate de deformarea marii proprietăți turce. Din ea rezultă pentru populația rurală anumite instabilități și deplasări către ținuturile joase ale cîmpiilor, deplasări care vor fi anulate, în secolul al XIX-lea cînd această mare proprietate va mai slăbi[13]. A urmat, mai ales, o dominație absolută a turcilor, sprijinită pe o administrație pe

care apropierea capitalei o făcea și mai categorică.

Alături de această societate rurală înrădăcinată, extrem de stabilă, s-ar părea că unele grupuri — între alții români și „arbănași“ — care duc o viață păstorească și agricolă seminomadă în teritorii necultivate, în sate provizorii, cu construcții ușoare, foarte deosebite de satele stabile ale slavilor[14] — s-ar părea deci că aceste grupuri se bucură de o anumită independență. Dar, foarte adesea, Asia îi înghite prin intermediul unor nomazi care se amestecă sau coexistă cu ei. Cazul cel mai clar este cel al yurucilor care, străbătînd trecătorile, vin periodic să ocupe întinsele și viguroasele pășuni din Rhodopi: ei au adus Islamului pe acei ciudați pomaci, bieți bulgari islamizați pe care i-a rostogolit în valul său marele curent al nomadismului asiatic...

Asia pare astfel să nu fi cruțat aproape nimic din ținuturile bulgare și să-și fi întipărit pretutindeni pasul greu al oamenilor și cămilelor sale, copleșind (cu ajutorul cîtorva complici, cămătarii mai ales, *corbazi* de sinistră reputație, la nevoie chiar denunțători) un popor care, prin sîngele său, prin origini, prin pămîntul său chiar, era mai prost apărat decît un altul.

În Bulgaria, și astăzi, impregnarea unei civilizații exotice, de un puternic parfum, rămîne vizibilă. Și astăzi încă orașele sale dezvăluie ce a însemnat această macerație: orașe orientale, cu ulițe lungi, mărginite de ziduri oarbe, cu inevitabilul lor bazar, cu prăvălii strîmte, închise cu obloane de lemn: în fața oblonului lăsat, negustorul își așteaptă, așezat pe vine, clienții, avînd alături un vas cu *mangal*, nelipsitul brasero în aceste ținuturi bătute de marile vifornițe din miază-noapte și răsărit... În aceste dughene, în secolul al XVI-lea, un popor de mici meșteșugari muncea pentru caravane — potcovari-fierari, tîmplari, meșteri de samare, șelari. În fața porților, în jurul fîntînilor, sub

plopi, cămile și cai făceau popas în zilele de tîrg, într-o împestrițare de veșminte, mărfuri și oameni: turci, stăpîni de citflikuri, reveniți pentru un timp pe pămîntul lor, greci din Fanar în drum spre țările dunărene, negustori de mirodenii sau conducători de caravane aromâni, țigani geambași în care nimeni nu poate avea încredere . . .

A trăi, pentru poporul bulgar, însemna a se supune acestor invazii. Și totuși bulgarul a menținut esențialul, pentru că a rămas el însuși. Oricare ar fi împrumuturile sale de-a lungul acestei lungi conviețuiri, el nu s-a dizolvat în masa turcească și a salvat ceea ce îl ferea de această dizolvare: religia și limba, garanții ale redeșteptării viitoare. Legat de pămîntul său, el s-a încăpățînat să-l păstreze, rămînînd în cele mai bune regiuni de pămînt negru. Cînd țăranul turc s-a așezat aproape de el, venind din Asia Mică, el a fost obligat să se mulțumească cu pantele împădurite, sau cu locurile mlăștinoase, mărginite de sălcii în fundul văilor, singurul teren pe care raiaua îl lăsa neocupat[15]. Turcul o dată înlăturat, bulgarul nu s-a redescoperit oare bulgar, același țăran care, cu cinci secole mai înainte, vorbea aceeași limbă, se ruga în aceleași biserici, cultiva aceleași pămînturi, sub același cer?

Islamul morisc

La celălalt capăt al Mediteranei, spaniolii sînt și ei în contact cu un popor inasimilabil și iau lucrurile în tragic. În profunzime, puține probleme au frămîntat, la fel de tare, Peninsula.

Numele său o indică: problema moriscă este un conflict de religii, altfel zis, într-un sens izbitor, un conflict între civilizații, greu de rezolvat, sortit să dureze. Prin morisci, se înțeleg descendenții musulmanilor din Spania convertiți la creștinism, în 1501, în ținuturile Casti-

liei, în 1526 în acelea ale coroanei de Aragon. Rînd pe rînd brutalizați, îndoctrinați, favorizați, temuți mereu, ei vor fi în cele din urmă alungați în cursul marilor expulzări din anii 1609—1614.

A studia această problemă înseamnă a scoate la lumină, dincolo de cucerirea Granadei în 1492, lunga supraviețuire, sau mai bine spus lentul naufragiu al Islamului iberic. Multe lucruri din acest naufragiu vor pluti la suprafață, chiar și după fatidicul an 1609[16].

Probleme morisce

Există nu una, ci mai multe probleme morisce, precum și mai multe societăți și civilizații pe cale de dispariție, nici una dintre ele aflate în același punct de uzură și decadență: cronologia Reconquistei și a convertirii o explică dinainte.

Spania musulmană, în timpul marii expansiuni nu a ținut sub dominația sa decît o parte a Peninsulei: țărmurile mediteraneene, Andaluzia, valea Tagului, Ebrului, sudul și centrul Portugaliei. Ea a neglijat regiunile sărace din Vechea Castilie și nu a afectat, cel puțin într-un mod durabil, nici Pirineii, nici, către vest, prelungirile lor cantabrice. Mult timp Reconquista se va fi dezvoltat în cvasi-deșertul Vechii Castilii unde creștinătatea, pentru a-și instala orașele sale vigilente și războinice, a trebuit să aducă totul și să construiască totul. Și, victorioasă, începe să atace partea vie a Islamului iberic, dar nicidecum înainte de secolul al XI-lea: cucerirea Toledo-ului (1085) îi deschide această lume rîvnită. Și încă Toledo nu este pentru Islam decît o avangardă în centrul continental al Peninsulei.

Regatele creștine iau încetul cu încetul în posesie văile populate ale Aragonului, Valenciei, Murciei, Andaluziei. Zaragoza este cucerită în 1118, Cordoba în 1236, Valencia în 1238, Sevilla în 1248, Granada abia în 1492. Secole

întregi separă etapele succesive ale Reconquistei.

Aceasta, înainte de 1085, și-a așezat deci în locuri pustii populațiile sale creștine, în timp ce, după această dată, își anexează ținuturile populate de felahi, musulmani sau creștini, și de orășeni mai mult sau mai puțin islamizați. Atunci se face trecerea de la o colonizare de populare la o colonizare de exploatare și, imediat, s-a pus cu mii de variante, problema complexelor relații dintre învingători și învinși și, mai departe, dintre civilizații opuse.

Disputa neîncepînd în același moment în diversele părți ale acestei Spanii musulmane recucerită de creștini, problemele din secolul al XVI-lea nu provin dintr-unul și același șuvoi. Spania oferă deci o serie de situații diverse, și unele și altele, totuși, inseparabile, și care se lămuresc prin alăturare.

Deosebirile dintre ele înseamnă tot atîtea explicații. Astfel maurii din Granada au fost convertiți în 1499 din ordin guvernamental. Cardinalul Cisneros a decis acest lucru împotriva opiniei autorităților locale anulînd promisiunea Regilor Catolici care, în 1492, la capitularea orașului, îi garantaseră libertatea religioasă. Actul, pregătit cu complicitatea cîtorva convertiți, a fost precedat și însoțit de mari manifestații, inclusiv autodafé-uri pentru numeroase exemplare ale Coranului și manuscrise arabe . . . Urmarea a fost răscularea orașului arab Albaicin din Granada, apoi o revoltă greu de potolit, în Sierra Vermeja. În 1502, cînd această revoltă a fost înăbușită nu fără greutate, maurii au fost nevoiți să se convertească sau să se exileze. Nu încape îndoială, cu toate pledoariile și relatările oficiale, că Regii Catolici, care s-au declarat surprinși, au fost de acord cu arhiepiscopul din Toledo, responsabilitatea sa este și responsabilitatea lor[17].

Și astfel au început convertirile forțate în Spania. Măsura luată în Granada a fost aplicată în toată Castilia. Dar să remarcăm că ea

nu avea deloc același sens care se adresa celor din Granada, cuceriți de curînd, sau cîtorva mauri din Castilia, așa-numiții *mudéjares*, care, de mult timp, trăiau în mijlocul creștinilor și-și exercitaseră pînă atunci liberi cultul.

În ținuturile Aragonului (Aragon, Catalonia și Valencia), convertirea a reprezentat cu totul altceva. Ea a fost mai tîrzie și de mîntuială, căci nu a fost ordonată de stat. Creștinii vechi, printre care se aflau împrăștiați maurii, au fost aceia care, în cursul crizei așa-numitelor *germanii** în 1525—1526, i-au botezat cu forța, în masă, pe compatrioții lor musulmani. Erau sau nu valabile aceste botezări forțate? Se discuta despre asta pînă și la Roma unde, să notăm, soluțiile de compromis au avut partizani[18] mult mai adesea ca în Spania. În 1526, Carol Quintul, solicitat să-și spună părerea, se hotărî în favoarea convertirii, pentru a urma exemplul Granadei și totodată pentru a aduce mulțumire lui Dumnezeu pentru victoria sa de la Pavia[19]. Dar rolul său aici a fost minor. Este sigur că Granada și Valencia, cei doi versanți ai Spaniei (aici cel aragonez, dincolo cel castilian), nu au devenit „creștine" (și cum se va spune mai tîrziu, morisce) în aceleași condiții. Și aceasta evidențiază cel puțin două zone de probleme morisce.

O geografie a Spaniei morisce

Privindu-le ceva mai îndeaproape, există și alte deosebiri și alte zone, după cum moriscii sînt mai mult sau mai puțin numeroși, mai mult sau mai puțin integrați și de mai mult sau de mai puțin timp angajați în civilizația cuceritorilor. În Biscaya, în Navarra, în Asturii, moriscii nu sînt personaje necunoscute: meșteșugari sau

---

* Mișcare socială analoagă celei a așa-numiților *communeros* din Castilia și care a avut loc în Valencia și Mallorca. (N. tr.).

negustori ambulanţi, ori revînzători de pulbere pentru archebuze[20], numărul lor, cu siguranţă, nu este mare, deşi valea navareză a Ebrului face excepţie cu descendenţii săi din *moros*. În Castilia numărul lor este mai important şi pare să crească pe măsură ce mergem către sud. Fiecare oraş îi are pe ai săi [21]. La sfîrşitul secolului al XV-lea, un călător, doctorul Hieronymus Münzer, notează că la Madrid, un oraş care nu este „mai mare ca Biberach", există două *morerias*, două ghetouri musulmane[22]. Proporţia este şi mai mare la Toledo şi, dincolo de Toledo, în Andaluzia care mişună de morisci — ţărani sau proletari în slujba marilor oraşe. În Aragonul propriu-zis, ei sînt instalaţi, ca meşteşugari, în aglomerările urbane (la Zaragoza prelucrează piei de animale, fabrică arme şi praf de puşcă[23]) şi, chiar mai numeroşi în ţinuturile muntoase[24] dintre Ebru şi Pirinei, formează comunităţi agricole şi păstoreşti active[25]. Cîţiva mari seniori stăpînesc, în acele *lugares de moriscos**, cea mai mare parte a moriscilor rămaşi la munca pămîntului: astfel sînt, contele de Fuentes la Exca, una dintre regiunile cele mai agitate din Aragonul morisc, sau contele de Aranda la Almonezil, sau ducele de Aranda la Torellas[26] . . .

În Catalonia, dimpotrivă, există puţini sau nu există deloc morisci, chiar nici o urmă de Iberie musulmană. Vechea Catalonie a vieţuit la marginea Islamului care nu i-a atins teritoriile decît spre sud, în dreptul Tarragonei şi al Ebrului. În 1516, ea a expulzat pe moriscii care se găseau în Tortosa[27]. Este un miracol cînd, ici şi colo, Inchiziţia este chemată să judece pe vreunul dintre ei[28].

Mai spre sud, ţinutul valencian este un domeniu colonial tipic, ocupat în secolul al XIII-lea de către seniorii Aragonului şi de negustorii catalani şi, de atunci, frămîntat de mii de

---

 * aşezări de morisci (lb. span. — N. tr.).

mișcări, de mii de imigrații succesive. Henri Lapeyre[29] cercetează situația Valenciei prin intermediul exemplului Algeriei dinainte de martie 1962. Proporțiile nu sînt aceleași, dar cele două populații sînt infiltrate una în alta cum demonstrează hărțile fundamentale ale lui Tulio Halperin Donghi[30]. Trăsăturile generale ale distribuției geografice sînt, în mare, destul de clare: orașele sînt în esențial creștine, moriscii ocupînd, slab, doar cartierele mărginașe; regiunile de *regadío*, de irigare, sînt mai ales creștine, în afara celor din jurul Jativei și Gandiei; regiunile de *secano**, afară de cîțiva masivi muntoși, aparțin, din contră, moriscilor. Ale lor sînt cele mai proaste terenuri din ținuturile muntoase. „Nu este deci de mirare că rebeliunile principale, două la număr, s-au produs în ținuturile muntene, în 1526 în Sierra de Espadán, în 1609 în regiunea Mucla de Cortes, pe malul drept al Jucarului și în depresiunea Laguar, la sud de Gandía..."[31].

În 1609, moriscii reprezintă aproximativ o treime din totalul populației valenciene: 31 715 vetre față de 65 016 ale creștinilor „vechi"[32], dar aceștia din urmă au poziții dominante și controlează în întregime Valencia și fertila sa *huerta***.

Toate acestea constituie evident rezultatul secolelor anterioare, al unei evoluții îndelungate. Societatea învinsă, încă însuflețită, dar redusă la o cîtime infimă, se prezintă acum aidoma unei stofe uzate, zdrențuită la tot pasul. În fapt nu există nici o aristocrație, nici o elită musulmană, deasupra masei proletare a învinșilor; și deci nici opoziție, orchestrată la nevoie cu pricepere. Pretutindeni, în oraș, pe ogoare, moriscul este bine ținut în mînă de societatea victorioasă. Apărătorii felahilor sînt înșiși seniorii

---

* teren arabil neirigat (spre deosebire de *regadío*) care beneficiază numai de apa provenită de la ploi (lb. span. — N. tr.).

** teren mănos, irigat (lb. span. — N. tr.).

lor[33]. Ei îi sprijină pe *moriscos* așa cum, mai tîrziu, în Statele Unite, coloniștii sudiști îi vor sprijini pe sclavi. Dar alături de ei, fruct a multe secole de victorie creștină, se manifestă și un proletariat al vechilor creștini fanatic și dur, rural și urban în egală măsură, și care evocă destul de bine, dacă vrem să continuăm comparația, pe albii săraci din sudul Statelor Unite.

Ceea ce a fost probabil Valencia în secolul al XIII-lea, evocă Granada în secolul al XVI-lea, Granada în care victoria creștină este foarte recentă, obținută împotriva unui stat bogat, vulnerabil mai ales prin lipsa de artilerie decît prin incontestabilele lui slăbiciuni interne[34]. Societatea musulmană nu este aici nealterată — căci cucerirea a antrenat și unele nenorociri imediate — dar poate fi încă recunoscută, într-o țară dominată și disciplinată de om, cultivată pînă pe cele mai înalte platouri, bogată în *vegas** de o uimitoare fertilitate, oaze tropicale în mijlocul ținuturilor deja semi-africane. Seniori creștini s-au așezat în ținuturile bogate, ca acel Juan Enriquez[35], apărătorul moriscilor, în 1568, care își are proprietățile în cîmpia Granadei. Peste tot s-au stabilit funcționari și oameni ai bisericii, printre unii și printre ceilalți cinstea amestecîndu-se mai mult sau mai puțin cu necinstea, de multe ori abuzivi și bucurîndu-se fără rușine de avantajele lor. Tot ceea ce s-a putut spune despre „colonialism", în indiferent care țară, și în indiferent care epocă, este uimitor de valabil pentru regatul recucerit al Granadei. În această privință, documentele oficiale însele vorbesc o limbă clară. Astfel, licențiatul Hurtado[36], anchetînd în Alpujarra în primăvara lui 1561, găsește un anumit merit „neamului morisc" — *gente morisca* — atît de pașnic, chiar dacă de douăzeci de ani nu a existat în această provincie nici o justiție

---

* lunci fertile (lb. span. — N. tr.).

veritabilă, ci doar delapidări, delicte, acte criminale, furturi fără număr în detrimentul său. Dacă adevărații vinovați, care ar trebui luați de piept, repetă pe întrecute că moriscii sînt periculoși, că adună alimente, făină, grîu, arme, cu intenția ca într-o bună zi să se răscoale este numai pentru a-și scuza comportarea de neiertat, continuă anchetatorul.

S-a lăsat el oare înșelat? Cînd Granada se revoltă la Crăciun în 1568, ambasadorul lui Filip al II-lea în Franța, Francés de Alava, simte nevoia, ca pentru a-și ușura conștiința, să facă destăinuiri de același fel. În octombrie 1569, el îi scrie pe larg secretarului Cayas[37] și îi precizează, încă din primele rînduri, că în cursul ultimilor doisprezece ani a fost de șapte sau opt ori în Granada, că el cunoaște autoritățile răspunzătoare de acolo, civile, militare și religioase. Ce motive am avea atunci să nu-l credem? Ce motive ar fi avut el să alerge în ajutorul nenorociților de care se află, la vremea aceea foarte departe — ce motive, dacă nu de a face cunoscut adevărul?

Moriscii se află în revoltă, spune el, dar creștinii vechi sînt cei care îi împing la disperare prin aroganța, pungășiile, nerușinarea cu care le răpesc femeile. Nici chiar preoții nu fac altfel și iată o anecdotă precisă: cînd un întreg sat morisc a protestat la Arhiepiscopie împotriva parohului lor, s-a cercetat motivul plîngerii. Să ni-l ia de aici, strigaseră enoriașii . . . Sau atunci „să-l însoare, căci toți copiii noștri se nasc cu ochii albaștri ca ai lui". Ambasadorul nu se mulțumește cu această istorioară hazlie pe care o raportează ca strict autentică și care de altfel nu e întrutotul hazlie. Dezolat, furios, a anchetat el însuși. A putut constata delapidările micilor funcționari, chiar și ale celor care, morisci de origine, nu-i exploatau mai puțin decît alții pe supușii lor. A intrat în zilele de sărbătoare în biserici, pentru a constata cît de slabă era preocuparea pentru a se respecta și pentru a face respectabilă demnitatea

cultului. A văzut în timpul sfinţirii pîinii şi a vinului un preot cu ostia într-o mînă şi potirul în cealaltă întorcîndu-se pentru a supraveghea dacă toţi oamenii din partea locului, bărbaţi şi femei, erau în genunchi cum trebuia şi urlînd necuviinţe faţă de enoriaşii săi, lucru atît de „contrar slujirii lui Dumnezeu“, notează Don Francés, *que me temblavan las carnes*, „că mi s-a înfiorat tot trupul“.

Jafuri, furturi, nedreptăţi, condamnări masive şi abuzive; s-ar putea, fără greutate, porni procesul Spaniei creştine. Dar este ea măcar conştientă de ceea ce se înfăptuieşte, adesea confuz, în numele ei, sau aşa-zis în numele ei, în acest sud prea bogat unde fiecare soseşte în căutare de agoniseală, cîştig, pămînt, slujbă; unde flamanzi şi francezi nu dispreţuiesc să vină şi chiar să se stabilească aici ca meşteşugari aşa cum semnalează la Granada în 1527[38] un document inchizitorial? Există o fizică a istoriei, o lege inexorabilă a celui mai puternic. Alături de oraşul indigen[39], se dezvoltă, separat de el din 1498[40], un oraş oficial şi creştin, aproape de Alhambra unde îşi are reşedinţa Căpitanul general, cu Universitatea fondată în 1537 cu Tribunalul suprem creat în 1505, şi deja foarte puternic şi agresiv în 1540[41]... Să nu uităm, pentru *a înţelege*, nu spun pentru *a judeca*, faptul că spaniolii s-au aflat aici — ca de curînd francezii în Alger, olandezii în Batavia sau englezii în Calcuta — în inima unei întreprinderi coloniale într-un vîrtej de civilizaţii opuse, ale căror ape furioase refuză să se amestece.

În faţa acestor colonialişti spanioli, nu totdeauna dibaci, se ridică o societate autohtonă încă închegată, cu (ceea ce nu oferă sau nu mai oferă Valencia) o clasă conducătoare, bogaţii din Albaicin*, mulţimea notabililor îmbrăcaţi în mătase, prudenţi, ascunşi, stăpînind asupra unei populaţii de horticultori, de cres-

* cartier în coastă (lb. span. — N. tr.).

cători de viermi de mătase, țărani pricepuți în arta săpării șanțurilor cu apă fertilizantă, sau în menținerea zidurilor mici ale culturilor în terase; stăpînind de asemenea peste o populație de catîrgii, de mici negustori, și de revînzători, de meșteri țesători, de boiangii, cizmari, zidari, de lucrători la canalizări, adesea în concurență cu meșterii veniți din nord, și unii și alții cu metodele și principiile lor. Toți acești sărmani, toți acești umili sînt îmbrăcați în haine de bumbac. Că nobilii din Albaicín nu sînt de un curaj ce rezistă la orice, viitorul o va demonstra într-un mod strălucit. Le este teamă să se compromită, să nu-și piardă așa-numitele „*carmenes*", vilele de la țară. În plus, o parte din aristocrația Granadei, sau cel puțin reprezentanții săi cei mai iluștri, au părăsit Spania la puțin timp după căderea Granadei. Totuși, această clasă conducătoare și-a păstrat liderii, tradițiile, de asemenea, pasiunea pentru genealogii pentru marile familii, astfel încît revolta din 1568 va vedea renăscînd conflicte de clan analoage celor care grăbiseră căderea Granadei.

Această aristocrație supraviețuitoare a asistat la dezvoltarea, alături de ea și deasupra ei, a unei aristocrații creștine venită recent înzestrată din plin (deși nu chiar la nivelul celei din Valencia), folosindu-și fără rușine țăranii morisci, sobri, și de aceea cu atît mai ușor de exploatat. Se consideră că un morisc consumă pe jumătate cît un creștin, și proverbele nu lasă nici o îndoială: *quien tiene Moro, tiene oro; a más Moros, más ganancias, a más Moros, mas despojos,* maurul își lasă stăpînilor săi aurul, agoniseala, rămășițele . . .[42].

Seniorii creștini sînt protectorii țăranilor morisci; mult timp s-a recunoscut chiar dreptul de azil pe pămînturile lor pentru delincvenții din ținuturile învecinate. Apoi statul, dornic să pună ordine, a suprimat acest drept și a limitat la cîteva zile azilul acordat de biserici.

De altfel, cu vîlvă din 1540, dar și înainte de această dată, așa-numiții *letrados** din *Audiencia*** Granadei încearcă să restrîngă drepturile marii nobilimi și ale capului ei, Căpitanul General al Regatului, altfel spus, drepturile marii familii Mendoza. Atunci se conturează o guvernare civilă, sprijinită pe orașele creștine și pe populația imigrată în Granada, împotriva guvernării militare și senioriale a clanului Mendoza. Această criză politică și socială nu deschide doar ea drama războiului, dar agravează tensiunile și dezordinea. Concomitent, guvernul lui Filip al II-lea, în căutare de resurse fiscale, a repus în discuție, cel puțin din 1559, titlurile de proprietate. În sfîrșit, la Granada, la fel ca la Valencia, crește numărul populației; adăugîndu-se și dificultățile economice, își face apariția banditismul. Briganzii — *monfíes* — nemaigăsind scăpare la nobili și în biserici, ajung în vîrful munților și coboară de acolo pentru incursiuni de jaf, în complicitate cu *gandules*, haimanalele din orașe, sau cu pirații berberi ori turci[43]... În 1569, la cîteva luni după izbucnirea revoltei, imediat după expediția de pedepsire a marchizului de Mondejar în Alpajana*** totul se mai putea încă aranja prin intermediul, o dată în plus, al nobililor. Julio Caro Baroja o spune categoric în frumoasa lui carte, și are dreptate[44]. Dar problema ar fi fost rezolvată prin asta? Și apoi, civilizațiile sînt în alt chip pretențioase decît societățile: crude și necruțătoare, mîniile lor sînt de lungă durată. Or tocmai aceste înfățișări înspăimîntătoare ale urii, ale cruzimii și ale capacității trebuie să încercăm a le observa, fără să ne pierdem prea mult vremea cu vicisitudinile unui război despre care vom mai avea prilejul să vorbim[45].

---

* avocați (lb. span. — N. tr.).

** Tribunalul de justiție (lb. span. — N. tr.).

*** ramificație a masivului muntos Sierra Nevada, ultimul refugiu al moriscilor (1492—1568) — (N. tr.).

Orice război „colonial" implică ciocnirea dintre civilizații, intervenția pasiunilor violente, perfide, oarbe. Orice chibzuire rațională dispare, cu atît mai mult cu cît politica spaniolă a fost, poate, prea favorizată din 1502 la Granada, din 1526 la Valencia și dintotdeauna în Aragon. Ea și-a dezbinat dușmanii fără cel mai mic efort, a impiedicat agitațiile să treacă de la o regiune la alta apropiată și nu a avut în față, concomitent, decît o singură problemă moriscă: cea din Granada în 1499—1502, din Valencia în 1525—1526, apoi, o clipă, în 1563[46], cea din Aragon în 1575[47] (dar alarma n-a fost serioasă), cea din Castilia în 1580[48], din Granada în 1584[49], din Valencia, iarăși, în 1609[50], din Castilia în 1610, din Aragon în 1614. De asemenea, guvernul spaniol supraveghea îndeaproape frontierele externe, încerca să le închidă în fața moriscilor fugari dinspre Pirinei și Mediterana. Această vigilență nu împiedica evaziunile, dar le făcea mai dificile, ca, de exemplu, pe acelea de pe țărmurile valenciene după 1550[51]... Sînt acțiuni și practici raționale sub semnul înțelepciunii politice și al experienței. La fel înțelepciune înseamnă să fie ascultați stăpînii țăranilor morisci în Consiliul de Război care îi primește cu plăcere[52], ca și în Consiliul de Stat. Dominația Spaniei în teritoriul morisc și aiurea nu este oare menținută prin intermediul marii nobilimi?

Aceste reguli ale unei bune cîrmuiri se încalcă totuși la vreme de primejdie. În 1568 și apoi în 1569 nu se vor urma sfaturile marchizului de Mondejar, ci pasiunile cardinalului Espinosa, ale lui Don Pedro de Deza, președintele fanatic din *Audiencia* Granadei, și unul și altul reprezentanți ai acelor *letrados*, ai acelor *bonetes** care ajung încetul cu încetul, cînd sînt lăsați să acționeze să impună Spaniei legea

---

* clerici (lb. span. — N. tr.).

lor. Cardinalul era încăpăţînat, *resolute en lo que no era de su profesion*, hotărît spune un cronicar[53] în ceea ce nu era meseria sa, hotărît adică, în privinţa meseriei armelor. Într-adevăr, nu s-a făcut oare tot ce era necesar pentru ca explozia să se producă, şi în primul rînd la Madrid, fapt de necrezut mai înainte? De mai bine de 40 de ani moriscii sînt paşnici, adică de la revoltele acelor *germanías* din 1526. Pragmatica prin care se va scăpăra scînteia este decisă încă din 17 noiembrie 1566, promulgată la 1 ianuarie 1567 şi timp de peste doi ani se discută pe marginea ei, lăsîndu-se moriscilor şi apărătorilor acestora impresia că rămîne posibil un compromis şi că, la nevoie, s-ar putea obţine o amînare în schimbul unui dar important. Or, ceea ce au hotărît consilierii lui Filip al II-lea pe hîrtie este, nici mai mult nici mai puţin, condamnarea globală fără drept de apel a unei civilizaţii, a unei întregi arte de a trăi: sînt interzise costumele naţionale morisce şi la bărbaţi şi la femei (acestea vor trebui să renunţe la iaşmacul purtat pe stradă), sînt închise casele ce adăpostesc ceremonii islamice clandestine, este interzisă folosirea băilor publice şi, în sfîrşit, întrebuinţarea limbii arabe. Pe scurt, începe prigoana împotriva a ceea ce se presupune că supravieţuieşte încă din Islamul granadin. Sau, mai curînd, ameninţarea, înfricoşarea lui, şi, cum discuţiile şi negocierile durează, în definitiv se lasă timp celor violenţi să conspire, să-şi pregătească acţiunea ca, de exemplu, în conciliabulele şi chetele pentru Spitalul săracilor şi Confreria de binefacere a Redeşteptării pe care moriscii le întreţineau în Granada[54] . . .

În sfîrşit, în noaptea Crăciunului din 1568, nişte *monfies* pătrund în Albaicín, încearcă să răscoale cartierul. Alhambra, aflată în faţă, nu are nici cincizeci de apărători, or, Alhambra nu este atacată şi oraşul indigen nu se răzvrăteşte . . . Pentru ca să izbucnească războiul va trebui să intervină pasiunile şi cruzimile popu-

lare, să înceapă pe neașteptate masacrele creștinilor și ale preoților lor în Alpujarra, incursiunile către șes, apoi acele vînători de oameni întreprinse curînd și de o parte și de alta... Se permanentizează un vast măcel neprecizat în mișcările sale, pierdut într-un spațiu imens, sălbatic, fără drumuri. Cînd regele a dat, în cele din urmă, vechilor creștini dreptul de a jefui după placul lor, acordîndu-le *campo franco*[*][55], el a relansat totodată războiul, l-a împins la extreme. Jefuiri de turme, de baloturi cu mătase, de comori ascunse, de bijuterii, vînătoare de sclavi, iată realitatea zilnică a războiului, cu furturile de alimente comise de soldați și de cei care se ocupă cu aprovizionarea armatei. La Saldas, aproape de Almería, moriscii își vînd prizonierii de război celor din Maghreb: „un om în schimbul unei flinte"[56]; la Granada, între timp, lumea nu știe ce să facă cu sclavii morisci vînduți la licitație, iar populația creștină visează să se repeadă dintr-o dată asupra orașului indigen ca să-l jefuiască o dată pentru totdeauna[57]... Pasiuni, teroare, alarme, suspiciuni, totul se amestecă. Spania creștină victorioasă, dar nu pacificată, trăiește în spaima unei intervenții turcești, al cărei proiect a fost, de altfel, vînturat la Istanbul[58]. Ea a supraestimat dintotdeauna, cu mult înainte de 1568, și de asemenea mai tîrziu încă, amenințarea Istanbulului.

În încercarea lor de a reconstitui un regat al Granadei, revoltații nu au reînviat decît o fantomă. Totuși, această tentativă, ceremoniile încoronării primului rege al răzmeriței, construirea unei moschei în Alpujarra, profanările de biserici sînt importante din punctul de vedere care ne interesează... Reprezintă o civilizație care încearcă să renască, apoi se prăbușește iarăși la pămînt. O dată cu victoriile scump plătite ale lui Don Juan de Austria (care l-a înlocuit la comanda trupelor pe mar-

* mînă liberă (lb. span. — N. tr.).

chizul de Mondejar la 13 aprilie 1559)[59], măsurile radicale înving. Predările în masă ale răsculaţilor începuseră încă din aprilie 1570... Practic, războiul se sfîrşise, revolta se dislocase din interior. Căci încă din anul precedent, din iunie 1569, începuseră expulzările, 3 500 de morisci din Granada (între 10 şi 60 de ani) fuseseră transportaţi din capitală în La Mancha vecină. La 28 octombrie 1570, se dădea ordinul de expulzare a tuturor moriscilor; la 1 noiembrie nefericiţii erau adunaţi în lungi convoaie şi exilaţi în Castilia, puşi în lanţuri ca ocnaşii[60]. În felul acesta, ceea ce rămînea din revoltă era condamnat, fără ajutorul acestor populaţii în aparenţă liniştite, dar complice cu soldaţii răzmeriţei şi asigurîndu-le aprovizionarea[61]. Revolta din munţi nu mai cuprinde de acum înainte decît cîteva sute de *salteadores**, ducînd un război mărunt, *a guisa di ladroni*** [62], spune o corespondenţă genoveză. Totul părea terminat şi o dată pentru totdeauna. Mulţimi compacte de imigranţi, *gallegos*, *asturianos* sau castilieni, aproximativ 12 000 de familii de ţărani, intrau în oraşele golite ale Granadei. În acest timp, prada cîştigată de la învinşi era vîndută la licitaţie nobililor, mînăstirilor şi bisericilor, regele obţinînd din vînzare sume enorme. De fapt, nimic nu se rezolvase, colonizarea ţăranilor avea să se termine destul de repede printr-un fiasco[63], nu toţi moriscii părăsiseră nefericitul regat, unii au revenit aici, şi în 1584[64] a trebuit să se procedeze la noi expulzări, reluate în 1610[65].

Granada după Granada

A fost eliberată Granada, dar pentru a înţesa Castilia, mai ales Noua Castilie. Se închide un dosar pentru a se deschide un altul. Refugiaţii

---

* banditi (lb. span. — N. tr.).

** în chip de hoţi (lb. ital. — N. tr.).

granadini, plantați ici și colo, asemenea grefelor, nu întîrziaseră să se înmulțească[66] și să se îmbogățească și să devină neliniștitori. Nu erau ei „condamnați“ la bogăție ca urmare a însăși ingeniozității lor într-o țară inundată de metale prețioase, populată de prea mulți hidalgos pentru care munca însemna o înjosire? În jurul anilor 1580—1590, așadar în mai puțin de douăzeci de ani, problema Granadei devenea în mod ciudat o problemă a Castiliei și a Andaluziei: pericolul nu făcuse altceva decît să se apropie de inima Spaniei. Și nu atît pentru Granada, unde, bineînțeles rămîneau destui morisci, cît pentru Sevilla, Toledo sau Avila existau temeri și se căutau, din nou, soluții radicale. În timpul verii din 1580 s-a descoperit la Sevilla o mare conspirație aflată în legătură cu Marocul: chiar ambasadorii Șerifului, preocupat atunci să se sprijine pe Spania, ar fi dezvăluit complotul[67]. În primăvara lui 1588, începeau tulburări, de astă dată în Aragon[68]. Acestea au atras după ele, în iulie, o deliberare a Consiliului de Stat[69] unde a fost evocat pericolul pe care-l reprezenta pentru Spania prezența dușmanilor interni, în neîntreruptă creștere numerică. Majestatea Sa nu trebuie să repete greșeala din 1568, de la Granada; să atace imediat. Or, toată această alarmă însemna, la început, răscularea cîtorva sute de morisci, ca urmare a încăierărilor cu vechii creștini[70]. Revolta trebuia să se liniștească foarte curînd și viceregele Neapolelui credea atît de puțin în ea, încît nu ezita să declare, în mai, că erau doar zvonuri răspîndite de propaganda engleză[71].

Era poate, de asemenea, în afară de semnul unei anumite nervozități, un pretext. Căci, încă din luna noiembrie a aceluiași an, biserica Spaniei mai intervine o dată. Interpretul său, cardinalul de Toledo, face parte din Consiliul de Stat și se sprijină pe rapoartele comisarului Inchiziției din Toledo, Juan de Garillo[72]. Se pare că în același oraș unde vechea colonie a moriscilor *mudejares* a fost reîntărită, în 1570,

cu o colonie de morisci granadini, aceștia, deportații, mai vorbesc araba între ei, cîtă vreme ceilalți funcționari publici, stăpînind limba spaniolă, încearcă să se furișeze în posturi bune. Mulți, și dintre unii și dintre ceilalți s-au îmbogățit din comerț. Și, necrezînd în diavol, nici unul nu vine vreodată la misă, nu însoțește preotul cu Sfînta Cuminecătură pe stradă, nu se spovedește decît de teama pedepselor. Se căsătoresc între ei, își ascund copiii pentru a nu trebui să-i boteze și, cînd îi botează, iau drept nași pe primii veniți la ușa bisericii. Maslul nu este niciodată cerut decît pentru muribunzii incapabili să-l primească. Și cum oamenii însărcinați să-i păzească și să-i educe pe acești necredincioși îi păzesc și-i educă insuficient, aceștia hoinăresc după bunul lor plac. Este datoria Consiliului de Stat de a hotărî în acest sens cît mai repede.

Așa s-a făcut în ziua de marți, 29 noiembrie 1588, la propunerea cardinalului care își dezvoltase astfel argumentele[73]: Să rămînem nepăsători față de înmulțirea alarmantă a moriscilor în Castilia, și mai ales la Toledo, „alcazarul și fortăreața lor“, în timp ce vechii creștini, înrolați de „miliții“, scădeau în număr și, prost înarmați, riscau într-o bună zi să fie pur și simplu surprinși? Trebuia, cel puțin, — și Consiliul a fost unanim de acord asupra acestui punct — să se dea un ordin Inchizitorilor să cerceteze în sectoarele lor și să organizeze un recensămînt al moriscilor.

Teama intra astfel în inima Spaniei, teama care este un rău sfătuitor. În anul următor, în 1589, o dată cu incursiunile engleze, exista temerea că moriscii, numeroși la Sevilla, vor sări în ajutorul agresorilor[74]. În 1596, Valencia se va neliniști din aceeași cauză[75]. Această prezență a dușmanului în mijlocul casei preocupă și în curînd va devia politica spaniolă: sînt fixați aici, am spune noi, în inima Spaniei, în timp ce în limba spaniolă se zice: în „rărun-
 chiul“[76]. În 1589, Consiliul de Stat nu vorbea

încă decît despre recensămînt. Dar evenimentele evoluează repede; în anul următor, regelui i se aduc la cunoștință propuneri furibunde: moriscii să fie obligați să slujească un anumit timp pe galere, în schimbul unei solde, ceea ce măcar le-ar mai frîna creșterea; copiii lor să fie despărțiți de familii și încredințați nobililor, preoților sau meșteșugarilor însărcinați cu educația lor; să fie executați cei mai periculoși; granadinii instalați în Castilia să fie înghesuiți în vechiul lor cartier, deplasîndu-i astfel, din faimosul *riñon**, să fie alungați, de asemenea, din orașe spre sate[77]. Încă de la 5 mai se vorbea pur și simplu de expulzare: Regii Catolici o făcuseră odinioară pentru evrei și își cîștigaseră prin aceasta sfîntul lor renume[78]. În plan abstract, nedoriții morisci sînt condamnați de către toți membrii Consiliului, fără excepție. Dar acești condamnați ajung să se bucure de un răgaz destul de lung.

Fără îndoială fiindcă Spania, angajată în Țările-de-Jos, luptînd împotriva Franței, opusă Angliei, are alte sarcini decît această răfuială internă. Nu datorită blîndeții sale, ci neputinței, curioasă consecință a politicii sale imperialiste, sînt salvați moriscii, tot așa cum funia îl susține pe spînzurat. În jurul lor, mînia și ura nu încetează să urce. Un raport adresat regelui, în februarie 1596[79], se ridică împotriva delăsării politicii guvernamentale față de acești necredincioși și semnalează uriașa lor bogăție: sînt în număr de peste 20 000 în Andaluzia și în regatul Toledo-ului cei care posedă venituri mai mari de 20 000 de ducați. Este tolerabil acest lucru? Și trebuie denunțat totodată un anume Francisco Toledano, morisc din Toledo, instalat la Madrid, cel mai bogat negustor de fier din partea locului, traficînd, datorită negoțului său, în Biscaya și Vitoria și profitînd de aceasta pentru a face comerț cu arme și arche-

---

* rărunchi (lb. span. — N. tr.).

buze. Să fie luat de guler și să se afle care-i sînt clienții și complicii!

În 1599, la Consiliul de Stat se reiau interminabilele discuții. Regele să se decidă o dată, dar să se decidă fără întîrziere, aceasta este concluzia tuturor propunerilor. Printre semnatari se află iarăși cardinalul din Toledo, dar și Don Juan de Borja, Don Juan de Idiáquez, contele de Chinchón, Pedro de Guevara[80]. Din uriașa cantitate de documente care, la Simancas, se referă la aceste deliberări, nu s-a găsit nici o pledoarie pro-moriscă[81].

Epilogul va fi expulzarea din 1609—1614. Ca să se realizeze a fost nevoie de un concurs de împrejurări: revenirea la pace (1598—1604, 1609) și mobilizarea, în taină, a întregii flote de război a Spaniei, galioane și galere[82], în stare să asigure îmbarcările și siguranța operației. J. C. Baroja consideră că victoriile sultanului din Marrakech, din primăvara lui 1609, împotriva „regelui" din Fez au împins spre hotărîri radicale, și faptul este verosimil[83].

Astfel se încheie, printr-un eșec, lunga tentativă de asimilare a Islamului iberic, eșec resimțit clar și pe loc. „Cine ne va face pantofii?" spunea arhiepiscopul de Valencia în momentul expulzării al cărei partizan ferm era totuși și el. Cine va cultiva pămîntul, gîndeau seniorii acelor *lugares de Moriscos**? Expulzarea, se știa dinainte, avea să atragă după sine răni grave. *Disputados del Reino* din Aragon se pronunțaseră, de altfel, împotriva ei. În 1613—1614, Juan Bautista Lobana, care străbate regatul pentru a-i întocmi harta, consemnează de mai multe ori în notele sale tristețea orașelor părăsite: la Longares rămîn 16 locuitori din 1 000, la Miedas, 80 din 700, la Alfamen 3 din 120, la Clanda 100 din 300[84] ... Unii istorici au spus și au repetat că

* așezări de morisci (lb. span. — N. tr.).

toate rănile se vindecă prin trecerea timpului, și este adevărat[85]. Henri Lapeyre tocmai a demonstrat că expulzarea a afectat cel mult 300 000 de indivizi dintr-o populație globală de, probabil, 8 000 000[86]. Dar la scara timpului și a Spaniei, înseamnă mult cu toate că sîntem foarte departe de cifrele fantastice propuse de curînd. Totodată, Henri Lapeyre[87] crede că rănile au fost grave pentru momentul acela, refluxul demografic din secolul al XVII-lea întîrziindu-le vindecarea.

Cu toate acestea, problema, greu de rezolvat, nu este de a afla dacă Spania a plătit scump sau nu expulzarea și politica violentă pe care o implică o asemenea măsură, sau dacă ea a avut dreptate (ori nu) să procedeze astfel. Nu trebuie să reluăm procesul în lumina sentimentelor actuale: toți istoricii sînt, bineînțeles, în favoarea moriscilor... Că Spania a făcut bine sau nu să se lipsească de această laborioasă și prolifică populație moriscă, are prea puțină importanță! Pentru ce a făcut-o?

Înainte de toate, fiindcă moriscii au rămas de neasimilat. Spania nu a acționat din ură de rasă (care pare aproape absentă în această luptă), ci din ură de civilizație, de religie. Și explozia urii sale, expulzarea, este mărturia neputinței, dovada că moriscul, după unul, două sau trei secole, după caz, a rămas maurul de altădată: port, religie, limbă, case închise, băi maure — a păstrat totul. S-a refuzat civilizației occidentale, iată esențialul discuției. Cîteva strălucite excepții, pe plan religios — sau acest fapt incontestabil că moriscii din orașe adoptau tot mai mult portul învingătorilor[88] — nu schimbă nimic. Moriscul a rămas legat sufletește de o lume imensă care se întindea, și lucrul acesta este cunoscut în Spania[89], pînă în îndepărtata Persie, cu locuințe, obiceiuri asemănătoare și credințe identice.

Toate diatribele antimorisce se rezumă în declarația cardinalului de Toledo: sînt „adevărați mahomedani ca și cei din Alger"[90]. Și în legătură cu acest punct, i se poate reproșa cardinalului intoleranța nu nedreptatea sa. Chiar soluțiile pe care le propun membrii Consiliului o dovedesc. Nu este nicidecum vorba să fie distrusă o rasă detestată: dar pare imposibil să se păstreze, în mijlocul Spaniei, un nucleu ireductibil al Islamului. Atunci? Ori să fie smuls dintr-o singură lovitură, eliminînd suportul oricărei civilizații, anume, materia umană. Este soluția care s-a adoptat în cele din urmă. Sau să se obțină cu orice preț asimilarea pe care botezul forțat nu a reușit să o desăvîrșească. Cineva propune deci să nu se păstreze decît copiii, materie maleabilă, și să se favorizeze plecarea adulților către Africa de nord, cu condiția să se facă fără zgomot. Un altul, marchizul de Denia, crede că trebuie să se facă o educare a copiilor în spirit creștin, bărbații între cincisprezece și șaizeci de ani să meargă la galere pe viață, iar femeile și bătrînii în Africa de nord. Altcineva este de părere că ar fi suficientă repartizarea moriscilor în sate, în proporție de o familie la cincizeci de vechi creștini, interzicîndu-li-se orice schimbare de domiciliu și orice altă ocupație decît agricultura (inconvenientul industriei, transportului sau comerțului fiind acela că favorizează deplasările și relațiile cu exteriorul[91]).

Dintre toate aceste soluții, Spania a ales-o pe cea mai radicală: deportarea, smulgerea completă a plantei din pămînt.

Totuși, oare a dispărut din Spania toată populația moriscă? Nu, cu siguranță. Mai întîi, nu era ușor în anumite cazuri să se facă distincție între un morisc și un nemorisc. Căsătoriile mixte erau destul de numeroase pentru ca edictul de expulzare să le fi avut în

vedere[92]. Apoi, intrau în joc anumite interese, care au salvat cu siguranță un mare număr dintre aceia care ar fi trebuit să fie loviți. Au fost expulzați aproape în totalitate moriscii din orașe; într-o proporție mai mică cei care populau așa-numitele *realengos*, domeniile regale; și, cu excepții și mai numeroase, moriscii de pe domeniile senioriale, muntenii, țăranii izolați[93] ...

Căci, în concluzie, moriscul a rămas adesea pe loc, înecat de această dată, contopit în masa înconjurătoare, dar lăsîndu-și aici amprenta sa de neșters[94]. Populația creștină, sau chiar aristocrația sa, nu era ea marcată de acest sînge maur? Istoricii Americii afirmă, de asemenea, și pe toate tonurile, că moriscul a avut contribuția sa în popularea Americii[95]. Un lucru rămîne sigur, și anume, că civilizația musulmană, sprijinită pe urmele morisce și pe ceea ce Spania absorbise deja din Islam în cursul secolelor, nu a încetat să joace rolul său în complexa civilizație a Peninsulei, chiar după intervenția chirurgicală din 1609—1614.

Valul puternic nu a putut să mături totul din ceea ce se înfipsese pentru totdeauna în solul Iberiei: nici ochii negri ai andaluzilor, nici miile de toponime arabe, nici miile de cuvinte intrate în vocabularul vechilor învinși deveniți noii învingători. Moștenire moartă, se va spune, și nu contează că rețetele culinare[96], meseriile, funcțiile de conducere folosesc încă termeni arabi în viața de toate zilele a Spaniei sau a Portugaliei, vecina ei. Și totuși, în plin secol al XVIII-lea, în epoca superiorității franceze, se menține, în Peninsulă, o artă vie, o autentică artă *mudejar*, cu stucaturile, ceramica și suavele *azulejos*[97]*.

---

* Plăci de faianță albe, decorată cu motive geometrice sau figurative albastre, folosite pentru ornarea frizelor (lb. span. — N. tr.).

Dar problema moriscă nu reprezintă decît un episod dintr-un conflict mai vast. În lumea mediteraneană, marea partidă s-a jucat între Orient şi Occident, într-o eternă „problemă orientală“, în esenţă un conflict între civilizaţii, reluat după capriciul avantajelor pe care, alternativ, jocul le oferă unuia apoi altuia dintre parteneri. Cărţile bune trec din mînă în mînă şi, după cum cîştigă cînd unul, cînd celălalt, se stabilesc curente culturale majore, de la cel mai bogat la cel mai sărac, din Occident în Orient, sau din Orient în Occident[98].

Prima schimbare în folosul Occidentului, este opera lui Alexandru Macedon: elenismul reprezintă o primă „europenizare“ a Orientului Apropiat şi a Egiptului, chemată să dureze pînă în secolele Bizanţului[99]. O dată cu sfîrşitul Imperiului roman şi cu marile invazii din secolul al V-lea, Occidentul şi moştenirea antică se prăbuşesc; Orientul bizantin şi musulman este acela care păstrează sau culege bogăţiile acestora şi le lansează, timp de secole, către Occidentul barbar. Întregul nostru Ev Mediu este saturat şi iluminat de Orient, înainte, în timpul şi după Cruciade. „Civilizaţiile se amestecaseră prin armatele lor; o mulţime de istorii, de relatări care vorbesc despre aceste lumi îndepărtate intrau în circulaţie: *Legenda de aur** abundă de asemenea poveşti; poveştile despre sfinţii Eustaţiu şi Christophe, despre Tais, despre Cei Şapte Adormiţi din Efes, despre Varlaam şi Ioasaf sînt fabule orientale. Legenda Sfîntului Graal se grefează pe amintirea lui Iosif din Arimateia; romanul lui Huon de Bordeaux este o fantasmagorie captivantă a vrăjirii lui Oberon, geniul zorilor şi al aurorei; odiseea sfîntului Brandan nu este decît o versiune irlandeză a

---

* Culegere de vieţi ale sfinţilor, atribuită lui Voragine, arhiepiscop de Genova (1230—1298).

aventurilor lui Sinbad Marinarul[100]“. Și aceste împrumuturi nu reprezintă decît o parte din masa densă și substanțială a schimburilor. „Cutare lucrare, scrie Renan[101], compusă în Maroc și la Cairo, era cunoscută la Paris sau la Köln în mai puțin timp decît i-ar trebui, în zilele noastre, unei cărți fundamentale din Germania pentru a trece Rinul. Istoria Evului Mediu nu va fi completă decît atunci cînd se va face statistica operelor arabe pe care le citeau învățații din secolele al XIII-lea și al XIV-lea“. Să ne mirăm dacă îi vom descoperi surse musulmane *Divinei Comedii*, dacă la Dante arabii apar ca mari modele demne de imitat[102] sau dacă Sfîntul Juan de la Cruz are ciudați precursori musulmani, dintre care unul, Ibn Abbad, poetul din Ronda, dezvoltase, mult înaintea lui, tema „Nopții obscure“[103]?

Încă din epoca Cruciadelor este pe cale să se realizeze o schimbare bruscă. Creștinii puseseră stăpînire pe mare. De acum înainte lor le vor aparține supremația și bogățiile care înseamnă stăpînirea drumurilor și a traficurilor. Alfred Hettner a observat bine aceste alternanțe dar a greșit în mod vădit afirmînd că, în secolul al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea[104] legăturile dintre Occident și Orient se reduc. Dimpotrivă. „De la mijlocul secolului al XVII-lea pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, relatările europene de călătorie se înmulțesc în toate limbile Europei“. Și asta pentru că șederea în Orient „s-a deschis ambasadelor permanente, consulilor, coloniilor de negustori, misiunilor de prospectare economică, misiunilor științifice, misiunilor catolice..., aventurierilor care intră în serviciul Sultanului“[105]. S-a produs atunci invadarea Orientului de către Occident: o invadare care ducea cu sine elementele unei dominații.

Să revenim însă la Occidentul secolului al XVI-lea; la acea epocă el întrece cu mult Orientul și îl lasă în urmă. Nu există nici o

îndoială asupra acestui lucru, în pofida pledoariilor lui Fernand Grenard. A-l constata nu înseamnă de altfel deloc a produce asupra civilizațiilor aflate față în față cutare sau cutare judecată de valoare, ci a observa că în secolul al XVI-lea alternanța se manifestă în favoarea Occidentului a cărui civilizație, mai viguroasă, ține sub dependența sa pe cea a Islamului.

Chiar și numai mișcările oamenilor ar indica-o. Ei trec în rînduri strînse din Creștinătate în Islam. Acesta îi atrage, prin perspectivele de aventură și de profit; îi atrage — și îi răsplătește. Sultanul are nevoie de meșteșugari, de țesători, de specialiști în construcțiile de nave, de marinari calificați, de muncitori turnători de artilerie, de acei meșteri în „articole de fierărie" (adică în metale) care sînt forța principală a unui stat: „turcii și multe alte popoare o știu bine, scrie Montchrestien[106], reținîndu-i atunci cînd pot să pună mîna pe ei". O curioasă corespondență a unui negustor evreu din Constantinopol cu Morat Aga din Tripoli îl dezvăluie pe cel dintîi în căutarea sclavilor creștini în stare să țeasă catifea și damasc[107]. Căci captivii își joacă și ei rolul în furnizarea mîinii de lucru.

Oare lumea creștină nu și-a redus trimiterile sale de oameni către est din pricină că era prea populată și încă insuficient deschisă pentru aventura de dincolo de Ocean? Adesea, creștinul, în contact cu țările Islamului, este prins de vîrtejul renegării. În Africa, în forturi, garnizoanele spaniole sînt decimate de epidemii de dezertare. La Djerba, în 1560, înainte ca fortul să se fi predat turcilor, mulți spanioli se alăturaseră dușmanului „lăsîndu-și credința și camarazii"[108]. Puțin mai tîrziu, în La Goleta, se va descoperi un complot pentru a preda „păgînilor" fortăreața[109]. Din Sicilia, plecau frecvent bărci, ducînd încărcături de candidați la apostazie[110]. La Goa același fenomen se întîlnea la portughezi[111]. Atracția este

atît de puternică încît nu cruță nici chiar clerul. „Turcul“ care însoțește în Franța un ambasador al Prea Creștinului și pe care autoritățile spaniole sînt sfătuite să-l înhațe în timpul trecerii, este un fost preot ungur[112]. Cazul nu este probabil chiar atît de rar: în 1630 se va cere Părintelui Joseph să-i recheme pe capucinii pierduți în Levant „de teamă ca ei să nu se turcească“[113]. Din Corsica, Sardinia, Sicilia, Calabria, Genova, Veneția, Spania, din toate colțurile lumii mediteraneene, au trecut renegați la Islam. În celălalt sens, nimic asemănător.

Inconștient poate, turcii își deschid porțile și creștinii și le închid pe-ale lor. Intoleranța creștină, fiică a mulțimii, nu atrage oamenii, îi respinge. Și tot ceea ce expulzează din domeniul său — evrei din 1492, morisci din secolul al XVI-lea și din 1609—1614 — se adaugă la contingentul de voluntari. Totul se îndreaptă spre Islam unde există funcții și profituri. Cel mai bun semn în acest sens este curentul de emigrare evreiască ce se formează, mai ales în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, din Italia sau Țările-de-Jos, în direcția Levantului. Curent destul de puternic pentru ca să nu fi scăpat agenților spanioli din Veneția, căci acesta este orașul prin care se produc asemenea migrații ciudate[114].

Prin toți acești oameni, Turcia secolului al XVI-lea își completează educația sa occidentală. „Turcii, scria Filip de Canaye în 1573, au dobîndit, prin mijlocirea renegaților, toate binefacerile creștine“[115]. Toate? Exagerează! Căci turcii de îndată ce au primit una dintre ele, au și zărit alta, care lor încă le lipsește....

Ciudată goană, sau ciudat război, cu mici sau mari mijloace. Într-o zi, vor să cîștige un doctor; într-alta un tunar de la savantele școli de artilerie; altă dată un cartograf sau un pictor[116]. Sau produse prețioase: praf de pușcă, lemn de tisă pentru fabricarea arcurilor, care se găsește în zona Mării Negre (pentru că

altădată Veneția mergea să-l caute acolo pentru a-l vinde în Anglia)[117] dar în cantitate insuficientă pentru consumul armatei turcești din secolul al XVI-lea, care îl importă din Germania de sud[118]. În 1570, Ragusa va fi acuzată — și încă la Veneția, ce ironie! — de a fi livrat turcilor praf de pușcă, vîsle și, pe deasupra, și un chirurg evreu[119] — tocmai Ragusa pe care adesea o vedem căutînd ea însăși medici italieni[120]. La sfîrșitul secolului, unul dintre cele mai importante negoțuri engleze în Orient se va baza pe plumb, cositor și cupru.

Piese de artilerie turnate la Nürnberg au fost, poate, livrate turcilor. Constantinopolul se aprovizionează de asemenea prin zonele sale de graniță, prin Ragusa sau orașele săsești din Transilvania, fie că este vorba de arme, de oameni sau, cum semnalează o scrisoare a unui prinț din Țara Românească adresată unor oameni din Brașov, de doctori și produse de farmacie[121]. Statele maghrebine îi fac același serviciu. În ciuda sărăciei și a realei lor barbarii, ele se întîmplă să fie în mod curios — în lumea musulmană, se înțelege — în avangarda progresului, a progresului occidental: căci prin posibilitățile lor de recrutare a mîinii de lucru, prin poziția lor pe marea Occidentului, în curînd prin legăturile lor cu olandezii, ei sînt primii informați despre noutățile tehnice. Ei au lucrători: bogata recoltă de captivi realizată în fiecare vară de către corsarii din Alger, și pe andaluzii, meșteșugari pricepuți, unii capabili să fabrice, toți să mînuiască flintele[122]. Să fie oare o întîmplare dacă refacerea armatei turcești, după 1571, și echiparea ei după moda occidentală (archebuza luînd locul arcului, artileria întărindu-se considerabil la bordul galerelor) este realizarea unui napolitan, Euldj Ali, renegat instruit la școala corsarilor algerieni?

Totuși împrumuturile culturale sînt altoiuri care nu se prind totdeauna. În 1548, turcii în-

cercaseră, în expediţia lor împotriva Persiei, să transforme armamentul spahiilor şi să-i doteze cu pistolete *(minores sclopetos quorum ex equis usus est**, precizează Busbec[123]). Tentativa s-a năruit în ridicol şi spahiii, la Lepanto şi chiar tîrziu, au rămas înarmaţi cu arcuri şi săgeţi[124]. Acest exemplu mărunt, demonstrează şi singur dificultatea pe care o simt ţările turce în a ţine pasul cu adversarii lor. Fără divizările acestora din urmă, fără certurile şi trădările lor, turcii nu ar fi putut, în ciuda disciplinei, a fanatismului, a perfecţiunii cavaleriei sau a echipajelor lor, să ţină piept Occidentului.

Şi toate contribuţiile exterioare[125] nu au fost de ajuns pentru a menţine pe linia de plutire lumea turcă; ea ameninţă să se prăbuşească încă de la sfîrşitul secolului al XVI-lea. Războiul o ajutase extrem de mult pînă atunci pentru a-şi procura bunurile necesare, oamenii, tehnicile sau produsele acestei tehnici, să cucerească porţiuni din Creştinătatea cea bogată, pe uscat, pe mare, sau de-a lungul zonei ruso-polono-ungare. Gassot a văzut, la Arsenalul din Constantinopol, îngrămădirea de piese de artilerie, aduse prin războaiele victorioase mai mult decît prin cumpărările abile sau din construirea lor pe loc[126]. Războiul ca o reechilibrare a civilizaţiilor: aceasta ar fi o teză de susţinut. Or, acest război, în lumea mediteraneană, începînd din 1574, sfîrşeşte într-un impas şi, în 1606, pe cîmpurile de bătălie din Ungaria într-o poziţie de echilibru, încă de atunci imposibil de depăşit. Atunci se manifestă o inferioritate care nu va întîrzia să se agraveze.

Mulţi creştini se înşeală, este adevărat, asupra viitorului otoman, în aceşti primi ani ai secolului al XVII-lea, fecunzi din nou în pro-

---

* flinte mici a căror folosinţă este de pe cal (lb. lat. — N. tr.).

iecte de cruciadă[127]. Dar nu tocmai împărţirea Europei şi începuturile Războiului de Treizeci de ani creează iluzia asupra forţei otomane, şi salvează vastul său Imperiu?

NOTE

1. R. BUSCH ZANTNER, *op. cit.*, *passium* şi în special p. 22; Otto MAULL, *Südeuropa*, p. 391.
2. DAVITY, *op. cit.*, 1617, p. 637.
3. J. CVIJIĆ, *op. cit.*, p. 105; H. HOCHOLZER, *art. cit.*
4. Vezi mai sus, vol. 1.
5. J. CVIJIĆ, *op. cit.*, p. 121.
6. I. SAKAZOV, *op. cit.*, p. 192.
7. *Baba Ganje*, p. 42, citat de J. CVIJIĆ, *op. cit.*, p. 481.
8. Citat de J. CVIJIĆ, *op. cit.*, p. 487.
9. I. SAKAZOV, *op. cit.*, p. 197.
10. Antoine JUCHEREAU de SAINTE-DENIS, *Histoire de l'Empire ottoman, depuis 1792 jusqu'en 1844*, 4 vol., 1844, vol. 1, p. 36.
11. F. de BEAUJOUR, *Tableau du commerce de la Grèce*, 1800, vol. 1, p. 54 şi următoarele.
12. După BESOLT, călător din secolul al XVI-lea pe care-l citează I. SAKAZOV, *op. cit.*, p. 202.
13. J. CVIJIĆ, *op. cit.*, p. 172.
14. R. BUSCH ZANTNER, *op. cit.*, p. 59; J. BURCKHARDT, „Die thrakische Niederung und ihre anthropogeographische Stellung zwischen Orient und Okzident", în *Geogr. Anz.*, 1930, p. 241.
15. Herbert WILHELMY, *Hochbulgarien*, Kiel, 1935; R. BUSCH ZANTNER, *op. cit.*, p. 28; Wolfgang STUBENRAUCH, *Zur Kulturgeogr. des Deli Orman*, 1933.
16. După prima ediţie a cărţii *La Méditerranée*... au apărut studii decisive despre problema moriscă: Tulio HALPERIN DONGHI, *Un conflicto nacional: Moriscos y Cristianos viejos en Valencia*, Buenos Aires, 1955; „Recouvrements de civilisations: les Morisques du Royaume de Valence au XVI-e siècle", în *Annales E.S.C.*, 1956; Henry LAPEYRE, *Géographie de l'Espagne Morisque*, 1959, rezolvă dificila problemă de statistică a expulzărilor de morisci; lucrarea deja citată de Julio CARO BAROJA, *Los Moriscos del Reino de Granada*, este o capodoperă, una dintre cele mai frumoase cărţi de istorie şi de antropologie culturală pe care le cunosc.

17. Contrar a ceea ce spune H. HEFELE sau F. de RETANA... Mărturie retrospectivă, dar categorică, în sensul nostru, aceea a lui Diego HURTADO DE MENDOZA, *De la guerra de Granada*, ed. de Manuel GÓMEZ MORENO, Madrid, 1948, p. 8 și următoarele. J. CARO BAROJA al cărui ton este admirabil, *op. cit.* p. 5 și următoarele.
18. În 1609 încă, Clement al VIII-lea s-a opus expulzării moriscilor și zelului sfîntului arhiepiscop din Valencia, Juan de Ribera, G. SCHNÜRER, *op. cit.*, p. 196.
19. R. KONETZKE, *op. cit.*, p. 57.
20. Gobierno de Vizcaya, vol. 2, p. 357. În 1582 se evocă împotriva lor legi rasiale (*ibidem*, vol. 2, p. 223) și, în 1585, în numele măsurilor de executare prevăzute de *fuero*, *ibidem*, p. 309; măsuri de excludere puse în practică de asemenea. În 1572, în apropiata Navarra, Antonio CHAVIER, *Fueros de Navarra*, 1686, p. 142.
21. Simancas, Patronato Real, 15 august 1543, pentru Arevalo și Medina del Campo.
22. Citat de L. PFANDL, *Philippe II*, p. 310—311, *„habet duas morerias cum Saracenis plenas"*.
23. I. de ASSO, *op. cit.*, p. 219—220.
24. CABRERA, citat de R. MENENDEZ PIDAL, *op. cit.*, vol. 1, p. 122.
25. În total 20% din populația aragoneză, H. LAPEYRE, *op. cit.*, p. 96.
26. Apuntamientos del Virrey de Aragon sobre prevensiones de aquel reyno contra los Moriscos, Simancas, E° 335 f.d. (aproxinativ martie 1575).
27. *Geografia General de Catalunya*, *op. cit.*, p. 343.
28. Vezi totuși A.H.N., Inchiziția din Barcelona, Libro I, f° 21, 20 decembrie 1543.
29. H. LAPEYRE, *op. cit.*, p. 27.
30. Vezi p. 114 și 115.
31. H. LAPEYRE, *op. cit.*, p. 26.
32. *Ibidem.*, p. 30.
33. În această privință există numeroase dovezi, de exemplu, Castagna către Alessandrino, Madrid, 15 martie 1569. L. SERRANO, *op. cit.*, vol. 3, p. 5. Moriscii *„sono favoriti da tutti li signori di quel paese perché da loro cavano quasi tutta l'entrata che hano..."**, în legătură cu Valencia și Maestro de Montesa.
34. J. C. BAROJA, *op. cit.*, p. 2 și următoarele, *passim*.

---

* sînt favoriții tuturor nobililor din acea țară pentru că de la ei își scot aproape tot venitul pe care-l au (lb. ital. — N. tr.).

35. *Ibidem*, p. 154.
36. Simancas E° 328, licențiatul Hurtado către M.S., las Alpujarras, 29 iunie 1561.
37. F. de Alava către Cayas, Tours, 29 octombrie 1569, A. N., K. 1512, B 24, nr. 138 b orig dup. nr. 138 a.
38. A.H.N. *Inquisiția din Granada*, 2602, 20 martie, 28 mai, 17 iulie 1572; 7 septembrie 1573.
39. În legătură cu aspectul „colonial" al Granadei, Pedro de MEDINA, *op. cit.*, p. 159, v°.
40. J.C. BAROJA, *op. cit.*, p. 13.
41. *Ibidem*, p. 142.
42. *Ibidem*, p. 23.
43. *Ibidem*, p. 166.
44. *Ibidem*, p. 193 și următoarele.
45. Vezi mai jos.
46. Manuel DANVILA Y COLLADO, „Desarme de los Moriscos en 1563", în *Boletin de la Real Academia de la Historia*, vol. 10, 1887, p. 275—306.
47. Simancas E° 335.
48. 6 iulie 1580, A. E. Espagne, f° 333, interdicție pentru moriscii din Castilia de a intra în Portugalia.
49. H. LAPEYRE, *op. cit.*, p. 127.
50. *Ibidem*, p. 162 și următoarele.
51. *Ibidem*, p. 29.
52. J.C. BAROJA, *op. cit.*, p. 154.
53. *Ibidem*, p. 151, cuvîntul aparține lui L. CABRERA DE CÓRDOBA.
54. *Ibidem*, p. 169.
55. *Ibidem*, p. 196.
56. *Ibidem*, p. 188.
57. *Ibidem*, p. 199.
58. Vezi mai jos.
59. *Ibidem*, p. 199.
60. H. LAPEYRE, *op. cit.*, p. 122.
61. A.d.S. Firenze, Mediceo 4903, Nobili către prinț, Madrid, 22 ianuarie 1571.
62. A.d.S. Genova, Spagna . . ., Sauli către Republica Genoveză, Madrid, 11 ianuarie 1571; există peste 2 500 de „bandolieri".
63. H. LAPEYRE, *op. cit.*, p. 122, și nota 4.
64. *Ibidem.*, p. 127.
65. *Ibidem*, p. 162 și următoarele.
66. Pe pămînturile toledane există 1 500 în 1570, însă 13 000 în 1608, după spusele cardinalului de Toledo, J. C. BAROJA, *op. cit.*, p. 214.
67. A.d.S. Firenze, Mediceo 4911, Bernardo Canigiani, ambasador al marelui duce, Madrid, 27 iunie 1580, a crezut mai întîi că este o născocire, apoi vine confirmarea prin scrisorile unor negustori din Sevilla.

68. Longlée către rege, Madrid, 5 martie 1588, *Correspondance*, p. 352.
69. Simancas E° 165, f° 347. Consulta del C° de Esto, 5 iulie 1588.
70. Longlée către rege, 5 iunie 1588, p. 380.
71. Simancas E° 1089, f° 268. Miranda către rege, Neapole, 6 mai 1588.
72. Sobre los moriscos. Consiliul de Stat, 14 noiembrie 1488, Simancas, E° 165, f° 34.
73. Los muchos nuevos christianos que ay por toda Castilia, Madrid, 30 noiembrie 1588, Simancas E° 165, f° 348.
74. A.d.S. Firenze, Mediceo 4185, f° 171 la 175, raport anonim.
75. Marchizul de Denia către Filip al II-lea, Valencia, 3 august 1596, Simancas E° 34, f° 42.
76. Madrid, 22 mai 1590, Simancas E° 165.
77. 22 mai 159, vezi nota precedentă.
78. 5 mai 1590, Simancas E° 165.
79. Arhiv. ex-guvernatorului general al Algeriei, Registrul 1586 f° 101.
80. Consulta del C° de S°, 2 februarie 1599, Simancas E° 165, f° 365.
    Vezi la fel C° de E° către rege, 10 august 1600, A.N., K 1603.
81. H. LAPEYRE, *op. cit.*, p. 210, nuanţează această judecată: „Acest lucru este adevărat pentru moriscul încrîncenat care respingea civilizaţia creştină, dar se găsesc aici destul de numeroase apărări ale acelui morisc pe care l-am putea numi «conformist»".
82. J. de SALAZAR, *op. cit.*, p. 16—17, Gal BREMOND, *op. cit.*, p. 304.
83. J. C. BAROJA, *op. cit.*, p. 231.
84. I. de ASSO, *op. cit.*, p. 338.
85. E. J. HAMILTON, *American treasure*..., p. 304—305.
86. H. LAPEYRE, *op. cit.*, p. 204.
87. *Ibidem*, p. 71 şi 212.
88. J. C. BAROJA, *op. cit.*, p. 127.
89. *Ibidem*, p. 107.
90. Simancas E° 165, 11 august 1590.
91. 2 februarie 1599, referinţă la nota 6, p. 128.
92. Gal BRÊMOND, *op. cit.*, p. 170.
93. „Ar fi timpul să se termine, în această privinţă, cu doleanţele sentimentale ale unei anumite şcoli istorice, în legătură cu ceea ce ea numeşte *odioasa şi barbara expulzare a moriscilor din Spania.* Ceea ce trebuie să uimească este faptul că spaniolii s-au resemnat să suporte timp de peste o sută de ani, în ciuda sfaturilor marelui Ximenes, prezenţa unui mi-

lion de morisci în stare de conspirație permanentă în interior și în exterior...", Henri DELMAS de GRAMONT, *Relations entre la France et la Régence d'Alger au XVII-e siècle,* Alger. 1879, Partea I, în notă p. 2 și 3 .

94. Să observăm cît de puțin se înșeală în această privință unii călători, buni observatori. Le PLAY 1833, „exista sînge arab în toți acești oameni", p. 123; Théophile GAUTIER, *Voyage en Espagne*, p. 219—220; Edgar QUINTET, *Vacances en Espagne*, p. 196, și mulți alții.

95. Astfel C. PEREYRA pentru America spaniolă. Pentru Brazilia, N. J. DABANE, *L'influence arabe dans la formation historique et la civilisation du peuple brésilien,* Le Caire, 1911.

96. Pentru Portugalia, *Arte de Cozinha,* de Domingos RODRIGUEZ, 1652, pe care o citează Gilberto FREYRE, *Casa Grande e Senzala,* vol. 1, p. 394, carte din care împrumutăm și rapidele noastre observații în legătură cu secolul al XVIII-lea. Persistență a unei arhitecturi și arte decorative „morisce" la Toledo, pînă în secolul al XVI-lea și poate și mai tîrziu, Royall TYLER, *Spain, a Study of her Life and Arts,* London, 1909, p. 505.

97. Asupra problemei morisce există o enormă documentație încă inedită, la Simancas, de exemplu, E° 2025 (Moriscos que pasaban a Francia, 1607—1609). Un transport de refugiați morisci „cu calabalîcul lor" efectuat de o barcă din Marsilia, A. des B. du Rhône, Amiralitatea B IX, 14, 24 mai 1610. Un text admirabil, ascuns în Eugenio LARRUGA, *Memorias politicas y económicas,* t. 17, 1792, p. 115—117. Morisci *desterrados* au revenit în Spania (1613) fără neveste, fără copii... Doar bărbați singuri. Vor fi ei angajați în minele de mercur din Almaden? Nu, ci să se caute printre condamnații la galere, specialiști în munca minelor și să fie înlocuiți la bord de acești vagabonzi mai condamnabili decît ocnașii, *„pues han sido de apostasia y crimen loesae Mejestatis"**.

În legătură cu supraviețuirea civilizației musulmane, trebuie văzută pledoaria călduroasă, adesea originală a lui Julio CARO BAROJA, *op. cit.*, p. 758 și următoarele. Despre expulzările propriu-zise de morisci și despre enorma deplasare pe care o reprezintă ele, vezi Henri

* Pentru că au fost vinovați de apostazie și de crimă de lezmajestate (lb. span. — N. tr.).

LAPEYRE, *op. cit., passim.* Această carte frumoasă nu fixează decît un aspect (statistic) al problemei, care problemă trebuie reintegrată în întreaga istorie politică, socială, economică și internațională a Spaniei. Aici, misiunea este departe de a se fi împlinit... „... expulzarea moriscilor nu pare să fie fapta unui stat în declin", *ibidem.*, p. 213, este posibil, nu însă și demonstrat. La fel au acționat presiunea demografică (*ibidem*, p. 29 și următoarele), ura împotriva unei clase prolifice de meșteșugari și negustori. Eu rămîn, pînă la o mai amplă informare, la vechea explicație, religia i-a desemnat pe cei expulzați...

Apărută în 1977, cartea lui Louis CARDAILLAC, *Morisques et Chrétiens, un affrontement polémique (1492—1640)*, are valoarea, pentru studiile spaniole, a lucrării monumentale a lui Marcel BATAILLON, *Erasme et l'Espagne*. Ea aduce lumini noi de o rară bogăție asupra conflictului, pe teritoriul spaniol, dintre Islam și Creștinătate. A reține doar, în sensul explicațiilor dinainte, această înverșunare, această iritare crescîndă dintre cele două religii, înseamnă a marca astfel coexistența încordată dintre două civilizații: modul în care ele se adaptează una la alta, murmurînd și suferind. Adaptare care sigur că nu se produce sub semnul toleranței. Totul sfîrșește prin explozie.

98. Alfred HETTNER, *art. cit.*, p. 202, sau uimitoarele observații ale lui André MALRAUX, *La lutte avec l'Ange*, 1945.
99. Despre această importantă problemă, vezi cartea luminoasă a lui E. F. GAUTIER, *Moeurs et coutumes des Musulmans* (reeditare 1955).
100. Louis GILLET, *Le Dante*, 1941, p. 80.
101. Citat de Louis GILLET, *ibidem*, p. 94.
102. Fernand GRENARD, *Grandeur et décadence de l'Asie*, p. 34.
103. Louis GILLET, în *Revue des Deux Mondes*, 1942, p. 241.
104. *Ibidem*, p. 202.
105. J. SAUVAGET, *Introduction*, p. 44—45.
106. *Op. cit.*, p. 51.
107. A.d.S. Firenze, Mediceo, 4 279.
108. Paolo Tiepolo 19 ianuarie 1563, E. ALBÈRI, *op. cit.*, vol. 1, 5, p. 18.
109. *Ibidem.*
110. Astfel, în 1596, raport asupra Africii, Palermo, 15 septembrie 1596, Simancas E° 1158.
111. J. ATKINSON, *op. cit.*, p. 244.
112. 4 septembrie 1569, Simancas E° 1057, f° 75.
113. E. de VAUMAS, *op. cit.*, p. 121.

114. Francisco de Vera către Filip al II-lea, Venezia, 23 noiembrie 1590, A.N., K 1674.
115. *Op. cit.*, p. 120.
116. Încă din secolul al XV-lea, Pisanello.
117. B.N., Paris, Fr. 5599.
118. Richard B. HIEF, „Die Ebenholz-Monopole de 16. Jahrhunderts", în *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XVIII,* 1925, p. 183 și următoarele.
119. L. VOINOVITCH, *Histoire de Dalmatie,* 1934, p. 30.
120. Rectorii către Marino di Bona, consul ragusan la Neapole, 8 martie 1593, Arhivele Ragusei, L.P. VII, f° 17. Un „lombard" medic către Galata, N. IORGA, *Ospiti romeni,* p. 39.
121. N. IORGA, *Ospiti romeni,* p. 37, 39, 43.
122. Faptul semnalat adesea și chiar de către M. BANDELLO, *op. cit.*, vol. 9, p. 50.
123. *Epist.*, vol. 3, p. 199.
124. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.,* vol. 3, p. 173—174.
125. Și pătrunderile europene, catolice sau protestante; G. TONGAS, *op. cit.*, p. 69; H. WÄTJEN, *op. cit.*, p. 69; rolul Veneției între capucini și evrei, E. de VAUMAS, *op. cit.*, p. 135; problema Locurilor Sfinte, în 1625, *ibidem,* p. 199; istoria agitată a patriarhului Chiril Lascaris, K. BIHLMEYER, *op. cit.*, vol. 3, p. 181, G. TONGAS, *op. cit.*, p. 130... Chiar Africa de nord este atinsă de această cruciadă fără război, R. CAPOT-REY, „La Politique française et le Maghreb méditerranéen 1648—1685", în *Revue Africaine,* 1934, p. 47—61.
126. Jacques GASSOT, *Le discours du voyage de Venise a Constantinople,* 1550, ediția a 2-a, 1606, p. 11. În topitoria din Pera, 40 sau 50 de germani „... fabrică piese de artilerie", 1544, *Itinéraire de J. Maurand d'Antibes à Constantinople,* p.p. Léon Duriez, 1901, p. 204.
127. Vezi mai jos.

3. O CIVILIZAȚIE ÎMPOTRIVA TUTUROR CELORLALTE: DESTINUL EVREILOR[1]

Conflictele abordate pînă acum se limitează de fiecare dată la dialogul dintre două civilizații. Față de evrei sînt implicate însă toate civilizațiile și de fiecare dată într-o poziție de o zdrobitoare superioritate. Ele sînt forța, mulțimea, ei sînt mai tot timpul adversari infimi.

Dar acești adversari au ciudate posibilități: un prinț îi persecută, un altul îi protejează; o economie îi trădează, o alta le satisface voile; o mare civilizație îi respinge, o alta îi primește. Spania îi alungă în 1492, Turcia îi primește, fericită de a miza poate pe evrei împotriva grecilor... Există, de asemenea, posibilitățile de presiune, de acțiune lăturalnică: evreii portughezi le vor demonstra în 99% din cazuri[2]. Ei au de partea lor complicitățile pe care le permit banii și dispun la Roma de un ambasador, de regulă, devotat cauzei lor. Nimic nu este mai simplu după aceea decît o anihilare a măsurilor luate împotriva lor de guvernul din Lisabona, sistematic retrase, sau reduse la ineficacitate. Luis Sarmiento[3] îi explică lui Carol Quintul, în decembrie 1535: evreii convertiți, *conversos*, au obținut o bulă papală care le iartă păcatele trecute, iată ceea ce stînjenește acțiunea guvernamentală, cu atît mai mult cu cît acești *conversos* au avansat bani regelui Portugaliei, extrem de îndatorat: 500 000 de ducați, fără a mai socoti restul din Flandra, „și care circulă pe polițe". Totuși poporul cîrtește fără încetare împotriva acestor negustori de *peixe seco*, peștele uscat cu care se hrănesc oamenii săraci — și el cîrtește cu multă violență, *fieramente* va spune și o corespondență venețiană tîrzie din octombrie 1604, la mai mult de o jumătate de secol de la instituirea Inchiziției portugheze, în 1536[4].

Mai există și armele celui mai slab: resemnarea, acele *distinguo* talmudice, viclenia, încăpățînarea, curajul, chiar eroismul. Pentru a complica din capriciu și mai mult cazul lor, evreii, oriunde ar fi, apar istoricului drept foarte capabili să se adapteze la mediul ambiant. Ei sînt buni elevi ai oricărei culturi care îi adoptă sau, doar, îi întîlnește. Artiștii și scriitorii evrei nu sînt ei, după caz, și autentici artiști sau scriitori din Castilia, Aragon sau din alte părți? Ei se adaptează la fel de repede și la situațiile sociale care le sînt impuse sau oferite, cele mai umile ca și cele mai strălucitoare. Iată-i deci foarte curînd în pragul unui naufragiu cultural, al unei părăsiri de sine din care cunoaștem numeroase cazuri. Dar, de obicei, ei își salvează ceea ce sociologii și antropologii ar numi „personalitatea bazală", rămîn, în miezul credințelor lor, în centrul unui univers din care nimic nu-i alungă. Acele îndîrjiri, acele refuzuri disperate reprezintă trăsătura majoră a destinului lor. Creștinii au dreptate să sublinieze încăpățînarea maranilor bogați (cuvînt peiorativ ce-i desemnează pe convertiți)[5] de a practica religia iudaică în secret. Există cu adevărat o civilizație evreiască, atît de specifică încît nu i se recunoaște totdeauna caracterul de civilizație autentică. Și totuși, ea iradiază, transmite, rezistă, acceptă, refuză; are toate trăsăturile pe care le-am relevat în legătură cu civilizațiile. E adevărat că nu este înrădăcinată, sau mai degrabă este înrădăcinată prost, că scapă imperativelor geografice stabile, date o dată pentru totdeauna. Este cea mai puternică ciudățenie a sa, dar nu singura.

Cu siguranță, o civilizație

Substanța ei este răspîndită, împrăștiată ca tot atîtea picături mărunte de ulei pe apele adînci ale altor civilizații, și niciodată confundate, în

adevăratul sens al cuvîntului, cu ele, totuși mereu dependente de ele. Astfel încît mișcările lor sînt și mișcările celorlalte, ca urmare a „indicatorilor“ de o excepțională sensibilitate. Émile-Félix Gautier, căutînd un echivalent pentru *diaspora* evreiască, propunea exemplul, modest în sine, al mozabiților din Africa de nord, răspîndiți în colonii, de asemenea, foarte mărunte[6]. Ne-am putea gîndi la fel de armeni țărani munteni și care devin, în epoca Renașterii mediteraneane, negustori internaționali din Filipine pînă la Amsterdam, sau la *parsii** din Indii, sau chiar la creștinii nestorieni din Asia... Care este esențialul? Să acceptăm că există, precum o infinitate de insule pierdute în mijlocul apelor străine, civilizații de *diaspora*, și chiar mai numeroase decît bănuim în primul moment. Astfel sînt după cucerirea musulmană din secolul al VIII-lea pînă la persecuțiile Almohazilor, în secolul al XIII-lea, care aproape pune capăt existenței lor — comunitățile creștine din Africa de nord. La fel sînt și acele colonii europene de pînă mai ieri din țările lumii a treia, înaintea emancipării acestora și chiar și astăzi. Sau moriscii, moștenitori ai civilizației musulmane și de care Spania se debarasează brutal, cu un gest de mînie rece, după cum am arătat.

Dacă aceste ostroave s-ar uni, totul s-ar schimba pentru ele. Astfel, în Spania medievală, pînă la cruzimile din secolele al XIV-lea și al XV-lea, comunitățile evreiești tind să formeze o țesătură aproape permanentă, un fel de națiune confesională[7], un „*millet*“ cum zic turcii, un „*mellah*“ după limbajul din Africa de nord. Originalitatea Portugaliei este în 1492, de a fi primit o masă hotărîtoare de populație evreiască o dată cu refugiații din Spania. Originalitatea Levantului este de aceeași natură și pentru motive identice. La fel, și în Polonia,

* mazdeiști (N. tr.).

brusc înflorită de prima modernitate, începînd cu secolul al XV-lea, există o influență evreiască crescută, datorită numărului, și aproape o națiune și un stat evreiesc care vor risipi dificultățile economice și represiunea necruțătoare din secolul al XVII-lea, *Marele Potop* din anii 1648[8]. La fel în Brazilia, în devenire și încă puțin populată, evreii sînt mai puțin amenințați decît în alte părți pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea[9]. De fiecare dată, densitatea relativă a populației evreiești a avut rolul său.

Dar chiar și atunci cînd numărul nu favorizează, nu exasperează prezența evreiască, aceste unități elementare sînt legate între ele prin preceptele, credințele, călătorii mereu repetate, acelea ale negustorilor, ale rabinilor, ca și ale cerșetorilor (nenumărați); prin schimbul neîntrerupt de scrisori comerciale, de prietenie sau de familie; în sfîrșit, prin cărți[10]. Tiparul va sluji disputele, dar, și mai mult, unitatea evreiască. Acele cărți decisive, ușor de multiplicat, cine le-ar putea arde sau confisca pe toate dintr-o dată? Unele vieți hoinare, exemplare, ilustrează aceste mișcări însuflețite, unificatoare. Jacob Sasportas s-a născut la începutul secolului al XVII-lea în Oranul aflat sub stăpînire spaniolă; el este rabin la Tlemcen, apoi la Marrakech și la Fez; închis, evadează, ajunge la Amsterdam unde este profesor la Academia Pinto; se reîntoarce în Africa; îl însoțește, în 1655, pe Menasse ben Israël cu ocazia soliei sale la Londra; exercită din nou rabinatul, îndeosebi la Hamburg, din 1666 în 1673; se reîntoarce atunci la Amsterdam, este chemat la Livorno, revine la Amsterdam și aici moare[11]... Aceste legături multiple explică, întăresc coerența destinului evreiesc. Johann Gottfried von Herder, în ale sale *Idei asupra Filosofiei istoriei umanității* (1785—1792), spunea deja că „evreii continuă să fie în Europa un popor asiatic, străin părții noastre de lume,

prizonier de nedespărțit al legii antice care le-a fost dată sub un cer îndepărtat“[12].

Totuși, evreii nu sînt o rasă[13], toate studiile științifice dovedesc aceasta. Coloniile lor depind din punct de vedere biologic de țările, de popoarele în mijlocul cărora au trăit de-a lungul secolelor. Evreii din Germania sau *askhenazis*, evreii din Spania sau *sefardiți*, sînt, biologic vorbind, semi-germani, semi-spanioli, căci amestecurile de sînge au fost frecvente și adesea apar comunități evreiești prin convertirea pe loc la iudaism; niciodată ele nu au trăit închise față de lumea care le înconjoară și față de care, nu o dată, ele s-au deschis cu generozitate. De altfel, cum ar fi putut timpul adunat în straturi, uneori uimitor de groase, să evite asemenea confuzii și amestecuri? Evreii care, în 1492, părăsesc pentru totdeauna Sicilia se aflau totuși acolo de mai mult de 1500 de ani[14].

În plus, evreii nu au trăit totdeauna separat, îmbrăcați în veșminte caracteristice sau cu semne distinctive, precum tichia galbenă sau cerculețul, acel *segno de tela zala in mezo el pecto** spune un text venețian din 1496[15]. Ei nu au locuit totdeauna într-un cartier special, un *ghetto* (din numele cartierului care le-a fost atribuit la Veneția și unde odinioară *se arunca***, se turna în forme fierul de la tunuri, adus la punctul de fuziune)[16]. Astfel, în august 1540, evreii din Neapole, expuși unei ostilități îndîrjite și care un an mai tîrziu le va veni de hac, protestează încă împotriva ordinelor date, care i-ar obliga „să locuiască împreună și să poarte un semn particular“, *habitar juntos y traer señal*, ceea ce este contrar privilegiilor lor[17]. Și de altfel, acolo unde se aplică legea segregației, cîte necuviințe și nesupuneri! La Veneția, evreii în trecere și ceilalți, afirmă o hotărîre senato-

* însemn din pînză galbenă în mijlocul pieptului (lb. ital. — N. tr.).
** în italiană *geltare* = „a turna“ (N. tr.)

rială în martie 1556, „se răspîndesc de cîtva timp pe întregul teritoriu al orașului, se instalează în casele creștinilor, mergînd unde le convine, zi și noapte". Scandalul trebuie să înceteze, să fie siliți să locuiască în *ghetto* „și să nu poată ține casă deschisă în nici un loc din oraș decît acolo"[18]. Către aceeași epocă, evreii proveniți din Turcia sosesc în Italia cu turbane albe, privilegiu al turcilor, cîtă vreme ale lor trebuiau să fie galbene. Este o șiretenie din partea-le, ne asigură Belon du Mans[19]; ei uzurpă buna credință a turcilor care este mai bine probată în Occident decît aceea a evreilor. În 1566, și nu este primul semnal de alarmă, evreii din Milano sînt constrînși să poarte pălăria galbenă[20].

Adesea segregația întîrzie și se instaurează prost. La Verona, în 1599 (se vorbește despre asta cel puțin din 1593), evreii care „trăiau risipiți, unul aici, altul colo", trebuie să-și stabilească domiciliul „în vecinătatea marii piețe a orașului"[21], acolo „unde se vinde vinul", de-a lungul acelei străzi care ajunge pînă la biserica S. Sebastiano, popular numită ulterior *Via delli Hebrei*[22]. În 1602 abia, o măsură asemănătoare intervenea și la Padova unde, pînă atunci „israelitii trăiau în cea mai mare parte împrăștiați în cele patru colțuri ale orașului"[23]. În august 1602, la Mantova, izbucnesc incidente din faptul că evreii se plimbă aici purtînd pe cap ca toată lumea, berete negre[24].

În Spania și în Portugalia, timp de secole, coexistența a fost o regulă. În Portugalia, unul dintre protestele populare cele mai frecvente se referă la obligația stabilită de către Papă evreilor — care nu țin seama de ea — de a purta semne distinctive pe veșmintele lor, pentru a împiedica, o spun chiar Cortesurile din 1481, încercările de seducere pe care evreii obișnuiesc să le practice față de femeile creștine. Croitorii și pantofarii evrei amăgesc adesea femeile și fetele din casele plugarilor unde merg să lucreze[25] ... De fapt, în Portugalia, evreii s-au

amestecat cu aristocrația chiar mai mult decît cu poporul. În Turcia, evreii au sclavi creștini și creștine, și „se slujesc de femeile creștine sclave, fără a se reține să se amestece cu ele, nici mai mult nici mai puțin decît dacă ar fi evreice“[26]. Nu, oricare ar fi interdicțiile, nu sîngele este acela care, falsă putere, menține comunitățile evreiești, ci ostilitatea celorlalți față de ele și propria lor aversiune față de ceilalți. Toate acestea reprezintă o problemă de religie, consecință a unui mănunchi strîns de credințe și obiceiuri, moșteniri diverse, chiar și obiceiuri culinare. Vorbind despre evreii renegați, „ei nu și-au pierdut niciodată felul lor evreiesc de a mînca, explică Barnaldez, istoricul Regilor Catolici[27], își prepară mîncărurile lor de carne cu ceapă și usturoi prăjindu-le în ulei, de care se folosesc în locul slăninei“. S-ar crede că citim o descriere a bucătăriei spaniole actuale ... Dar gătitul cu grăsime animală, era obiceiul vechilor creștini și, cum arată Salvador de Madariaga, victoria uleiului, mai tîrziu, a fost o moștenire evreiască, un transfer cultural[28] ... Convertitul, *marranul,* se trăda totuși cînd, sîmbăta, uita cu bună știință să aprindă focul în casa sa. Un inchizitor spune într-o zi guvernatorului Sevillei; „Domnule, dacă vrei să știi cum își sărbătoresc *conversos* sabatul, urcă-te cu mine în turn“. Și cînd ajung aici: „Înalță-ți ochii și privește toate aceste case locuite de *conversos;* oricît de frig ar fi, nu vei vedea niciodată, sîmbăta, fumul ieșind din căminele lor“[29]. Această istorioară povestită de Ibn Verga (aproximativ pe la 1500) are un accent de adevăr iar aceste valuri de frig la Sevilla, în timpul iernii, nu sînt decît foarte reale ... Alte mici semne revelatoare: în Levant, evreii „nu vor mînca niciodată carne pe care a gătit-o un turc, grec sau francez și nu vor să mănînce nimic gras nici de la creștini, nici de la turci; nu beau vinul pe care îl vînd turcii sau creștinii“[30].

Dar, bineînțeles, toate comunitățile evreiești sînt obligate să dialogheze, uneori în condiții dramatice cînd, în jurul lor, se schimbă întregul peisaj al civilizației dominante. Musulmanii în Spania se substituie creștinilor, apoi aceștia revin o dată cu victoriile tîrzii ale Reconquistei. Evreii arabofoni încep să folosească limba spaniolă. Aceiași tragedie și în Ungaria unde, o dată cu expansiunea imperială din 1593 pînă în 1606, evreii din Buda trăiesc între două spaime, cea față de Imperiali și cea față de turci[31]... Toate aceste împrejurări fac din ei moștenitorii involuntari ai civilizațiilor înconjurătoare ale căror bunuri le răspîndesc apoi într-un sens sau altul. Fără să vrea, ei au fost față de Occident, pînă în secolul al XIII-lea și chiar mai tîrziu, intermediarii gîndirii și științei arabe, filosofi, matematicieni, medici, cosmografi. În secolul al XV-lea, iată-i gata să se entuziasmeze pentru descoperirea tiparului: în Portugalia, prima carte imprimată este Pentateucul, în 1487, la Faro, prin grija lui Samuel Gacon. Abia peste vreo zece ani au apărut în Portugalia tipografi germani[32]. Dacă ne gîndim că tiparnița, adusă de germani în Spania, nu este anterioară anului 1475, putem evalua graba evreilor de a-și tipări textele sacre. Or, alungați din Spania în 1492, evreii vor duce cu ei tiparul în Turcia. Către 1550, ei „au tradus tot felul de cărți în limba lor ebraică“[33]. A fonda o tipografie, reprezintă o operă pioasă, ceea ce face, în satele din Koregismi, aproape de Istanbul, văduva lui Jean Micas, duce de Maxos[34].

În 1573, Veneția se pregătește, potrivit hotărîrii sale din 14 decembrie 1571[35], să-i alunge pe evrei. Dar roata s-a întors după victoria de la Lepanto și Soranzo sosește tocmai atunci din Constantinopol unde îndeplinea misiunea de bail. Iată discursul pe care i-l atribuie un cronicar evreu[36], în fața Consiliului celor Zece: „Ce acțiune periculoasă ați comis acolo prin alungarea evreilor! Nu vă dați seama cît vă va putea costa asta mai tîrziu? Cine i-a făcut pe

turci atît de puternici, și unde ar fi găsit ei meșteșuguri așa de pricepuți în fabricarea tunurilor, arcelor, ghiulelelor, săbiilor, pavezelor și scuturilor mici, care le permit să se măsoare cu alte popoare, dacă nu printre evreii pe care îi alungaseră Regii Spaniei! Către 1550, o descriere franceză a Constantinopolului[37] mărturisea: „care (marani) i-au făcut pe zișii turci să cunoască felurile de a trafica precum și de a negocia în afaceri de care uzăm noi în mod mecanic“ ...

Alt privilegiu: evreii sînt, în Orient, tălmacii înnăscuți ai oricărei discuții și fără ei nimic nu ar fi posibil sau ușor. Belon du Mans[38] explică: „Aceia care au fugit din Spania, Germania, Ungaria și Boemia i-au învățat limba (acestor țări) pe copiii lor: și copiii lor au învățat limba națiunii în care trebuiau să converseze, precum greaca, slavona, turca, araba, armeana și italiana“ ... „Evreii care se află în Turcia știu de regulă să vorbească patru sau cinci feluri de limbi: și mai mulți dintre aceștia știu zece sau douăsprezece“. Această observație îi vine în minte la Rosette, în Egipt, unde evreii „s-au înmulțit atît de mult prin toate țările unde stăpînesc turcii încît nu există oraș, nici sat în care ei să nu locuiască și să nu se fi înmulțit. Iar ei vorbesc toate limbile, lucru care ne-a folosit atît de bine nu numai pentru a ne mijloci înțelegerea cu cei de aici, dar și pentru a afla ce lucruri existau în aceste țări“[39].

Pe plan lingvistic, este curios că evreii alungați din Germania în secolele al XIV-lea, al XV-lea ba chiar și în al XVI-lea și care vor aduce prosperitatea Poloniei evreiești introduc acolo limba lor, o germană specială, *idiș*[40], la fel cum evreii spanioli care, după 1492, vor forma coloniile puternice din Istanbul și, mai ales, din Salonic, vor aduce aici limba lor, *ladino*, spaniola Renașterii, și vor păstra față de Spania o adevărată iubire ale cărei manifestări abundă[41] (dovadă că uneori patria se poate lua cu sine pe talpa încălțărilor). Mici amănunte

alături de aceste imense realități: un hispanist regăsește astăzi melodiile și cuvintele romanțelor medievale spaniole la evreii din Maroc[42]; de asemenea, un istoric ne informează despre încetineala cu care sefardiții din Hamburg se adaptează (prost) cu limba germană[43]. Tot statornicie întîlnim și la comunitățile evreiești din Salonic, intitulate *Messina, Sicilia, Apulia, Calabria*[44].

Aceste fidelități nu rezistă fără inconveniente: ele creează categorii. Se conturează națiuni evreiești, care, după împrejurări, intră în conflict. Astfel Veneția a creat, unul lîngă altul, din 1516 în 1633, trei ghetouri, *vecchio, nuovo, nuovissimo,* ostroave unite prin case foarte înalte (pînă la șapte etaje) fiindcă aici spațiul lipsește, și densitatea locuitorilor este cea mai mare din oraș. Primul, *vecchio,* al evreilor levantini, se află sub controlul celor *Cinque Savii alla Mercanzia,* din 1541; *nuovo,* sub controlul așa-numiților Cattaveri, adăpostește pe evreii germani, *Todeschi,* și care, neputînd locui toți aici, trec, în parte, în vechiul ghetou. Acești *Todeschi,* acceptați în epoca Ligii din Cambrai, sînt evreii săraci ce se ocupă de comerțul cu vechituri și de împrumuturi pe amanet și lor le va fi încredințat Muntele de Pietate din Veneția — *li banchi della povertà.* Totuși, evreii specialiști ai marelui comerț, portughezi sau levantini, rînd pe rînd detestați sau răsfățați de Seniorie, obțin un statut aparte, cu siguranță din anul 1581[45]. Dar în 1633, toți evreii, inclusiv cei *ponentini,* sînt reuniți în aceleași ghetouri, ceea ce duce, în această falsă și măruntă lume de lagăr la dispute sociale, religioase, culturale.

Aceste trăsături nu împiedică existența unei civilizații evreiești cu vioiciunile și tumulturile sale, și, desigur, nu inertă sau „fosilă" cum susține Arnold Toynbee[46]. Dimpotrivă, vigilentă, agresivă, uneori pradă unor ciudate mesianisme, mai ales în această primă epocă de mo-
 dernizare în care se împarte între un raționa-

lism care ajunge la unii, scepticism și ateism mult înainte de Spinoza, și o înclinare a maselor către superstiție și exaltări gratuite. Orice persecuție antrenează după sine, prin ricoșeu, tulburări mesianice, ca de exemplu în timpul lui Carol Quintul, între 1525 și 1531, cînd acei pseudo-mesia, David Rubeni și Diego Pires, îi răscoală pe evreii portughezi[47], sau în secolul al XVII-lea, imensa maree pe care o va provoca propaganda mesianică a lui Sabbatai Zevi[48] în Orient, în Polonia și chiar mai departe.

Dar lăsînd aceste crize acute de o parte, ar fi eronat să presupunem că atitudinea evreilor ar fi fost de obicei pașnică sau tolerantă. Ea s-a arătat activă, promptă în prozelitism și în luptă. Ghetoul nu este numai simbolul temniței unde au fost închiși evreii, ci și al citadelei în care ei s-au retras de bună voie pentru a-și apăra credințele și continuitatea Talmudului. Un istoric atît de simpatic evreilor ca marele Lucio de Azevedo poate susține că intoleranța evreiască, la începutul secolului al XVI-lea, a fost „mai mare, cu certitudine, decît cea a creștinilor“[49], ceea ce, fără îndoială, este prea mult spus. Dar, în sfîrșit, această intoleranță este evidentă. A circulat chiar zvonul — absurd în sine, dar el a circulat către 1532 — că evreii încercaseră să-l convertească pe Carol Quintul la credința mozaică, în timpul trecerii sale prin Mantova[50]!

Ubicuitatea comunităților evreiești

Chiar dacă nu ar dori-o, evreii tot ar fi în mod obligatoriu condamnați să devină mari meșteri în schimburi. Ei sînt ori au fost peste tot: alungați, nu părăsesc neapărat definitiv locurile interzise, ci se întorc. Oficial, ei ar fi absenți din Anglia între 1290 și 1655, dată a pseudo-readmiterii lor în timpul lui Cromwell; de fapt, Londra are negustorii săi evrei încă de la începutul secolului al XVII-lea, poate de mai de-

vreme. La fel Franța se debarasează de ei o dată pentru totdeauna, în 1394, dar își fac foarte repede reapariția (ca marani, este adevărat, și aparent creștini) la Rouen, Nantes, Bordeaux, Bayonne, în aceste popasuri obișnuite pentru maranii portughezi în drum spre Anvers și Amsterdam. Henric al II-lea, „rege al Franței, le-a îngăduit negutătorilor evrei din Mantova să meargă în orașele regatului său, să facă negoț prin țară. Deopotrivă, el i-a iertat de impozite și cînd s-au dus să-i prezinte omagiile și mulțumirile lor, s-a arătat binevoitor față de ei în acel an“[51], desigur, în 1547. Mai interesant, dacă nu chiar mai important, este zvonul care a circulat în primăvara lui 1597 la Paris și, probabil, la Nantes de unde îl culege serviciul de informații spaniol: regele Franței s-ar gîndi „să-i recheme pe evreii pe care Prea Creștinul Rege, sfîntul Ludovic, îi izgonise“[52]. Zvonul se repetă patru ani mai tîrziu, în 1601. „Un evreu de seamă (din Portugalia), îi explică lui Henric al IV-lea, ambasadorul Philippe Canaye, mi-a spus că dacă ați voi să îngăduiți neamului meu să locuiască în Franța, Majestatea Voastră ar trage folos din asta și ar popula regatul cu peste 50 000 de familii de oameni pricepuți și harnici“[53]. Către 1610, printre moriscii exilați care intră în Franța, unde, ca deobicei, nu se vor afla decît în trecere, s-au amestecat îndeosebi evrei și marani portughezi și „s-au instalat sub mască de creștini în Franța, și mai ales în Auvergne“[54].

În sudul Franței, evreii au fost puțin numeroși. Către 1568—1570 erau goniți din orașele din Provence și se refugiau, prin bună învoială, în Savoia[55]. La Marsilia, unde politica orașului a fost schimbătoare, există numai cîțiva la începutul secolului al XVII-lea[56]. Evrei izgoniți din Spania în 1492 s-au instalat în Languedoc, au rămas acolo și „i-au deprins (pe francezi) să facă negoț în nordul Africii“[57]. Sub masca de noi creștini, ei sînt spițeri și medici la Montpellier; Felix Platter locuiește la unul dintre

aceștia. La Avignon, la sfîrșitul secolului, sînt în număr de 500, adăpostiți de Papă, neavînd însă dreptul „să cumpere nici casă, nici grădină, nici ogor, nici pășune înăuntrul sau în afara orașului“, reduși la meseriile de telali sau de croitori[58] ...

Bineînțeles, Germania și Italia sînt țări prea diverse pentru ca evreii să poată fi alungați din ele dintr-o dată și în același timp, și totuși se știe că au fost îndepărtați în nouă cazuri din zece. Un oraș le închide porțile, altul le deschide în fața lor pe ale sale. Cînd Milano, în 1597, după multe ezitări, se debarasează, de evreii săi, altminteri puțin numeroși, aceștia, după cîte sîntem informați în privința lor, se îndreaptă către Vercelli, Mantova, Verona, Padova „și localitățile înconjurătoare“[59]. Sînt comedii desfășurate între o ușă și alta (chiar cînd se termină prost): comedie la Genova unde, alungați solemn în 1516, evreii se întorc în 1517[60]; comedie la Veneția, la Ragusa, pentru că totul se aranjează: în mai 1515, micul oraș, incitat de un călugăr franciscan, își izgonește evreii. Aceștia organizează imediat în Apulia și în Moreea împotriva Republicii lui San Biagio o blocadă a cerealelor (dovadă că ei sînt stăpînii aprovizionării cu grîne) și orașul trebuie să-i reprimească. În 1545, abia apucă să se gîndească cineva la expulzarea lor, că Sultanul îi și cheamă pe ragusani la ordine[61] ... În 1550, Veneția este aceea care ar dori să-i izgonească pe ai săi, dar observă că ei controlează și-i blochează comerțul — lînă, mătase, zahăr, mirodenii — și că venețienii înșiși se mulțumesc adesea doar să revîndă mărfurile evreilor, *guadagnando le nostre solite provizioni*, cîștigînd de aici numai comisioanele uzuale[62]. Într-adevăr, Italia s-a umplut cu un mare număr de evrei o dată cu expulzările succesive din Franța, Spania și Portugalia, dar mai ales din statul Sfîntului Scaun, unde se refugiaseră de preferință. La Ancona a început pentru ei o uimitoare prosperitate, înaintea persecuțiilor violente ale

lui Paul al IV-lea din 1555 și 1556; există 1 770 capi de familie care cumpără după voie bunuri imobiliare, case, vii „fără să poarte nici un semn care ar putea să-i deosebească de creștini“[63]. În 1492, expulzarea evreilor din Sicilia a lovit mai mult de 40 000 de persoane[64], în majoritate covîrșitoare, ni se spune, mici meșteșugari a căror plecare insula o va suporta greu. La Neapole, în schimb, care nu va ajunge decît zece ani mai tîrziu sub controlul Regelui Catolic, evreii, puțini la număr, dar bogați și activi ca de exemplu clanul Abravanel, se vor menține pînă în 1541[65]...

Ar fi ireverențios să-i comparăm pe acești evrei alungați cu cetele iuți de bandiți, dar, în sfîrșit, evreii și aventurierii profită de facilitățile unei hărți politice complicate, în Germania ca și în Italia. De altfel, în apropierea Germaniei există înlesnirile Poloniei unde ajung căruțe în care fugarii se îngrămădesc, la nevoie, cu boarfele lor; iar aproape de Italia, înlesnirile mării și ale Levantului. În 1571, venețienii vorbesc despre expulzarea evreilor lor, unii dintre aceștia se află deja la bordul navelor gata de plecare, cînd este revocat ordinul[66]. Aceste plecări pe mare nu sînt, desigur, lipsite de riscuri; a pune mîna pe bagaje și a-i vinde apoi pe proprietarii lor reprezintă o mare ispită pentru stăpînul navei. În 1540, un căpitan de vas ragusan își jefuiește pasagerii, evrei care fug din Neapole, și îi părăsește la Marsilia unde regele Franței, Francisc I, are milă de ei și-i expediază pe propriile sale nave în Levant[67]. În 1558 evrei fugari din Pesaro[68], ajung la Ragusa, apoi se îmbarcă pentru Levant. Echipajul, probabil ragusan, îi acaparează și îi vinde în Apulia ca sclavi. În 1583 matelоți, de astă dată greci, masacrează 52 dintre cei 53 de pasageri evrei pe care îi transportau[69].

Mereu în căutarea unor orașe „unde picioarele lor ar putea să-și afle odihna“[70], evreii ajung în cele din urmă, și prin forța împrejurărilor, pretutindeni. Iată-i în 1514 în Cipru,

unde rectorii primesc din partea Senioriei venețiene ordinul să nu autorizeze pe nici unul dintre acești evrei să poarte tichie neagră în locul tichiei galbene[71]. Iată-i la Istanbul, doisprezece evrei din Candia într-o situație proastă, prilej de a afla că în insula lor, „sînt peste 500"[72]. Într-o altă insulă venețiană, în Corfu, în 1588, sînt 400, *sparsi per la città con le lor case conggionte con quelle di Christiani*, împrăștiați în insulă, casele lor fiind amestecate cu cele ale creștinilor; ar fi bine, spune documentul nostru, să fie despărțiți unii de alții, spre mulțumirea fiecăruia[73]. De fapt, evreii din Corfu se vor bucura totdeauna de avantaje evidente pe lîngă autoritățile venețiene[74].

Dacă am vrea să marcăm răspîndirea evreilor la scara celei mai întinse lumi mediteraneene și chiar a întregii lumi, i-am găsi fără dificultate la Goa, la Aden, în Persia „sub amenințarea bătăii în umbra căreia își duc viața lor mizerabilă în tot Levantul"; dar această remarcă datează din 1660[75], roata s-a întors și încă se va mai întoarce. În 1693, într-adevăr, un document francez ne descrie evrei portughezi și italieni care s-au stabilit în Levant „de 40 de ani" și s-au strecurat, sub protecția consulilor Franței, la „Smirna". Se strecuraseră, deopotrivă și la Marsilia, unde „au luat, pe nesimțite, în stăpînire o mare parte din comerțul Levantului, fapt care l-a obligat pe defunctul D. de Seignelay să-i alunge din Marsilia printr-o ordonanță a regelui"[76]. Dar afacerea este reluată de ei la celălalt capăt al drumurilor comerciale tot în Levant. Există evrei la Madera și atît de numeroși în insula Sao Tomé încît (sînt, evident, recent creștinați) practică religia iudaică „pe față"[77]; în America, în Cuba, ei sînt primii sosiți și primii martiri, încă din 1515, ai Inchiziției spaniole[78] care nu se va mărgini la asta; în 1543, Filip, atunci regent al regatelor Spaniei, îi alungase — doar teoretic — din Indiile Castiliei[79] ... Evreii sînt numeroși, de asemenea, în Africa de nord pînă în Sahara.

Evreul, odinioară țăran ca și armeanul, s-a îndepărtat, de secole și secole, de munca pe ogor. Pretutindeni, el este bancher, intendent, negustor, cămătar, împrumutător pe gaj, medic, meșteșugar, croitor, țesător, chiar fierar ... Foarte sărac, uneori, mărunt împrumutător pe gaj cînd se ivește prilejul. Foarte sărace sînt, cu siguranță, acele evreice, vînzătoare de haine vechi, oferind prin piețele din Turcia marame, prosoape, baldachine[80], sau toți acei evrei de pretutindeni ale căror neînțelegeri și ocupații, modeste cel mai adesea, ni le dezvăluie hotărîrile rabinilor din Balcani[81]. Împrumutătorii pe gaj, chiar și cei mai umili, constituie aproape o burghezie în acele colonii de multe ori famelice. În Italia, numărul lor este crescut și serviciile lor sînt eficace în satele și micile orașe care îi încurajează. În septembrie 1573, primarul din Capodistria[82] cere să fie adus în oraș un bancher evreu altfel locuitorii, pradă neîncetatelor scumpiri vor merge, cum și fac, la cămătarii din Trieste care împrumută cu dobînzi de 30 și 40% ceea ce nu s-ar întîmpla cu un împrumutător evreu localnic; în anul următor, în 1574, *povera communità* din Castelfranco solicită Senioriei din Veneția, și i se aprobă în 6 aprilie, de a-i îngădui lui *Josef ebreo ... di tener banco della cittadina, col divieto però di poter prestare salvo che sopra beni mobili**, el nu va împrumuta decît asupra bunurilor mobile[83]. La fel în 1575, *communità* din Pordenone ruga, la rîndul său, „în avantajul numeroșilor săraci“ să i se îngăduie a autoriza *un ebreo a tener banco*[84]. Exemplele nu vor să însemne că apoi totul mergea foarte bine între creditorii evrei și creștinii care se împrumutau. În 1573, *communità* din Cividale del Friul[85] ceruse ast-

---

* lui Iosif evreul... să deschidă o bancă în oraș cu condiția totuși de a nu putea împrumuta decît numai asupra bunurilor mobile (lb. ital. — N. tr.).

fel „să fie scăpată de lăcomia evreiască ce-i macină fără încetare și îi distruge pe săracii din acel oraș". Un *monte di hebrei* este prădat la Conegliano, în iulie 1607, de hoții de drumul mare, *fuorisciti*. *Capelletti* Senioriei (noi i-am numi *carabinieri*) îi urmăresc, recuperează prada (5 000 de ducați printre care bijuterii și alte amaneturi) și omoară patru bandiți ale căror capete le duce la Treviso, împreună cu doi prizonieri vii[86].

Dar alături de împrumutători cu dobîndă mare pe termen scurt și de cămătari, există, adesea expulzați, apoi rechemați, totdeauna solicitați, marii negustori evrei. Îi vedem la Lisabona, în pofida măștilor lor de creștini noi, sau, dacă sînt bogați, de creștini desăvîrșiți, familiile Ximenes, Caldeira, Evora . . .

Observăm acțiunea lor înnoitoare, precum aceea a lui Miguel Rodriguez, sau mai precis, Rodrigua, evreu levantin, organizator la Veneția al escalei din Spalato[87]; intuim puterea lor, precum aceea a lui Samuel Abravanel și a bogatei sale familii care ține în palme, ani de zile, soarta evreilor din Neapole, împrumutînd regelui, și pe care îi vedem interesați de comerțul cu zahăr din Madera și de iarmaroacele din Lanciano, de negoțul cerealier[88]; intuim un succes colosal prin intermediul carierei fără asemănare a familiei portugheze Mendes și a nepotului lor, Juan Miguez zis Jean Miques, acel Juan Micas menționat în *avisos* spaniole din Levant[89]. Inițial maran, el se întoarce la iudaism la Istanbul unde devine un fel de Fugger, foarte influent, aproape pînă la moartea sa (1579), visînd să fie un „rege al evreilor" și să constituie un stat în Palestina (el a reînălțat ruinele Tiberiadei), ori „rege al Ciprului", mulțumindu-se, în cele din urmă, cu numirea de către sultan, în lipsă de ceva mai bun, drept duce de Naxos, nume sub care este cunoscut de istorici — hagiografi de bună voie — care s-au ocupat de el.

Dar chiar și această reușită depinde de o situație generală. Istoricii care cercetează Turcia

secolului al XVI-lea semnalează aici (poate prea tîrziu) triumful negustorilor evrei[90]. Ei sînt aceia care, de timpuriu, împreună cu negustorii greci, iau în arendă veniturile fiscale și chiar pe cele ale proprietarilor funciari bogați. Rețeaua afacerilor lor se întinde în întregul Imperiu. Belon du Mans care i-a studiat către 1550, spune deja în privința lor: „Ei au cuprins, în asemenea măsură traficul mărfurilor din Turcia, încît bogăția și venitul turcilor se află în mîinile lor: căci ei pun cel mai înalt preț pe primirea tributului din provincii, arendînd impozitele pe sare și încărcăturile navelor și alte lucruri din Turcia...". Și, conchide el, „pentru că eu am fost de multe ori constrîns să mă servesc de evrei și să-i frecventez, am aflat cu ușurință că este națiunea cea mai rafinată din cîte sînt și cea mai plină de maliție"[91]. Fără aceste bogății colective nimic din viețile celor aidoma ducelui de Naxos nu ar fi posibil. La fel îmi imaginez că bogăția bancherilor evrei germani începînd cu epoca Războiului de Treizeci de Ani, a acelor *Hofjuden* „evrei de Curte[92]", nu este nicicum de conceput fără acumulările de bani din anii pașnici care au urmat păcii de la Augsburg (1555), și care au pregătit pentru evreimea germană revanșele viitorului. Tot astfel, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, rețeaua evreilor portughezi, stăpîni ai zahărului și mirodeniilor, posesori de mari capitaluri, a ajutat succesul Amsterdamului. Și, de asemenea, întreaga Americă a fost prinsă în rețeaua lor de afaceri...

Acest lucru nu înseamnă că toți negustorii evrei sînt bogați, lipsiți de frămîntări. Nici că iudaismul este responsabil, datorită vocației sale comerciale sau moralei sale pentru ceea ce numim capitalismul sau mai curînd precapitalismul din secolul al XVI-lea, nici că neamul lui „Israel cutreieră Europa asemenea soarelui pe cer, și unde strălucește el, izbucnește o viață nouă, în timp ce în regiunile pe care le părăsește, tot ceea ce înflorise, se veștejește"[93], ci,

mai degrabă, că evreii au știut să se adapteze la geografie ca și la conjunctura schimbătoare a afacerilor. Dacă sînt un „soare“, să fim liniștiți, soarele acesta este teleghidat de pe pămînt. Negustorii evrei se îndreaptă spre regiunile înfloritoare, ei profită de pe urma acestora tot atît cît contribuie la strălucirea lor. Există, adică o reciprocitate a serviciilor făcute. Capitalismul reprezintă o mie de lucruri în același timp și, de asemenea, un sistem de calcule, o tradiție de tehnici, acelea ale banilor și creditului: or, încă dinainte de cucerirea Ierusalimului de către Cruciați, în 1089, evreii cunosc *suftaya*, polița, *sakh*-ul, cecul[94], folosit curent în lumea musulmană. Această experiență a reușit să se conserve cu toate strămutările comunităților evreiești.

Pe deasupra, orice capitalism implică o rețea, o serie de încrederi, de complicități dispuse, la momentul potrivit, pe tabla de șah a lumii. Revocarea Edictului de la Nantes (1685) nu a atras după sine, ea singură, succesul băncii protestante, deschisă încă din secolul al XVI-lei, dar i-a inaugurat marea epocă, protestanții dispunînd, între Franța, Geneva, Țările-de-Jos, și Anglia, de o rețea de supravegheri și colaborări. A existat una, secole de-a rîndul, și pentru negustorii evrei. Ei reprezintă prima rețea comercială din lume, căci sînt prezenți pretutindeni: în zonele moarte sau slab dezvoltate, unde joacă rolul de meșteșugari, prăvăliași sau de împrumutători pe gajuri, și în orașele importante unde-și iau partea lor din progresele economice și din afacerile rentabile. Uneori sînt în număr foarte mic: la Veneția, doar 1 424 în anul 1586[95]; la Hamburg[96], la începutul secolului al XVII-lea, există abia vreo 100 de persoane, cu 2 000 mai mult la Amsterdam, 400 la Anvers în 1570[97]. Giovanni Botero[98], la sfîrșitul secolului al XVI-lea, vorbește într-adevăr, despre 160 000 de evrei la Constantinopol și la Salonic[99], acest oraș fiind principalul refugiu al exilaților, dar

abia numără 160 de familii la Valona, cît și la Santa Maura, 500 în Rodos, 2 500 persoane repartizate între Cairo, Alexandria, Tripoli din Siria, Alep și Angora... Sînt precizări mai mult sau mai puțin sigure. Totuși se poate afirma că acolo unde populația este densă, la Salonic și la Constantinopol, de exemplu, trebuie să presupunem destine dificile și necesitatea pentru exilați de a practica toate meseriile, chiar și pe acelea care sînt puțin rentabile. Dacă ne gîndim la țesătorii de lînă, la boiangiii din Salonic, Istanbul și din alte părți, la negustorii ambulanți din bîlciurile țărănești, cumpărători de blănuri sau de piei de animale... Micile colonii, dimpotrivă, sînt adesea cele ale negustorilor opulenți, favorizați de localizarea traficurilor bogate, adesea atrași chiar de aceste traficuri, și atunci veniți recent.

În secolul al XIII-lea, iarmaroacele din Champagne sînt centrul economiei comerciale a Occidentului. Totul curge spre ele, totul pleacă de aici. Evreii sînt prezenți în orașele și satele din Champagne[100], într-un anumit număr, amestecați în viața agricolă și, mai cu seamă, în cea meșteșugărească a ținutului, dețin pajiști, vii, bunuri imobile, case pe care le vînd sau cumpără, dar, înainte de orice, sînt deja negustori și cămătari, „împrumutarea altora părînd să precumpănească asupra comerțului", împrumuturi acordate seniorilor, și anume conților de Champagne și mînăstirilor. Atrași de iarmaroacele din Champagne și de prosperitatea pe care o răspîndesc ele, evreii nu joacă aici un rol direct (excepțiile confirmă regula) nici, mai ales, preponderent. Totuși ei ocupă anumite vaduri.

O dată cu declinul din secolul al XIV-lea, singura regiune aflată economicește la adăpost în Occident este Italia: negustorii evrei se înmulțesc aici după voie, un studiu recent[102] îi prezintă cotropind slujbele mici ale cametei, înlăturîndu-și concurenții, pe acest plan ele-
 mentar al vieții comerciale.

În secolele al XV-lea și al XVI-lea, marile regiuni comerciale din lumea mediteraneană sînt Africa de nord și Levantul. Or, în 1509, cînd intervențiile spaniole provoacă la Tlemcen masacrarea, de către mulțime a negustorilor creștini, evreii le împărtășesc soarta[102]. Ei mai sînt la Bougie, la Tripoli, unde se instalează spaniolii, în 1510[103]. În același oraș Tlemcen în 1541, la intrarea trupelor spaniole, „evreii, care se găseau aici în număr mare, au fost făcuți prizionieri și vînduți de către învingători ca sclavi... O parte dintre ei au fost răscumpărați la Oran și la Fez, alții s-au văzut aduși drept captivi în Spania, unde au fost siliți să se lepede de Dumnezeu, de Dumnezeul lui Israel“[104]. Cu cîțiva ani mai înainte, spectacolul fusese același în timpul luării Tunisului, în 1535, de către Carol Quintul. Evreii „au fost vînduți, bărbați și femei, povestește medicul Joseph Ha Cohen[105], în ținuturile cele mai diverse, însă la Neapole și la Genova, comunitățile din Italia au răscumpărat un număr mare dintre ei. Fie ca Domnul să-i aibă în pază pentru asta!“.

În Africa de nord, comunitățile evreiești sînt războinice, la începutul secolului al XVI-lea, după mărturia lui Leon Africanul, capabile să reziste, supraviețuind, precum în centrul ingrat al fortului spaniol din Oran pînă în 1668[106], amestecate în toate afacerile comerciale. O anchetă întreprinsă în Oran, în 1626[107], semnalează sosirea caravanelor de cămile provenind din Sahara; una dintre ele, venind din Tafilalet și din Figuig, este însoțită de „evrei de război“, simpli negustori în realitate. În Spania ca și în țările Islamului, se face distincția între *Moros de paz,* supuși care trăiesc în apropierea fortăreței, și nesupușii *Moros de guerra;* la fel există evrei *de paz* și *de guerra.* Dar această prezență a negustorilor evrei pe axa unui vechi trafic nu este lipsită de interes.

În Levant, mărturiile noastre insistă asupra enormului rol al negustorilor evrei; stăpîni la Alep și mai ales (evreii portughezi) la Cairo, împrumutători de bani la care recurg creștinii, ei ajung, incontestabil, să controleze și activitatea caravanieră.

Ce să mai spunem? Că la Veneția, prezența evreilor este continuă în ciuda tensiunilor, a neînțelegerilor urmate de acorduri și de împăcări. O expulzare a avut loc, fără îndoială, aceea a maranilor bogați în 1487[108], ca urmare a speculațiilor lor cu grîu sicilian din care se hrănește Veneția, dar este vorba de o mică parte și de noi sosiți (totul lasă se se înțeleagă că au revenit, de vreme ce se pune problema să fie alungați din nou în 1550[109] și îi vom regăsi anume la Veneția pînă la sfîrșitul secolului și chiar pînă mai tîrziu). La fel am semnalat prezența evreilor la Milano și în ținutul milanez pînă în 1597. La Roma ei duc mai departe o viață oarecum mediocră, dar triumfă la Ancona, atît timp cît Ancona rămîne plină de viață, adică pînă în primii ani ai secolului al XVII-lea; la Livorno ei sînt realizatorii succesului medician chiar de la adevăratul său început, adică din 1593[110].

Evident locul unde ar fi interesant să urmărim jocul lor, este Genova, capitala bogăției lumii, dar ne lipsesc informațiile bune în această privință. De un singur lucru sîntem siguri, de ostilitatea față de ei. La Genova, gelozia meșteșugarilor și a medicilor față de concurența evreiască duce la expulzarea comunității, la 2 aprilie 1550, prin decretul „proclamat cu sunete de trompetă, cum se făcuse, spune un martor, pe vremea tatălui meu, Rabbi Yehoshua ha-Cohen“ în 1516. Același martor, medicul Joseph Ha Cohen, se va stabili nu departe, pe teritoriul *Dominantei*, la Voltaggio unde continuă să-și exercite meseria[111]. În
 1559, poate fi observată ostilitatea genoveză —

sau cel puțin aceea a unui genovez important, Negron de Negri, „om pervers care era ca un ghimpe în coastele"[112] evreilor; el va încerca, de altfel în zadar, să-i alunge din Piemont. În iunie 1567, genovezii îi alungau din *Dominio* unde îi toleraseră după expulzarea care debarasase de ei numai orașul Genova. Medicul Joseph Ha Cohen părăsește atunci Voltaggio și merge să se stabilească în „Castelleto pe teritoriul din Montferrat unde toată lumea m-a primit cu bucurie"[113]. Informații mai precise ar stabili mai bine adevărul. Marii negustori evrei au avut sau nu, cum cred, acces la iarmaroacele din Piacenza?

O ultimă trăsătură de reamintit: expansiunea *marană* în lumea mediteraneană, expansiune care pregătește venirea olandezilor și semnalează începuturile secolului de înflorire a Amsterdamului, potrivit orologiului istoriei generale. În 1627, contele duce Olivares împinge pe scena decisivă a contractelor — *asientos* — pe maranii portughezi; se afirmă o altă vîrstă a finanțelor care, de altfel, începuse cu mult înainte de această dată[114]. Ea se anunța prin multe semne. În 1605 se pusese deja problema să se acorde autorizații de stabilire în Spania unui număr de 10 000 de evrei pentru a ajuta la o mai bună organizare a finanțelor Regelui Catolic decît sub regimul așa-numiților *asentistas* creștinii. Am putea continua lista semnalînd prezența evreilor în secolul al XVII-lea în Marsilia, Livorno, Smirna, cele trei orașe pline de viață ale lumii mediteraneane; la Sevilla, Madrid, Lisabona, piețe încă importante în sfîrșit, la Amsterdam și deja la Londra unde se instala bogatul negustor Antonio Fernandez Carvajal, *the great Jew**, între 1630 și 1635[115]. Însă demonstrația făcută este suficientă.

---

* Marele evreu (lb. engl. — N. tr.).

Dacă dispunem sub forma unui tabel cronologic lista persecuțiilor, a masacrelor, a expulzărilor și convertirilor forțate care constituie o adevărată martirologie a istoriei evreiești, se marchează o corelație între evoluțiile conjuncturii și aceste măsuri crude. Ultimele se găsesc totdeauna sub dependența intemperiilor vieții economice, le însoțesc. Nu numai oamenii, principii sau „perverșii" al căror rol nu trebuie negat, suprimă înlesnirile și fasturile evreimii occidentale în Anglia (1290), Germania (1348—1375), Spania (pogromul din Sevilla și convertirea forțată din 1391), Franța (expulzarea definitivă a evreilor din Paris în 1394). Vina cea mai importantă o poartă criza totală a lumii occidentale. În această privință nici o discuție nu mi se pare posibilă. La fel, pentru a nu lua decît un exemplu — expulzarea evreilor spanioli (1492) —, acest eveniment mondial se situează, după spusele lui Werner Sombart[116], tîrziu într-o perioadă de îndelungat regres: ea începe o dată cu domnia Regilor Catolici și ajunge pînă în 1509 cel puțin, poate pînă în 1520.

Așa cum criza seculară dintre 1350 și 1450 i-a împins pe negustorii evrei către Italia și economia sa pusă la adăpost[117], criza din 1600—1650 îi găsește în regiunea, și ea la adăpost, a Mării Nordului. Lumea protestantă i-a salvat și privilegiat atunci și, invers, ei au salvat și privilegiat lumea protestantă. În definitiv, Genova era, după cum remarcă Werner Sombart, la fel de bine plasată ca Hamburgul sau Amsterdamul față de drumrile maritime care duc spre America, Indii ori China[118].

Dar aceste ajustări între conjunctură și vicisitudinile poporului evreu nu sînt valabile doar pentru marile evenimente și fazele îndelungate, ci și pentru crizele de amănunt, aproape de-a lungul anilor și al zilelor. Este logic, pentru a relua acest exemplu mărunt,

ca Ragusa, în 1545, să se fi gîndit să-și expulzeze evreii deoarece ea se confrunta atunci, ca fiecare, cu probleme dificile. La fel sînt normale acele măsuri pe care le ia Veneția cu atîta plăcere împotriva evreilor din oraș și din Terra Ferma, în timpul lungului declin dintre 1559—1575, totul precipitîndu-se o dată cu anii războiului contra turcilor dintre 1570—1573[119]; evrei levantini arestați, mărfuri evreiești sechestrate, condiții fixate cu strictețe pentru evreii rămași la Veneția (18 decembrie 1571), proiect de expulzare a evreilor din Brescia, din Veneția chiar; tineri evrei capturați în Adriatica puși să tragă la ramă „pînă la sfîrșitul războiului"... A fost o epocă de groază pentru fiii lui Iacob[120]. Toate acestea sînt legate, pînă la evidență, de conjunctură. La fel, persecuțiile violente împotriva evreilor din Ferrara în 1581, care trebuie prinse în dosarul deja copios al crizei ciclice, atît de accentuate, dintre anii 1580 și 1584[121].

Dar este suficient ca lunga conjunctură să se însănătoșească, din 1575 pînă în 1595, și să ia o întorsătură fericită, pentru ca să se ușureze întreaga viață economică a mării și, în particular, aceea a coloniilor evreiești, oriunde ar fi ele așezate. (La Roma, Sixt al V-lea — 1585—1590 — îi protejează[122]). Dacă nu ne înșelăm, rolul capitalismului evreiesc în schimburile maritime nu încetează atunci să crească. El este stăpîn la Ancona[123], dar și la Ferrara[124], dacă nu chiar la Veneția. Toate acele succese „portugheze" sau „levantine", legăturile cu Sous-ul marocan și cu fabricile sale de zahăr[125], crearea releului Spalato[126], sau acea propunere, din martie 1587, a marelui om care a fost Daniel Rodriga, de a institui la Istanbul o depunere de 20 000 de ducați la dispoziția bailului în schimbul unui avans echivalent asupra vămilor din Veneția, ori intenția către 1589, de a-i primi pe evreii din Ferrara[128], această libertate în proiecte și acțiuni semnalează o schimbare de climat. Regimul acordat e-

vreilor *levantini* și *ponantini* în 1598 este de o reală generozitate; li se acordă un permis de liberă trecere pentru zece ani și, la sfîrșitul acestui interval, dacă nu va fi anulat, se va reînnoi *ipso facto;* condițiile sînt aceleași ca în 1589, cu zece ani mai devreme. Cu o mică amabilitate, „ei vor putea să poarte în călătorie tichia neagră și armele obișnuite, dar nu la Veneția"[129]. În fapt, Veneția a devenit atunci, în detrimentul Ferrarei, marele centru de adunare al maranilor în Italia, punctul în care ei iau contact cu evreii din Germania și din Levant. Un indiciu care nu înșeală este acela că Veneția joacă rolul unei capitale intelectuale; o literatură marană, portugheză și spaniolă iese de sub tiparnițele venețiene înainte ca stafeta să fie preluată de tipografii din Amsterdam și Hamburg[130].

Se produce, astfel, din Amsterdam pînă la Lisabona, Veneția și Istanbul, o victorie, sau cel puțin o creștere a bunăstării coloniilor de evrei. Vînarea, în Mediterana, a mărfurilor evreiești aflate la bordul navelor nu este o hăituială zadarnică, ori un indiciu fără valoare, ci semnul unei anumite prosperități împotriva căreia se mobilizează numeroși adversari. Vînătoarea a început de fapt de mult timp. Din 1552[131] și pînă în 1565[132] plîngerile evreilor semnalează vasele de „călugări foarte răi" din Malta, acea „capcană sau plasă în care se înhață prada răpită evreilor"[133]. La sfîrșitul secolului, toscani, sicilieni, napolitani, greci din insule s-au alăturat galerelor corsare[134], poate pentru că prada s-a înmulțit. Despre această sporire a afacerilor evreiești există și alte indicii, ca de exemplu redeschiderea, în beneficiul lor, a unui comerț cu Neapole. După expulzarea din 1541, se pare că le fusese permis accesul doar la iarmaroacele din Lanciano și Lucera. Dar din 1590, se examina o reluare a raporturilor comerciale[135], reluare obținută în septembrie 1613[136].

Să forțăm puțin termenii: la fel cum se obișnuiește să se vorbească despre un „secol“ al Fuggerilor, despre un „secol“ al genovezilor, nu este deplasat, în starea actuală a cercetărilor, să vorbim și despre un „secol“ al marilor negustori evrei, începînd din anii 1590—1600 și continuîndu-se pînă către 1621, sau chiar 1650. Și acest „secol“ a avut culori intelectuale vii.

Să înțelegem Spania

Destinul evreului nu poate fi evaluat în afara contextului istoriei mondiale, în afara istoriei capitalismului (s-a afirmat prea în grabă că nu evreii au fost inițiatorii acestuia, ceea ce este poate adevărat, dar a existat oare *un* inițiator? În orice caz ei participă la această istorie cu o parte întreagă). Poate că problema va fi mai limpede dacă o vom limita, pentru a sfîrși, la singurul caz dominant al Spaniei. Imaginea destinului evreilor se află în oglinda cu multe fețe a istoriei Spaniei, și aceasta, la rîndul ei, se reflectă în oglinda care îi stă în față.

Dificultatea majoră? Să nu strecurăm în această discuție pasionată sensibilitățile, cuvintele, polemicile de astăzi, să nu credem în limbajul simplificator al moraliștilor, trasînd linia lor îngustă de separare între cei blînzi și cei violenți, între bine și rău. Refuz să consider Spania vinovată de uciderea neamului lui Israel. Care ar fi civilizația dispusă măcar o dată în trecutul ei să prefere pe o alta în locul ei? Nici cea a lui Israel, nici cea a Islamului mai mult decît altele! Spun asta fără patimă personală, fiind un om al timpului meu și, orice s-ar întîmpla, sînt alături de acei care suferă în libertatea, în ființa, în bunurile și în convingerile lor. Deci, aici, în cadrul Spaniei, mă situez alături de evrei, *conversos*, protestanți,

*alumbrados**, morisci... Dar aceste sentimente de care nu pot să mă eliberez, nu au nimic de-a face cu adevărata problemă. A discuta în legătură cu Spania din secolul al XVI-lea ca despre o „țară totalitară", sau chiar despre rasism, nu are o justificare rațională. Bineînțeles, unele priveliști sînt triste, dar și acelea, simultane, din Franța, sau Germania, Anglia, Veneția (parcurgînd arhivele sale judicioase) sînt la fel.

Să repetăm: conjunctura, forță oarbă în Spania, ca și în Turcia sau în Lumea Nouă care se naște la o viață universală — conjunctura are partea sa de vină. Regii Catolici nu sînt singurii răspunzători pentru izgonirea evreilor în 1492, imediat după cucerirea Granadei, după o victorie ca totdeauna, prost sfătuitoare: se mai adaugă și acel timp economic mohorît, acele răni care se vindecă greu... În sfîrșit, civilizațiile, și ele, au conjunctura lor durabilă, sînt pradă mișcărilor de masă, ca și cum gravitația istoriei le-ar împinge pe pante secrete, exact cît trebuie de înclinate pentru ca totul să alunece fără ca cineva să fie conștient sau vinovat de aceasta. Și este soarta civilizațiilor să se „sfîșie"[137] de la sine, să suporte această dură frămîntare interioară, să lase în urmă o parte din moștenirile și bunurile lor. La nesfîrșit orice civilizație preia din proprie inițiativă și alege între lucrurile pe care părinții le transmit copiilor. Anumite bagaje sînt lăsate la marginea drumului. Or, nici o civilizație nu a fost constrînsă să acționeze asupra ei însăși, să se „divizeze", să se destrame atît cît cea iberică în timpul strălucirii sale, de la Regii Catolici pînă la Filip al IV-lea. Spun corect *civilizație iberică.* Ea este o varietate specială a civilizației Occidentului, un punct avansat, un promotoriu al acesteia, odinioară aproape în întregime acoperit de ape străine. În timpul „lungului" secol al XVI-lea, Peninsula, pentru a

* sectă mistică din secolul al XV-lea (N. tr.).

redeveni Europă, s-a transformat într-o creștinătate militantă. Ea s-a despărțit de cele două religii de prisos, musulmană și ebraică și a refuzat să fie Africa sau Orientul, trecînd printr-un proces care seamănă, într-o anumită măsură, cu procesele actuale de decolonizare. Oricine își poate imagina un alt destin. Ar fi putut să rămînă un pod între Europa și Africa, potrivit cu destinul său geografic și vocația sa istorică timp de secole. Ar fi putut... Dar un pod înseamnă o dublă circulație. Europa ajunge în Peninsulă prin Pirinei, rutele Atlanticului și acele ale Mării Interioare și, peste această margine de hotar, ea învinge Islamul prin succesele Reconquistei care sînt și ale ei. Istoricii din Peninsulă știu acest lucru, atît Claudio Sánchez Albornoz cît și Americo Castro: „cei de dincolo de munți" triumfă, o recucerire a Spaniei de către Europa se adaugă unei recuceriri specific spaniole a spațiului musulman. Marile descoperiri, mai tîrziu vor face restul: ele situează Peninsula în centrul lumii moderne, adică al lumii cucerite de Europa.

A spune că Spania nu ar fi trebuit să devină o Europă înseamnă a avansa o teză care a și fost susținută[138]. Putea, însă, ea să nu devină? Nu numai politica a dorit expulzarea ereticilor, a instituit Inchiziția spaniolă în 1478, Inchiziția portugheză în 1536, ci și poporul, masa frenetică. În ochii noștri, Inchiziția apare odioasă, mai puțin prin numărul relativ limitat al victimelor sale[139], cît prin procedeele folosite. Dar responsabilitatea sa, aceea a Regilor Catolici, a cîrmuitorilor Spaniei și Portugaliei reprezintă ele oare forțele majore într-o luptă condusă din dorința adîncă a unei mulțimi?

Înainte de naționalismele făurite în secolul al XIX-lea, popoarele nu se simțeau cu adevărat solidare decît printr-un sentiment de apartenență religioasă. Altfel zis, de civilizație. Coeziunea masivă din Spania în secolul al XV-lea este cea a unui popor care a fost mult timp, față de o altă civilizație, mai slab, mai puțin

strălucitor, mai puţin inteligent, mai puţin bogat, şi care, s-a eliberat brusc. Redevenit cel mai puternic, el n-a dobîndit încă prin acest fapt certitudinea intimă, nici reflexele. Continuă să se bată. Dacă îngrozitoarea Inchiziţie a făcut în cele din urmă puţine victime, cauza a fost că lupta sa s-a desfăşurat oarecum în gol. Spania era încă obscur temătoare, prea militantă pentru ca eterodoxia să se poată strecura acolo cu uşurinţă. Nu există loc în ea nici pentru erasmism, nici pentru tipul de *converso* cu spiritul neîncrezător, nici pentru protestant. . .

În această perspectivă de conflicte dintre civilizaţii, pledoaria călduroasă şi atrăgătoare a lui Léon Poliakov nu mă satisface. El nu a privit decît într-una din cele două oglinzi ale dramei, plîngerile neamului lui Israel, nu şi pe cele ale Spaniei, care nu sînt mincinoase, amăgitoare sau demoniace. Este pe cale să se desăvîrşească o Spanie creştină. Gheţarul care îşi împinge greutatea sfărîmă copacii şi casele pe care le întîlneşte în cale. Şi să nu spunem, pentru a moraliza şi îndepărta discuţia, că Spania a fost pedepsită pentru faptele sale rele, pentru expulzarea din 1492, pentru persecuţiile prea multor *conversos* şi pentru furia faţă de morisci din 1609 pînă în 1614. Aceste acte criminale, aceste furii pătimaşe ar fi costat-o propria sa măreţie. Or, această măreţie începe tocmai în 1492 şi nu sucombă înainte de Rocroi (1643) sau, mai exact înainte de mijlocul secolului al XVII-lea. Pedepsirea, potrivit datelor culese, a întîrziat mai mult de un secol sau peste patruzeci de ani. Nu vom accepta nici ideea că expulzarea evreilor ar fi privat Spania de o burghezie viguroasă. De fapt o burghezie de afaceri nici nu s-a format în Spania, Felipe Ruiz Martin tocmai a demonstrat acest lucru, din pricina implantării unui capitalism internaţional nociv, acela al bancherilor genovezi şi al congenerilor lor. Un
 alt argument, drama purităţii, a limpidităţii

sîngelui — *limpieza de sangre* — însemna patima, pedepsirea Spaniei. Nimeni nu va nega această patimă, sechelele și revenirile ei înfiorătoare, dar toate societățile din Occident se baricadează o dată cu secolul al XVII-lea, sacralizează privilegiile sociale, fără să aibă totuși motivele care se invocă pentru Spania.

Să acceptăm mai degrabă că orice civilizație se îndreaptă spre destinul său, cu voie sau fără voie. Trenul în care aștept în gară pleacă, vecinul din trenul de alături are adesea sentimentul că pleacă și el în celălalt sens. Și reciproc civilizațiile își încrucișează destinele. Se înțeleg ele oare? Nu sînt sigur. Spania se află pe drumul către o unitate politică pe care nu poate să o conceapă, în secolul al XVI-lea, decît ca o unitate religioasă. Între timp neamul lui Israel urmează destinul diasporei sale. Destin și el unitar, dar la dimensiunile lumii, el pășește peste oceane și mări, peste națiunile noi și civilizațiile vechi. Pe acestea din urmă le neagă, le sfidează. Este un vehicul modern care are un avans prea mare la aprindere față de celelalte. Chiar și un spirit atît de lucid ca Francisco de Quevedo îl vede sub trăsături diabolice. Diavolul, este mereu celălalt, mereu cealaltă cilivilazție. *Isla de los Monopantes* (1639) este un pamflet îndreptat împotriva contelui duce Olivares și a bancherilor marani din anturajul său, scris poate nu chiar de Quevedo. „La Rouen noi sîntem, spun evreii din *L'Isla des Monopantes,* punga de bani a Franței împotriva Spaniei și în același timp a Spaniei împotriva Franței; și în Spania sub un veșmînt care ne ascunde circumciziunea, noi apărăm monarhia (este vorba de Filip al IV-lea) cu bogăția pe care o avem la Amsterdam, în țara dușmanilor săi de moarte... În Germania, Italia, Constantinopol facem același lucru. Urnim toată această intrigă oarbă și această sursă de războaie luînd ajutorul pe care-l dăm fiecăruia din buzunarul celui mai mare adversar al său, căci ajutăm asemenea bancherului care

împrumută bani cu dobîndă mare aceluia care joacă sau pierde, ca să piardă și mai mult. . ."[139]. Este, în fond, procesul capitalismului.

De la o civilizație la alta, fiecare își mărturisește bucuros adevărul său, adevăr care nu este niciodată bun cînd cel care-l formulează este vecinul. Singurul lucru sigur este că destinul neamului lui Israel, forța, dăinuirea, neliniștea sa, sînt legate de ceea ce a rămas, un sîmbure dur refuzînd cu încăpățînare să se desfacă, adică o civilizație fidelă ei însăși. Și toate civilizațiile sînt în același timp paradisul și infernul oamenilor[140].

NOTE

1. Pentru o bibliografie mai amplă decît aceea pe care o furnizează referințele noastre a se raporta la cărțile esențiale ale lui Attilio MILANO, *Storia degli ebrei in Italia,* Torino, 1963, și ale lui Julio CARO BAROJA, *Los Judios en la España moderna y contemporanea,* Madrid, 3 vol., 1961. Problema esențială rămîne în acest domeniu punctul de vedere pe care îl adoptă istoricul: poate să rămînă el, ca Julio CARO BAROJA în afara dramei pe care o relatează, să fie doar un spectator? MICHELET n-ar fi adoptat această poziție.
2. Léon POLIAKOV, *Histoire de l'antisémitisme,* vol. 2, *De Mahomet aux Marranes,* Paris, p. 235 și următoarele.
3. Simancas, Guerra Antigua 7, f° 42, Luis Sarmiento către Carol Quintul, Evora, 5 decembrie 1535.
4. A.d.S. Venezia. Senato Dispacci Spagna, Contarini către Doge, Valladolid, 4 octombrie 1604. Simancas, E° Portugal 436 (1608—1614) *Licenças a varios judeus e cristãos novos de Portugal para do reino.* Dovadă că există posibilități de acomodare, încă în această perioadă, cu autoritățile portugheze. Permisul de ieșire pentru noii creștini datează din 1601, retragerea permisului, din 1610, J. LUCIO DE AZEVEDO, *Historia dos christãos novos portugueses,* 1922, p. 498.
5. În privința termenului, vezi I. S. REVAH „Les Marranes", în: *Revue des Études Juives,* Seria a 3-a, vol. 1, 1959—1960, p. 29—77; despre sta-

tornicia în practicarea cultului iudaic, întreaga lucrare a lui J. CARO BAROJA, aduce mărturie, sau acele pagini referitoare la cazul minor din Mallorca din vechea carte a lui Francisque MICHEL, *Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne*, Paris, 1847, vol. 2, p. 33 şi următoarele.

6. *Moeurs et coutumes des Musulmans, op. cit.*, p. 212.

7. Léon POLIAKOV, *Histoire de l'antisémitisme*, Vol. 2, *De Mahomet aux Marranes*, p. 127 şi următoarele: Naţiunea evreiască în Spania. Am împrumutat mult din această carte onestă şi inteligentă.

8. *Ibidem*, vol. 1, *Du Christ aux Juifs de Cour*, 1955, p. 266 şi următoarele, în special p. 277 şi următoarele.

9. Plinio BARRETO, „Note sur les Juifs au Bresil", în: *O Estado de São Paulo*, 31 octombrie 1936; bogată şi temeinică literatură despre ei, începînd cu cărţile clasice ale lui Gilberto FREYRE şi LUCIO DE AZEVEDO; culegerea documentară esenţială rămîne aceea în trei volume din *Primeira Visitação de Santo Officio às Partes do Brasil pelo Licenciado Heitor FURTADO DE MENDOÇA*... deputado do Sto Officio: I. *Confissões da Bahia* 1591—92. Introducçao de Capistrano de Abreu, São Paulo, 1922; *Denunciações de Bahia*, 1591—93, São Paulo, 1925; *Denunciacões de Pernambuco*, 1593—95. Introducçao de Rodolpho Garcia, Sao Paulo, 1929. Despre Portugalia, Léon POLIAKOV, *op. cit.*, *De Mahomet aux Marranes*, p. 235 şi următoarele.

10. Léon POLIAKOV, *Du Christ aux Juifs de Cour*, p. 6—12; *De Mahomet aux Marranes*, p. 139; Joseph HA COHEN, *Emek Habakha ou la Vallée des Pleurs; Chronique des souffrances d'Israel depuis sa dispersion*, 1575, şi apoi *Continuation de la Vallée des Pleurs*, 1602, p. p. Julien SÉE, Paris, 1881, p. 167. Vom nota această lucrare, mai departe, doar sub numele lui Joseph HA COHEN.

11. Hermann KELLENBENZ, *Sephardim an der unteren Elbe. Ihre wirtschaftliche und politische Bedeutung vom Ende des 16. bis zum Beginn des 18. Jahrh.*, 1958, p. 45.

12. Citat de J. LUCIO DE AZEVEDO, *op. cit.*, p. 52.

13. Léon POLIAKOV, *op. cit.*, vol. 1, p. 307 şi următoarele.

14. A. MILANO, *op. cit.*, p. 221.

15. A.d.S. Venezia, Senato Terra 12, f° 135 și 135 v°, 26 martie 1496, vezi M. SANUDO, *op. cit.*, vol. 1, col. 81, 26 martie 1496.
16. Giuseppe TASSINI, *Curiosità veneziane*, Venezia, 1887, p. 319.
17. Simancas, E° Napoli, f° 155, Napoli, 25 august 1540. Numeroase referințe relativ la evrei în acest *legajo*.
18. A.d.S. Venezia, Senato Terra 31, 29 martie 1556.
19. *Op. cit.*, p. 181.
20. Septembrie 1566, Joseph HA COHEN, *op. cit.*, p. 158.
21. *Ibidem*, p. 207.
22. Lodovico MOSCARDO, *op. cit.*, p. 441, acest proiect de ghetou ar ajunge pînă la 1593.
23. Joseph HA COHEN, *op. cit.*, p. 215—216.
24. Museo Correr, Cicogna 1993, f° 261, 16 august 1602.
25. J. LUCIO DE AZEVEDO, *op. cit.*, p. 10.
26. BELON DU MANS, *op. cit.*, p. 180, 193 v°
27. Citat de Léon POLIAKOV, *op. cit.*, vol. 2, p. 180.
28. *Ibidem*, după S. de MADARIAGA, *Spain and the Jews*, 1946.
29. *Ibidem*, p. 191. IBN VERGA, *Le fouet de Juda*, citat de L. POLIAKOV, *op. cit.*, vol. 2, p. 64, după traducerea germană datorată lui WIENER, Hanovra, 1856.
30. BELON DU MANS, *op. cit.*, p. 181.
31. *Ibidem*, p. 209—210.
32. J. LUCIO DE AZEVEDO, *op. cit.*, p. 36.
33. BELON DU MANS, *op. cit.*, p. 180 v°.
34. J. HA COHEN, *op. cit.*, p. 251, după E. CARMOLY, *Archives israëlites de France*, 1857.
35. A. MILANO, *op. cit.*, p. 180 și următoarele.
36. Continuatorul lui J. HA COHEN, op. cit. p. 181.
37. B.N., Paris, Fr. 6121 (f.d.). Vezi, de asemenea, L. POLIAKOV, *op. cit.*, vol. 2, p. 247, referințe despre călătoria lui G. d'Aramon și Nicolas de Nicolay.
38. *Op. cit.*, p. 180 v°, p. 118.
39. *Ibidem*, p. 100 v°.
40. L. POLIAKOV, *op. cit.*, vol. 1, p. 270—271.
41. *Ibidem*, p. 249 și 250; *La Mediterranée*, prima ediție, p. 707—708.
42. Paul BENICHOU, *Romances judeo-españoles de Marruecos*, Buenos Aires, 1946.
43. H. KELLENBENZ, *op. cit.*, p. 35 și următoarele.
44. A. MILANO, *op. cit.*, p. 235.
45. Cecil ROTH, în *Mélanges Luzzatto*, p. 237 și următoarele; și, cu titlu de exemplu, A.d.S. Venezia, *Cinque Savii*, 7, f° 33—34, 15 decembrie 1609. Despre cele trei ghetouri și originea, evident discutabilă, a cuvîntului, argumente și

detalii în G. TASSINI, *op. cit.*, p. 319—320; nu este totul clar în legătură cu repartizarea a trei comunități evreiești în cele trei ghetouri, chiar și după lectura lui A. MILANO, *op. cit.*, p. 281.

46. Arnold J. TOYNBEE, *L' Histoire, un essai d'interprétation*, Paris, 1951, p. 30—153, 398, 428.
47. J. LUCIO DE AZEVEDO, *op. cit.*, p. 68—73.
48. L. POLIAKOV, *op. cit.*, vol. 2, p. 262 și următoarele.
49. *Op. cit.*, p. 39.
50. F. AMADEI, *Cronaca universale della città di Mantoa*, vol. 2, p. 548.
51. Joseph HA COHEN, *op. cit.*, p. 127.
52. A.N., K 1600, 4 aprilie 1597, Relación de algunas nuebas generales que se entienden de Nantes de Paris y otras partes desde 4 de abril 97: *„quiere hacer benir los judíos que hecho el cristianissimo Rey St Luis ...“**
53. Citat de L. POLIAKOV, *op. cit.*, vol. 2, p. 368, Lettres et ambassades de Messire Philippe Campagne, 1653, p. 62.
54. Citat de L. POLIAKOV, *op. cit.*, vol. 2, p. 367—8, după Francisque MICHEL, *Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne*, 1847, p. 71 și 94.
55. J. HA COHEN, *op. cit.*, p. 160.
56. H. KELLENBENZ, *op. cit.*, p. 135.
57. Jean BODIN, *Response ...*, *op. cit.*, p. 252, p. 391.
58. J. HA COHEN, *op cit.*, p. 200.
59. *Ibidem*, p. 112—113.
60. S. RAZZI, *op. cit.*, p. 118—119 (1516); p. 159 (1545). Vezi de asemenea intervenția lui Soliman Magnificul împotriva persecuțiilor evreilor și maranilor din Ancona, A. MILANO, *op. cit.*, p. 253; C. ROTH, *The House of Nasi, Doña Gracia*, Philadelphia, 1947, p. 137—174.
61. W. SOMBART, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, 1922, p. 20. După documentul p.p. David KAUFFMANN, „Die Vertreibung der Marranen aus Venedig im Jahre 1550“, în: *The Jewish Quarterly Review*, 1901. Despre acest ordin de expulzare a maranilor, Marciana, 2991 C. VII, 4, f°s 110 v° și 111; Museo Correr, Donà delle Rose, 46, f° 155, 8 iulie 1550.
62. Marciana, 6085, f° 32 v° și următoarele: relatare a persecuțiilor din 1555 și 1556. Cf. de asemenea A. MILANO, *op. cit.*, p. 247—253.
63. L. BIANCHINI, *op. cit.*, vol. 1, p. 41. Dar nu 160 000, A. MILANO, *op. cit.*, p. 222.
64. A. MILANO, *op. cit.*, p. 233.
65. J. HA COHEN, *op. cit.*, p. 180.
66. *Ibidem*, p. 121.

67. *Ibidem*, p. 143.
68. A. HANANEL și E. ESKENAZI, ***Fontes hebraici ad res economicas socialesque terrarum balcanicarum saeculo XVI pertinentes***, Sofia, 1958, vol. 1, p. 71.
69. Expresia luată din Joseph HA COHEN este curentă.
70. Museo Correr, Donà delle Rose, 46, f° 55, 5 iunie 1514.
71. Museo Correr, Donà delle Rose, 21, f° 1, Constantinopole, 5 martie 1561. Vezi de asemenea despre ghetoul „zudeca" din Candia, A. d.S. Venezia, Capi del Cons° dei X, Lettere, Bª 285, f° 74, Candia, 7 mai 1554.
72. Museo Correr, Donà delle Rose, 21, 1588.
73. A. MILANO, *op. cit.*, p. 236, 281, 283...
74. *Etat de la Perse en 1660, par le P. Raphaël du Mans*, p.p. Ch. SCHEFER, Paris, 1890, p. 46.
75. A.N., A.E., B III 235, 1593.
76. La Madeira, încă în 1682, abatele PREVOST, *op. cit.*, vol. 3, p. 172; Lisabona, 14 februarie 1632: „... insula (São Tomé) este atît de infestată de noi creștini că aceștia practică riturile evreiești aproape pe față". J. CUVELIER și L. JADIN, *L'ancien Congo d'après les archives romaines*, 1518, 1640, 1954, p. 498.
77. Prolog de Fernando ORTIZ, la Lewis HANKE, *Las Casas*..., p. XXXVI.
78. Jacob van KLAVEREN, *op. cit.*, p. 143.
79. BELON DU MANS, *op. cit.*, p. 182 și 182 v°.
80. A. HANANEL și E. ESKENAZI, *op. cit.*, vol. 1, 1958 (secolul al XVI-lea); vol. 2, 1960 (secolul al XVII-lea).
81. A.d.S. Venezia, Senato Terra, 62, 20 septembrie 1573.
82. *Ibidem*, 63, 6 aprilie 1574.
83. *Ibidem*, 66, 1575.
84. *Ibidem*, 60, 1573.
85. A.d.S. Firenze, Mediceo 3087, f° 348, 14 iulie 1607.
86. Vezi mai sus, vol. 1, p.
87. *Casa Abravaseles* este de origine spaniolă, împrumuturile ei regelui, Simancas, E° Napoli 1015, f° 101, 6 octombrie 1533; *ibidem*, f° 33; 1018, f° 21, 15 ianuarie 1534, dacă împrumutul prin camătă nu este practicat de evrei, el va fi practicat de creștini cu o dobîndă triplă, *„porque el fin de Ytalie como V.M. tiene mejor experimento y conocido, es ynterese"**, *ibidem* f° 58, 3 octombrie 1534, „la Neapole, de la 300

---

* pentru că scopul Italiei, după cum M. V. știe cel mai bine este profitul (lb. span. — N. tr.).

la 400 familii evreieşti; 1017, f° 39, 28 martie 1534, arestarea unor creştini la Manfredonia, *„que debaxo de ser xpianos han bidido y biden como puros judíos"*; 1018, f° 58, 3 octombrie 1534; oraşul Neapole cere să se păstreze evreii; fără ei, anul trecut săracii ar fi murit toţi de foame; 1031, f° 155, 25 august 1540, măsuri anti-evreieşti; 1033, f° 70, 19 iunie 1541, expulzarea lor hotărîtă... A.d.S. Napoli, Sommaria Partium, 242, f° 13 v°, 16 aprilie 1543, Samuel Abravanel îl pune pe agentul său Gabriele Isaac să scoată 120 *carri* de grîu de la Termoli; *ibidem*, 120, f° 44, 8 iunie 1526, un oarecare Simone Abravanel, „evreu locuind la Neapole", importă zahăr din Madeira.

88. L. POLIAKOV, *op. cit.*, vol. 2, p. 254, şi următoarele, excelent rezumat al acestei vieţi ieşite din comun. Cartea de bază este aceea a lui Cecil ROTH, *The house of Nasi*, 2 vol., 1947, şi *The Duke of Naxos*, 1948.
89. Vezi mai sus.
90. *Op. cit.*, p. 180 v° şi 181.
91. Werner SOMBART, *op. cit.*, p. 53 şi următoarele; L. POLIAKOV, *op. cit.*, vol. 1, p. 249 şi următoarele.
92. W. SOMBART, *op. cit.*, p. 15.
93. Mă gîndesc, evident, la *Geniza* din Cairo şi la viitoarea lor publicare de către A. GOTTHEIN.
94. Danielle BELTRAMI, *Storia della popolazione di Venezia...*, op. cit., p. 79.
95. H. KELLENBENZ, *Sephardim an der unteren Elbe*, 1958, p. 29.
96. *Ibidem*, p. 139.
97. Giovanni BOTERO, *op. cit.*, vol. 3, p. 111.
98. Simancas, E° Napoli 1017, f° 42, viceregele Neapolelui către S.M., Neapole, 26 aprilie 1534, Salonic „donde ay la mayor judería de Turquia".*
99. Paul BENICHOU, „Les Juifs en Champagne médievale", în: *Évidence*, noiembrie 1951.
100. L. POLIAKOV, *Les banchieri juifs et le Saint-Siège du XIII-e au XVII-e siècle*, 1965.
101. H. HEFELE, *op. cit.*, p. 231. Puterea prezenţei evreilor în Africa de nord explică lunga supravieţuire evreiască din Oran sub dominaţia spaniolă; Diego Suarez descrie cartierul lor din frumosul centru al oraşului, cu sinagogă şi şcoală; în 1667, ghetoul cuprinde mai mult de 100 de case şi 500 de persoane; evreii au fost expulzaţi din Oran din ordinul lui Carol al

---

* unde există cea mai mare comunitate de evrei din Turcia (lb. span. — N. tr.).

II-lea, la 31 martie 1669, după J. CAZENAVE, în: *Bulletin de la Société de Géographie d'Alger*, 1929, p. 188.

102. J. HA COHEN, *op. cit.*, p. 110—111.
103. *Ibidem*, p. 124.
104. *Ibidem*, p. 120.
105. J. CARO BAROJA, *op. cit.*, vol. 1, p. 217.
106. „Cargos y descargos del Marques de Velada", answers to the charge of maladministration brought against Don Antonio Sancho Davila y Toledo, margés de Velada, during his government of Oran, 1626—1628, f° 57 (P. de GAYANGOS, Cat. Mss, în *The Spanish language*, B.M., vol. IV, 1893, p. 133).
107. M. SANUDO, *op. cit.*, vol. 1, coloana 819, 13 noiembrie 1497.
108. Marciana 7991 C VII, 4 f° 110 v° și 111, și Museo Correr, Dona delle Rose 46, f° 155, 8 iulie 1550.
109. F. BRAUDEL și R. ROMANO, *op. cit.*, p. 26—27.
110. J. HA COHEN, *op. cit.*, p. 130—131.
111. *Ibidem*, p. 152.
112. *Ibidem*, p. 158.
113. Vezi mai sus, vol. 1, p. 577—578.
114. ESPAJO Y PAZ, *Las antiguas ferias de Medina del Campo*, 1912, p. 137.
115. W. SOMBART, *Krieg und Kapitalismus*, 1913, p. 147.
116. *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, p. 15.
117. L. POLIAKOV, *Les banchieri juifs*...
118. *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, p. 14.
119. Arestare la Veneția a negustorilor turci și a evreilor levantini, 5 martie 1570, Chronique de Savina, Marciana, f. 326, v°, plîngerile negustorilor evrei la Constantinopol, 16 decembrie 1570, A.d.S. Venezia, Annali di Venezia, Senato Terra 58, 18 decembrie 1571; pe aceeași temă, Museo Correr, Cicogna 1231, f° 16; evreii alungați din Brescia, 4 septembrie 1572, A.d.S. Venezia, Senato Terra 60; amînare acordată pînă în septembrie 1573, *ibidem*, 61, 8 martie 1573; regulament cu activitățile admise și apărate ale evreilor, *ibidem*, 11 iulie 1573; concordat acordat băncii „Cervo Hebreo", al cărui faliment trebuie să meargă înapoi în 1565, *ibidem*, 20 iunie 1573. Atunci climatul încetează să mai fie atît de încordat. Despre evreii alungați din Urbino și puși să tragă la rame: J. HA COHEN, *op. cit.*, p. 161.
120. *Ibidem*, p. 174.
121. Cecil ROTH, *art. cit.*, p. 239.
122. A. MILANO, *op. cit.*, p. 257, J. DELUMEAU, *op. cit.*, vol. 2, p. 854, 887—890.

123. Ceea ce este de la sine înţeles, dar de notat noile scutiri acordate evreilor levantini la Ancona, ameninţări grave asupra Veneţiei. Admirabil document, A.d.S. Venezia, Cinque Savii, Busta 3, 10 august 1597.
124. J. HA COHEN, *op. cit.*, p. 205, 1598.
125. A.d.S. Venezia, Cinque Savii 22, f° 52, 20 noiembrie 1598; f° 73, 16 august 1602, privilegiu şi reînnoire a privilegiului lui Rodrigo di Marchiana; *ibidem*, 138, f° 191, 22 februarie 1593, evrei portughezi propun stabilirea unui trafic comercial cu Capul Gué, aceşti evrei sînt deja Rodrigo di Marchiana şi fraţii săi.
126. Vezi mai înainte, vol. 1, p. 262 şi următoarele.
127. A.d.S. Venezia, Cinque Savii 138, 18 martie 1587.
128. Cecil ROTH, *art. cit.*, p. 239.
129. A.d.S. Venezia, Cinque Savii 7, f° 30, 5 octombrie 1598.
130. Hermann KELLENBENZ, *op. cit.*, p. 43; vezi şi C. ROTH, *Gli ebrei in Venezia*, 1932, şi „Les marranes à Venise“, în *Revue des Etudes Juives*, 1931.
131. J. HA COHEN, *op. cit.*, p. 131.
132. *Ibidem*, p. 172.
133. *Ibidem*.
134. De exemplu mai departe, p.
135. A.d.S. Napoli, Sommaria Consultationum, 10, fos 91—93, 30 martie 1590.
136. *Ibidem*, 25, fos 152 v°-159, 8 septembrie 1613.
137. Expresia aparţine lui Michel FOUCAULT, *Histoire de la folie à l'âge classique*, 1961, p. IV.
138. *La Méditerranée*..., ed. I, p. 136, n. 1.
139. Léon POLIAKOV, *op. cit.*, vol. 2, p. 204—217.
140. Pasaj citat de Léon POLIAKOV, *op. cit.*, vol. 2, p. 290.
141. Vezi, într-o direcţie analoagă, dar cu o explicaţie socială, cartea originală (în curs de apariţie) a lui Antonio José SARAIVO, *L'Inquisition et la légende des Marranes*.

4. IRADIERI ÎN EXTERIOR

A radia, a oferi, înseamnă a domina. Teoria dăruirii are valoare pentru indivizi și societăți și nu mai puțin pentru civilizații. Că această dăruire riscă să devină sărăcire cu vremea, este posibil. Dar ea semnalează, atît cît durează, o superioritate și această constatare desăvîrșește teza generală a acestei cărți; lumea mediteraneană rămîne, timp de un secol după Cristofor Columb și Vasco da Gama, centrul lumii, un univers strălucitor și puternic. Dovada? ea îi educă pe ceilalți și îi învață arta de a trăi. Să spunem cu temei că *întreaga* lume mediteraneană își împrăștie atunci lumina dincolo de țărmurile sale, atît cea musulmană cît și cea creștină. Chiar Islamul nord-african, pe care l-am considera cu ușurință drept un frate sărac, iradiază spre sud, către marginile sahariene și de-a lungul întregului deșert pînă în *Bled es Soudan*. Cît despre Islamul turc, el luminează o întreagă arie culturală care îi aparține pe jumătate, în Balcani, către Africa și Peninsula Arabică, către interiorul Asiei și pînă la Oceanul Indian. O artă imperială turcă, a cărei capodoperă este Suleymania din Istanbul, radiază în depărtare, își afirmă supremația. Arhitectura acestei arte nu este decît un element al unei vaste expansiuni.

Și mai caracteristică ni se dezvăluie intensa iradiere a Occidentului mediteranean. În fond, el iradiază împotriva curentului istoriei, luminează nordul european unde se va instala curînd centrul puterii mondiale: latinitatea mediteraneană față de Europa protestantă înseamnă Grecia față de Roma. Iradierea mediteraneană străbate dintr-o dată Atlanticul în secolul al XVI-lea la fel ca în secolul al XVII-lea, și prin intermediul acestei geografii oceanice, se desăvîrșește și afectează întinsa Americă hispano-portugheză, cea mai strălucitoare
 dintre Americile de atunci. Ca o culme a fa-

cilității, un cuvînt lansat de Jacob Burckhardt, *barocul,* desemnează civilizația Mediteranei creștine: pretutindeni unde barocul este vizibil, Marea Interioară are drepturi pe care le putem reclama în numele său. Propagarea Renașterii — lăsînd la o parte orice judecată de valoare — nu se compară în greutate, în cantitate, cu enorma explozie a barocului. Cea dintîi era fiica orașelor italiene. Celălalt se sprijină simultan pe enorma forță a Imperiului spiritual al Romei și pe enorma forță temporală a Imperiului spaniol. Este evident vorba despre o lumină foarte nouă; ea și-a schimbat culoarea din 1527 și 1530, de la sfîrșitul tragic al marilor orașe fundamentale Florența și Roma. Ca pe scenele teatrelor, unde lumina reflectoarelor trece brusc de la alb la verde sau de la roșu la albastru...

Acestea fiind zise, cititorul poate înțelege țelul nostru. Nu reușim, scriind cartea Mediteranei, să spunem totul despre această uriașă transgresiune, căci într-un asemenea caz ar trebui să scriem o carte a întregii lumi. Mi s-a părut că o demonstrație ar fi suficientă pentru gloria Mediteranei și echilibrul cărții de față. Vom părăsi cu regret Islamul, de asemenea, cu regret America hispano-portugheză și splendorile tîrzii dar rare din Ouro Preto, în inima minieră a Braziliei. Barocul, stînjenitorul baroc poate să ne fie de ajuns în sectorul, și el sigur imens, al Occidentului.

Etapele barocului

După Jacob Burckhardt, istoricii germani, H. Wölfflin, A. Riegl, A.-E. Brinckmann, W. Weisbach... sînt aceia care au creat șansa cuvîntului *baroc*[1]. Ei au lansat nava pe care au călătorit atîția alții. Tentativa lor, în principiu, reprezintă o încercare de clasificare, de recunoaștere a unui strat al artei, de felul,

eventual, al unui strat geologic. Suitei *romanic, gotic, renaștere,* ni se propune să le adăugăm un al patrulea termen, acela de *baroc*[2], care trebuie plasat chiar înaintea clasicismului de inspirație franceză. Este un termen care nu acoperă o noțiune perfect clară sau simplă, pentru că barocul este descris ca un edificiu cu trei, dacă nu cu patru etaje suprapuse.

La origini sînt plasate acea *Pietà* pe care Michelangelo a sculptat-o pentru catedrala Sfîntului Petru, din 1497 pînă în 1499, și de asemenea *Stanzele* lui Rafael, mișcările tumultuoase din *Incendiul din Borgo* și din *Alungarea lui Heliodor, Sf. Cecilia* din Bologna, care poartă deja în ele, dacă ar fi să-l credem pe Émile Mâle, ceva din geniul timpurilor noi[3] și din, mai adaugă cineva, „limbajul gestual al Barocului"[4]. Am putea regăsi aceste origini în desenele *Bătăliei de la Anghiari* sau (de astă dată în afara Italiei) în anumite gravuri ale lui Dürer... Toate acestea alcătuiesc, într-adevăr, un sinod ciudat. Se precizează că unul dintre părinții de necontestat ai barocului este Correggio, Coreggio din *Înălțarea Fecioarei* din Parma[5]. Nu i-ar lipsi, pentru a fi un artist desăvîrșit al barocului decît să marcheze mai mult dispreț sau aversiune pentru bucuriile pămîntești și frumusețea trupului gol; acelui trup prin care se exprimase cu predilecție și Michelangelo al cărui gust însă pentru grandios, deopotrivă cu patetismul și acea *terribilità* a sa ar fi, din contră, cu aceeași îndreptățire precum *grazia* lui Rafael, mișcarea și jocurile de lumină ale lui Correggio, primele daruri ale zînelor binefăcătoare ce au privegheat leagănul barocului. Astfel înzestrat, copilul va crește repede. El este aproape adult cînd moare Correggio, în 1534, și adult în puterea vîrstei cînd Michelangelo, după șapte ani de muncă epuizantă, în 1541, va termina *Judecata de Apoi* unde reînvie „spaimele Evului Mediu"[6].

Peste splendorile Renașterii, perdeaua a căzut deci brusc, după devastarea Romei din 1527 și luarea Florenței din 1530. „Îngrozitoarea devastare a Romei"[7] le-a părut contemporanilor o judecată a lui Dumnezeu. Ea a readus deodată orașul la misiunea sa creștină. În timp ce Clement al VII-lea rezista în castelul S. Angelo, orașul cădea victimă soldaților și țăranilor jefuitori, luni de-a rîndul. Nimic din el n-a fost cruțat. Elevii lui Rafael se împrăștiaseră pînă departe; Penni la Neapole, Pierino del Vaga la Genova, Giulio Romano la Mantova de unde nu va mai dori să revină. „Astfel elevii lui Rafael n-au mai avut elevi" conchide repede Stendhal[8]. Așa se dezvăluia o dată în plus, fragilitatea oricărei vieți artistice, a oricărei vieți spirituale. „O a doua Judecată a lui Dumnezeu", asediul și cucerirea Florenței, ale căror violente repercusiuni asupra vieții economice le-a demonstrat G. Parenti, reînnoiește, în 1530, dezastrul din 1527. Atunci „a murit ceva și a murit repede"[9]. Se instalează o nouă generație, despre care Giuliano de Medici prevede că va fi mai mult spartană decît ateniană[10], triumfă noi mode. Ceea ce a murit este Renașterea, poate Italia însăși. Ceea ce triumfă este *maniera*, imitația, emfaza, exagerarea; ele umflă opera elevilor lui Rafael care lucrează încă și academismul lor va face școală[11].

Pictura este prima care semnalează această schimbare a direcției vîntului. Începe *manierismul*. Definiția și programul său vor fi date în 1557 de Lodovico Dolce într-o pledoarie în regulă pentru *maniera*. Întreaga Italie începînd cu anii 1530—1540[12] este impregnată de ea, în afară de Veneția unde există cîțiva *manieriști*, dar mai există și, pentru mult timp, ireductibilul Tițian.

Acest manierism, pe care secolul al XX-lea îl botează din nou, este pre-barocul, lungă perioadă ilustrată prin Tintoretto și care dis-

pare o dată cu el, în 1590[13]. Ultima capodoperă a manierismului ar fi imensul *Paradis* pictat din 1589 în 1590 în sala Marelui Consiliu din Veneția. Și aproape imediat intră în scenă Barocul I, inițiatorul său, pentru C. Schnürer, fiind acel Federico Barocci din Urbino a cărui celebră *Madonna del Popolo* se află la *Uffizi*[14]. El va face școală pînă spre 1630. Să fie acesta oare sfîrșitul? Nu, căci din acest „baroc" italian, derivă curînd, o artă viguroasă chemată să-și ducă viața în Elveția, în Germania de sus, în Austria și în Boemia, pînă în secolul al XVIII-lea și al XIX-lea, sprijinită pe o inspirație populară destul de consistentă: ea îi furnizează seva pe care nu o avusese niciodată în momentul măreției sale italiene. Aici, de altfel, în ținuturile Europei centrale, cuvîntul baroc (oricare ar fi originea sa) începe, în secolul al XVIII-lea, să se aplice unei arte, atunci, pe cale de dispariție. De unde, declară eruditii germani, ecuația: baroc = german. Ecuație falsă, dacă privim către surse.

Trebuie să discutăm?

Am putea discuta la nesfîrșit această cronologie și intențiile pe care le dezvăluie: cu siguranță ea pune în valoare, extinde semnificația barocului. Am putea, de asemenea, discuta la nesfîrșit despre ceea ce este și ceea ce nu este barocul, acel baroc pe care Gustav Schnürer îl vede chiar ca pe o civilizație, ultima civilizație ecumenică propusă și impusă Europei. Ultima? Și aici putem avea opinii diferite, și nu de mult, în prima ediție a acestei lucrări, m-am lăsat în voia acestei plăceri. Dar problemele sînt destul de diferite de cea care ne preocupă, și anume că, oricare ar fi culoarea exactă a acestei civilizații, ea iradiază
 din lumea mediteraneană. Există o vocație,

o propagare, o superioritate a Mării Interioare. Lecţiile ei, arta ei de a trăi, gusturile ei se impun foarte departe de ţărmurile proprii. Această probă de sănătate ne interesează, precum şi resursele adică explicaţiile sale.

Un mare centru de iradiere: Roma[15]

Roma a fost unul din marile centre ale acestei iradieri, nu singurul, dar cel mai important. La începutul secolului al XVI-lea, ea era încă jalnică. Astfel a văzut-o Rabelais în prima sa călătorie în 1532; astfel este descrisă în *Topographie* a lui Marliani şi în numeroase alte ghiduri. Un oraş strîmt, înconjurat de o viaţă pastorală; semănat, mărginit de monumente vechi, adesea pe jumătate distruse, peste măsură de desfigurate, de cele mai multe ori îngropate încă pînă la temelii, sub pămînt şi dărîmături. Oraşul în viaţă are case din cărămizi, străduţe sordide, întinse locuri pustii.

În secolul al XVI-lea, acest oraş se transformă, se umple de viaţă, construieşte palate şi biserici; populaţia sa creşte; el se va păstra chiar şi în secolul al XVII-lea, într-un timp totuşi puţin favorabil oraşelor mediteraneene. Roma a devenit, astfel, un uriaş şantier. Toţi artiştii găsesc de lucru aici. Mai întîi o armată de arhitecţi, constructori: Baldassare Peruzzi din Siena (+1536), Sammicheli din Verona (+1549), Sansovino din Florenţa (+1570), Vignola (+1573) din nordul Peninsulei (de unde au venit aproape toţi marii arhitecţi italieni), Ligorio din Neapole (+1580), Andrea Palladio din Vicenza (+1580), Pellegrini din Bologna (+1592). Cu o excepţie: Olivieri este roman (+1599). În spatele acestor meşteşugari, arhitecţi şi cioplitori în piatră se îmbulzeşte armata pictorilor, necesară unei arte care este

martoră la triumful picturii decorative. Bolţi, plafoane oferă pictorilor un spaţiu nelimitat, impunîndu-le totodată teme uneori strict definite. Pictura religioasă a „barocului“ este fiica, în primul rînd, a arhitecturii sale.

În această epocă se termina bazilica Sfîntului Petru, iar între 1568 și 1575 se construia biserica lui Isus de către Giacomo Vignola care a murit în 1573, fără să fi avut timp să-și sfîrșească opera. Apăruse prima biserică iezuită care, nu totdeauna, dar adesea, avea să servească drept model în întreaga creștinătate. Fiecare ordin va ajunge să-și dorească la Roma sau în afara Romei, biserici proprii, cu decoraţiunile speciale, cu imaginile actelor sale specifice de devoţiune. Astfel se nasc în Orașul Etern, apoi în lumea creștină, acele prime biserici cu acolade și cupole, de o geometrie sobră, a cărei imagine destul de bună deși tîrzie este, în Franţa, capela Val-de-Grâce.

Această prodigioasă dezvoltare a Romei a impus cheltuieli enorme. Stendhal a intuit problema cînd a notat că tocmai „ţările care nu aveau de ce să se teamă pentru autoritatea lor au pus să se execute cele mai mari lucrări de pictură, sculptură, arhitectură din timpurile moderne“[16]. Iată un fapt ce ne aduce din nou la istoria finanţelor Papalităţii, ale cărei fundamente le-a reînnoit Clemens Bauer într-un articol remarcabil[17]. Papii, este o realitate, au știut să obţină mari resurse din statul lor și au apelat cu folos la creditul public. Politica lor religioasă și cea propriu-zisă, în lumea creștină, au fost continuate mai puţin pe cheltuiala proprie decît pe aceea a bisericilor naţionale; bisericile din Franţa și Spania au fost abandonate lăcomiilor nemăsurate și nevoilor financiare ale Regelui Catolic și Prea Creștinului. Statul Pontifical, în timpul celor cincizeci de ani de care ne ocupăm, nu a angajat decît rar (în 1557 și în timpul celor trei ani ai Sfintei Ligi) mari cheltuieli de război. Papalitatea a putut deci să se înzestreze cu un buget general

pentru Artele Frumoase. Invadarea lumii mediteraneene de către argintul Americii va ușura aceste politici ale luxului. Abia după anii 1560—1570 s-a realizat tot ceea ce visaseră Leon al X-lea și Iuliu al II-lea. Pe de altă parte, ordinele înmulțite prin devoțiunea catolică și-au alăturat eforturile la cel al Papalității; Roma, fiind și capitala acestor mici state în stat, și anume capitala lor ostentativă; iezuiții, dominicanii, carmeliții, franciscanii și-au adus, fiecare, partea lor de efort financiar și de emulație artistică și au copiat, în afara Romei, lecțiile Capitalei. Dacă a existat o expansiune artistică și religioasă a barocului, ea s-a datorat acestor ordine, în special celui al Sfîntului Ignatius. Iată pentru ce calificativul de *iezuit* ni s-ar părea mult mai potrivit decît cel de baroc, în ciuda tuturor rezervelor care s-au putut face în privința asta, să desemneze această expansiune.

Nu este nevoie să reluăm aici studiul puternicului și multilateralului avînt monastic, la care ne referim, să arătăm cum precede el, și încă de departe, reușita Conciliului de la Trento, acea primă victorie a noilor generații. Încă din 1517, se instala la Roma Oratoriul Dragostei Divine, fondat la Genova în secolul precedent de către Bernardino de Feltre. În același an 1517, Leon al X-lea accepta desprinderea franciscanilor din Practicile Mănăstirești. Din rîndurile acestor franciscani reformați vor apărea între alții, în 1528, capucinii. Dar numai către 1540, anul fondării Ordinului Iezuit, mișcarea se consolidează și poate fi considerată drept lansată definitiv.

Cu trei ani mai devreme, în 1537, Comisia Cardinalilor reunită de Paul al III-lea fusese pesimistă; ea avusese chiar intenția să lase să se stingă congregațiile decăzute pentru a le repopula mai tîrziu cu călugări noi. Apoi, în preajma anului 1540, totul se limpezește; se joacă prima partidă și este cîștigată: înființarea și reformarea ordinelor se continuă și mișcarea de renovare monastică se amplifică. Ea se pre-

cipită după Conciliul de la Trento: Oratoriul sfîntului Filip din Neri datează din 1564; Membrii ordinului religios al sfîntului Carlo Borromeo din 1578; Frații minoriți ai genovezului Giovanni Adorno și ai sfîntului Francisco Caraccio din 1588 (prima lor fundație la Neapole datează din 1589) și trei ani mai tîrziu, în 1592, se instalează în Avignon Părinții Doctrinei Creștine.

Cine va arăta ceea ce au putut aduce cu forța Papalității ordinele de „adevărați călugări înregimentați“ adeseori scutiți, pentru nevoile luptei, de vechile constrîngeri ale vieții corale și ale normelor monastice? Biserica s-a salvat mulțumită lor. Ea a putut să conducă din Roma una dintre cele mai uimitoare revoluții de sus în jos pe care le cunoaște istoria. Bătălia, purtată de ea, a fost într-un fel premeditată. Civilizația pe care o propagă — indiferent de denumirea ei — este o civilizație de luptă; și arta sa, un mijloc, un mijloc în plus.

Căci această artă aparține adesea propagandei. Este, să zicem, cu laturile sale bune și rele, o artă dirijată. Călugări și teologi experimentați i-au solicitat pe Rubens sau Caracciolo, Domenicchino ca și pe Ribera, Zurbarán sau Murillo, să execute tablouri compuse în spirit de ei: cu riscul de a le refuza mai tîrziu, dacă execuția părea defectuoasă. Împotriva protestantismului, dușman al templelor somptuoase și al icoanelor, biserica a vrut să construiască cele mai frumoase case ale Domnului pe pămînt, imagini ale Paradisului, părți din cer. Arta este un mijloc puternic de a combate și de a instrui. Un mijloc de a afirma, prin forța imaginii, sfințenia imaculată a Maicii Domnului, valoarea binefăcătoare a sfinților, realitatea puternică a Euharistiei, eminența Sfîntului Petru, un mijloc de a argumenta prin viziunile și extazele sfinților. Recenzate, însușite cu migală temele

 iconografice identice străbat astfel întreaga

Europă și dacă „barocul" forțează nota, dacă are gustul morții, al suferinței, al martirajelor prezentate cu un realism viguros, dacă el ne pare abandonat pesimismului, acelui *desengaño* spaniol din secolul al XVII-lea, explicația constă în dorința și necesitatea de a demonstra că se află în căutarea amănuntului dramatic care uimește și ia ochii. El este destinat credincioșilor care trebuie să fie convinși și atrași, cărora trebuie să li se transmită, prin intermediul acțiunii, un fel de verism, justețea atîtor noțiuni contestate, precum cea a Purgatoriului, sau a Imaculatei Concepții. O artă teatrală, conștient teatrală: n-a servit oare iezuiților teatrul drept armă mai ales pentru cucerirea Germaniei, într-o perioadă, să adăugăm, în care pretutindeni își avea drepturile sale, trupele sale ambulante, în curînd scenele sale fixe?

Da, o artă de a trăi, un mod de a crede își face drum de pe țărmurile mediteraneene spre nord, către drumurile dunărene și renane ca și spre inima Franței, la Paris unde încep să se ridice, o dată cu primii ani ai secolului al XVII-lea, numeroase biserici și mănăstiri. O artă de a trăi și de a crede specific mediteraneană, iată ceea ce raportează Jacob Burckhardt încă de pe acum, despre Pius al II-lea traversînd Viterbo cu Euharistia, „înconjurat de tablouri vii închipuind Cina cea de Taină, lupta sfîntului Mihail cu Diavolul, Învierea Domnului, Triumful Fecioarei înălțate la cer de Îngeri"[18]. Ne gîndim la procesiunile spaniole cu acei *tratos* în care se află personaje din Patimile Domnului, procesiuni care nu exclud, cunoscutele și în Italia, *autos sacramentales*[19]. Una peste alta, un creștinism dramatic, uimitor pentru oamenii din nord. Devoțiunile și flagelările spaniolilor în Flandra uluiau și provocau indignare[20]. Arta barocului, hrănită cu această religie meridională a difuzat ceva din ea. S-ar putea scrie o carte

despre devoțiunile preluate de-a lungul Europei, despre partea care revine mediteraneenilor în recucerirea vehementă a teritoriilor contestate din nord, readuse la sînul Romei. Cînd ne gîndim la toate astea nu putem vorbi despre o decădere mediteraneană. Doar dacă ar trebui să atribuim declinurilor, dezintegrărilor pe care le implică ele, o eficace putere de iradiere.

Un alt centru de propagare: Spania

Dacă trecem, pe cadranul occidental, de la Viena la Lyon, apoi la Toulouse și, eventual, la Bayonne vedem afirmîndu-se o altă iradiere: aceea a Spaniei. La Viena, sau la München, triumfă Roma și Italia (întreaga Italie). Parcurgînd Franța, Roma și Italia sînt active prin oamenii, moda și prin lecțiile lor, dar influența Spaniei se face simțită cu intensitate.

Una dintre dramele Pirineilor, este faptul că porțile lor nu au servit niciodată simultan în ambele sensuri. Sau Franța este aceea care îndrumă, și totul trece de la nord la sud, situație care există începînd din secolele al XI-lea și al XII-lea pînă în secolul al XV-lea. Sau torța trece în Spania și atunci totul circulă de la sud la nord; ceea ce se întîmplă în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Vechiul dialog dintre Franța și Spania și-a schimbat deci brusc sensul; și-l va mai schimba și în secolul al XVIII-lea. În timpul lui Cervantes, Franța umblă după modele și lecțiile țării vecine, țară ironizată, batjocorită dar totodată temută și admirată. Spania dimpotrivă rupe contactele, își păzește granițele, interzice supușilor din Țările-de-Jos să meargă să studieze în Franța, își retrage ea însăși din Montpellier învățăceii medici[21].

Ciudat dialog și de astă dată lipsit de afecțiune. Unde, dacă exceptăm Țările-de-Jos, a

fost Spania mai ironizată atunci decît în Franța? Se cunoaște, în traducerea sa franceză din 1608, fantezia satirică editată la Middelbourg a lui Simon Molard: *Emblèmes sur les actions perfections et moeurs du Segnor espagnol*[22]. Sărman *Segnor!* Iată-l comparat cu toate fiarele, drac în casă, lup la masă, porc în cocină, păun pe stradă, vulpoi cu femeile ... și altele asemenea. „Păziți-vă deci de *Segnor* pretutindeni" conchide pamfletul. Dar acest *Segnor* de care se rîde este invidiat, imitat. Strălucirea Spaniei este aceea a unui popor puternic, a unui imperiu uriaș, „fără apus", de o civilizație mai rafinată decît cea franceză. Orice om de lume din Franța trebuie să știe și știe spaniola, fapt ce va procura cîtorva peninsulari, precum acel *murciano* Ambrosio de Salazar, o frumoasă carieră de profesor și gramatician, în Franța în timpul Mariei de Medici. Vocabularul castilian colonizează limba franceză și Brantôme este prințul spanioliștilor noștri[23]. El nu discută, ci *blasonne*, spune *bourles* și *busque, fortune, hable*, nu aruncă ci *tire* o piatră *trepe* în loc să urce, își ia o *care*, un *garbe*, (un aer), merge în felul unui *soldade bizarrement*[24]. Era o modă, această împestrițare a conversației cu cuvinte spaniole[25], la fel de numeroase la epoca respectivă ca și italianismele, iar această modă cere studii, numeroși profesori și importări de cărți. Tatăl lui Montaigne a citit *Epitres familières, Livre d'Or de Marc Aurele, l'Horloge des Princes* și *Reveil-matin des courtisans*, lucrări ale celebrului episcop de Mondonedo, Antonio de Guevara[26]. Traducerile se înmulțesc rapid. „Există la Paris o adevărată agenție de traducători din limba castiliană"[27]. Cervantes este celebru. În 1617, marea sa carte, *Los trabajos de Persiles y Sigismundo* este retipărită la Paris în castiliană, apoi tradusă în franceză.[28] Mai cu seamă, romanul picaresc are cititorii săi asidui. Urmează, apoi, adaptările comediilor spaniole

pe scena franceză... În Anglia, de asemenea, sînt traduse și încorporate în substanța intelectuală a țării, cărțile italiene și spaniole.

Alături de influențele literare, ar rămîne de evaluat o sumedenie de alte mici împrumuturi. Tonul îl dădea, s-a putut scrie, curtea lui Ludovic al XIII-lea, spaniolă și franceză în egală măsură. Tot ce era spaniol avea trecere. Femeile se sulemeneau cu „alb de Spania" și cu „roșu de Spania" care nu veneau neapărat de atît de departe. Se stropeau — și bărbații de asemenea — cu parfumuri dintre care unele veneau din Nisa și Provence, dar cele mai multe, cele mai prețioase, a căror folosință era interzisă „neciopliților"[29], veneau din Spania sau Italia. Dacă-i dăm crezare lui Brantôme, femeile din aceste două țări „au fost dintotdeauna mai originale și mai rafinate în parfumuri decît marile noastre doamne din Franța"[30]. S-au smuls secretele esențelor savante și ale rețetelor de frumusețe cel puțin la fel de complicate ca acelea ale prețioaselor lui Molière. Un îndrăgostit promitea doamnei sale să o înmănușeze „cu piele de Spania" și, deși în perioada respectivă în Franța se fabricau produse excelente și începea să mijească reputația modei și eleganței franceze, totuși mănușile din Spania, din piele suplă și fină, apa de Córdoba, *guadameciles*, acele piei aurite folosite ca tapiserii, se bucurau de un gen de prestigiu similar cu cel de astăzi al „articolului din Paris"... Și la fel ca acesta erau foarte costisitoare. Cînd soția lui Simon Ruiz își bagă în cap „să facă afaceri" și expediază din Spania la Florența „mănuși parfumate" pentru a le schimba cu mărfuri italiene, corespondentul soțului său, Baltasar Suarez, pretinde că în acest oraș de burghezi serioși nimeni nu dorește un asemenea obiect de mare lux (trei scuzi perechea). Dar asta se întîmpla în 1584[31]. Ar fi interesant de știut ce gîndeau florentinele cu zece-cincisprezece ani mai tîrziu.

Limitată numai la împrumuturile literare, care se cunosc cel mai bine, influența spaniolă nu va slăbi decît la sfîrșitul domniei lui Ludovic al XIII-lea[32], ceea ce încă o dată ne readuce în preajma anilor 1630—1640, la un sfîrșit de istorie financiară și economică, la o mare dată a bogăției lumii. Cea mai fertilă epocă de iradiere spaniolă a fost, în mare, prima jumătate a secolului al XVII-lea. În secolul al XVI-lea, se stabileau nenumărate legături, Franța aflîndu-se nu fără urmări neplăcute prinsă în masivitatea imperiului spaniol. Dar numai după marea întoarcere la pace de la sfîrșitul veacului și din primele decenii ale secolului al XVII-lea din semințele primite au răsărit plante și flori. Reîntoarcerea la pace a determinat „victoriile" barocului de-a lungul Europei.

Încă o dată: declinul lumii mediteraneene

Dacă nu s-ar fi crezut mult timp că lumea mediteraneană era epuizată încă din primele momente ce au urmat Renașterii am fi studiat mai devreme și mai profund influența sa, de la sfîrșitul secolului al XVI-lea la începutul secolului al XVII-lea. N-am căutat să-i exagerez valoarea, durata sau eficacitatea. Și totuși, acest văl proiectat pînă departe de baroc a fost poate mai compact și mai des, mai continuu chiar decît cel al însăși Renașterii. Barocul este rezultatul civilizațiilor imperiale masive, precum cea a Romei sau a Spaniei. Dar cum să stabilești și să urmărești expansiunea, viața lor exterioară tumultuoasă, fără a avea cărțile indispensabile care lipsesc? Avem cataloage de muzee, nu și atlase artistice, avem istorii ale artelor și literaturii, dar nu și istorii ale civilizațiilor.

În orice caz, și încă o dată, în regiunile periferice destinul lumii mediteraneene se anunță sau se descifrează mai bine decît în centrul său frămîntat. Aceste influențe mediteraneene copleșitoare marchează prezența și forța sa, în schimburile și competițiile din care este alcătuită marea viață a lumii. Ele subliniază, în acest început al secolului al XVII-lea, locul remarcabil al Mediteranei, vechi leagăn al unor vechi civilizații, în elaborarea lumii moderne, asupra căreia și-a pus amprenta sa profundă.

NOTE

1. Despre termen, vezi Pierre CHARPENTRAT, „De quelques acceptions du mot Baroque", în *Critique*, iulie 1964.
2. Originea termenului este obscură: din logica formală (din *baroc*, una dintre specificările suitei *barbaro, celarent, baroco)* după L. PFANDL, *Geschichte der spanischen Literatur*, p. 214, nota 1 — sau din termenul spaniol *barucco* și care înseamnă, vorbind despre giuvaergerie o perlă neregulată, după G. SCHNÜRER, *op. cit.*, p. 68 — sau din numele lui Federico Barroccio (*Le Baroche* din manualele franceze) (1526 sau 1528—1610), după P. LAVEDAN, *Histoire de l'Art*, Clio, p. 302. Ar rămîne de știut cînd acest termen reapare în literatura istorică unde J. Burckhardt i-a asigurat faima.
3. *L'Art religieux après le Concile de Trente*... p. 188.
4. Expresia lui Marcel BRION, în *Michel Ange*, 1939, p. 149.
5. G. SCHNÜRER, *op. cit.*, p. 80.
6. Pierre LAVEDAN, *op. cit.*, p. 293.
7. STENDHAL, *Promenades dans Rome*, ed. Michel Levy, 1858, vol. 2, p. 121.
8. *Ibidem*, p. 121.
9. Gonzague TRUC, *Leon X*, p. 303.
10. *Ibidem*.
11. *Ibidem*.
12. G. BIHLMEYER, *op. cit.*, vol. 3, p. 131.
13. Erich von der BERCKEN, *Die Gemälde des Jacopo Tintoretto*, München, 1942, 360 ilustrații.
14. G. SCHNÜRER, *op. cit.*, p. 86—87.

15. Vezi admirabila lucrare a lui Jean DELUMEAU, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle* (p. 246 și urm.).
16. STENDHAL, *op. cit.*, vol. 2, p. 191.
17. „Die Epochen der Papstfinanz", in: *Hist. Zeitschrift*, 1928.
18. Citat de G. TRUC, *Leon X*, p. 123.
19. M. LA TORRO Y BRADILLO, *Representación de los autos sacramentales en el periodo de su mayor florecimiento* din 1620 pînă la 1681, Madrid 1912; Ludwig PFANDL, *Geschichte der spanischen Literatur*, p. 124; Henri MERIMÉE, *L'art dramatique à Valence depuis les origines jusqu'au commencement du XVIIe siècle, 1913.*
20. Georg FRIEDERICI, *op. cit.*, vol. 1, p. 469.
21. Asupra acestui ultim punct, Frances de Alava către Filip al II-lea Montpellier 18 decembrie 1564, A.N., K 1502, B 18, nr. 67, D.
22. A. MOREL FATIO, *Ambrosio de Salazar*, 1900, p. 52 și următoarele.
23. A. MOREL FATIO, *L'Espagne en France*, în *Etudes sur l'Espagne*, vol. 1, Paris, 1895, ediția a 2-a, p. 30.
24. *Ibidem*, p. 32.
25. *Ibidem*, p. 40.
26. *Ibidem*, p. 27; *Essais*, vol. 2, p. 1.
27. *Ibidem*, p. 41.
28. *Ibidem.*
29. Alfred FRANKLIN, *La vie privée d'autrefois. Les magasins de nouveautés*, 1894—1898, vol. 2, p. 39. Vezi, de asemenea, vol. 1, p. 183; vol. 2, p. 23—25, 75.
30. Vol. 9, p. 253, citat de Alfred FRANKLIN, vol. 2, p. 39.
31. F. RUIZ MARTIN, *Lettres de Florence ...* CXXI.
32. A. MOREL FATIO, *op. cit.*, vol. 1, p. 27. Să semnalăm părerea lui BRÉMOND, *op. cit.*, p. 310, care ar fi de apărat, după care hainele ajustate ale bărbaților, care au făcut vîlvă, ar veni în Franța din Spania lui Filip al IV-lea. Despre influența spaniolă în Anglia și în special asupra lui Shakespeare, vezi Ludwig PFANDL, *Geschichte de spanischen Literatur*, p. 98, și J. de PERROT, în: *Romanie Review*, vol. 5, 1914, p. 364.

VII

FORMELE RĂZBOIULUI

Războiul nu este o contra-civilizaţie şi atît. Ca istorici, îl implicăm necontenit fără să-i cunoaştem şi fără să încercăm a-i cunoaşte natura sau naturile. Fizicianul nu este mai ignorant în privinţa alcătuirii secrete a materiei... Noi îl punem în discuţie, aşa trebuie într-adevăr: el nu încetează să frămînte viaţa oamenilor. Cronicarii îl împing în primul plan al relatărilor lor: contemporanii nu au altă grijă mai mare decît să critice pe tema sa, să desprindă din el responsabilităţi şi consecinţe.

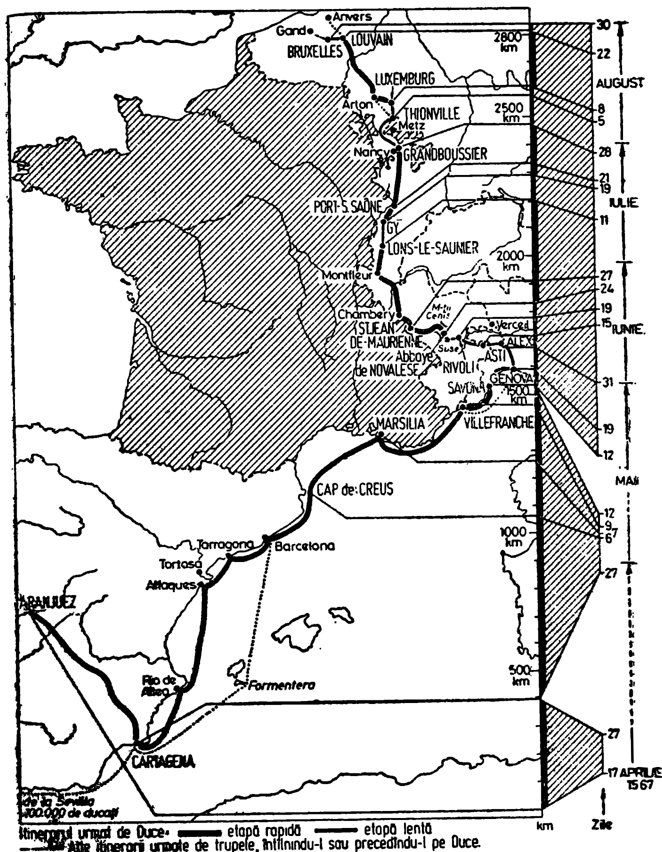
Dacă sîntem hotărîţi să nu exagerăm cîtuşi de puţin importanţa istoriei — bătălie, pe de altă parte nu intenţionăm nici să îndepărtăm influenta istorie a războiului, formidabil, etern vîrtej al vieţii oamenilor. Pe parcursul jumătăţii de secol care ne preocupă, el marchează ritmurile şi perioadele, deschide şi închide porţile timpului. Chiar şi aparent domolit războiul continuă să exercite obscura sa presiune, îşi supravieţuieşte.

Nu voi avea însă pretenţia, în legătură cu aceste drame, să trag concluzii filosofice asupra „naturii" războiului. *Ştiinţa războiului* nu este decît o ştiinţă în faşă, dacă este ştiinţă. I-ar fi necesar, depăşind incidentele, să înţeleagă ritmurile lente, simetriile, corelaţiile. Încă nu am ajuns pînă aici.

1. RĂZBOIUL ESCADRELOR ȘI AL GRANIȚELOR ÎNTĂRITE

Cînd se vorbește despre războiul major din lumea mediteraneană, imediat se evocă zveltele și puternicele siluete ale galerelor, existența lor liniștită din timpul iernii, forfota lor din timpul verii în lungul țărmurilor. Documentele abundă în amănunte despre deplasamentele, întreținerea și luxul lor costisitor. Nenumărate discursuri ale specialiștilor arată, încearcă să arate cît sînt de pretențioase în îngrijiri, hrană, oameni, bani. Și experiența demonstrează imediat cît este de greu să le grupezi pentru manevre de ansamblu cu atît mai mult cu cît în formațiuni mari, ele trebuie să-și asocieze nave rotunde care să transporte proviziile voluminoase. După preparative îndelungate, plecările au loc brusc și călătoriile sînt în fond rapide. Orice punct al țărmului poate fi atins. Totuși să nu exagerăm importanța loviturilor pe care le dau escadrele de galere. Trupele pe care le debarcă la nevoie nu se îndepărtează deloc de maluri. În 1535, Carol Quintul cucerește Tunisul și nu merge mai departe; în 1541, el încearcă să ia Algerul fără succes; expediția sa nu l-a dus decît de la capul Matifu pînă pe înălțimile care domină orașul. În 1565, la fel, armada turcă ajunge să asedieze Malta unde se imobilizează. În 1572, bătrînul Garcia de Toledo îl sfătuiește pe Don Juan de Austria, a doua zi după Lepanto, ca în cazul în care s-ar iniția o expediție a învingătorilor în Levant, să atace mai curînd o insulă decît un continent.

A vorbi despre război înseamnă a te gîndi imediat la acele armate numeroase care, o dată cu secolul al XVI-lea, ne impresionează prin mărimea efectivelor lor. A le pune în mișcare și, în prealabil, a le asambla reprezintă tot atîtea mari probleme. Este nevoie de luni întregi la Lyon pentru a aduna mercenarii și tunurile, cu scopul ca, într-o bună zi,

63 — DUCELE DE ALBA AJUNGE ÎN FLANDRA, APRILIE—AUGUST 1567

Deplasarea, e drept, pașnică a ducelui de Alba și a trupelor sale pe aproape 3 000 de km rămîne o performanță. De remarcat etapele rapide pe mare și în traversarea Alpilor . . .; necesitatea de a ocoli spațiul ostil al Franței. Calcule și verificări făcute de J. J. HÉMARDINQUER.

regele Franței „să se arunce pe neașteptate peste munți"[1]. În 1567, ducele de Alba reușește isprava să-și conducă trupele din Genova la Bruxelles, dar e vorba despre deplasări pașnice și nu despre o serie de lupte. La fel, este nevoie de uriașul potențial turcesc pen-

tru a împinge armatele Sultanului din Istanbul pe Dunăre sau de la Istanbul în Armenia, și pentru a angaja lupta atît de departe de bazele de pornire. Sînt succese costisitoare, ieșite din comun. Și de îndată ce trebuie să te opui dușmanului, orice mișcare ceva mai amplă depășește posibilitățile obișnuite.

O ultimă imagine de evocat este aceea a fortărețelor puternice, hotărîtoare încă din secolul al XVI-lea, și care vor însemna totul sau aproape totul în secolul al XVII-lea. Față de turci sau de corsari, Creștinătatea s-a acoperit cu lucrări de apărare, adăpostindu-se în spatele artei inginerești și a meșterilor zidari. Această vastă fortificare aduce mărturie asupra mentalității unei lumi. *Limes*-urile, zidurile chinezești sînt totdeauna semnele unei anumite stări de spirit. Faptul că lumea creștină se înconjoară de puncte fortificate (și nu Islamul) nu este o realitate neglijabilă. Reprezintă unul dintre testele importante asupra căruia vom reveni.

Dar aceste imagini obișnuite, esențiale, nu pun întreaga problemă a războiului mediteranean. A războiului major, desigur. Este suficient ca acesta să fie suspendat că îi și iau locul forme secundare — pe mare pirateria și pe uscat banditismul — care, bineînțeles, existau deja, dar, înmulțindu-se acum, ocupă locul devenit gol, așa cum bătrîna pădure, o dată distrusă, lasă loc formelor degradate ale vegetației mărunte sau mărăcinișului. Există deci războaie la „niveluri“ diferite și tocmai pornind de la opoziția lor vom înainta noi, istoricii și sociologii, în explicarea lor. Această dialectică este esențială.

Războaie și tehnici

Războiul înseamnă totdeauna arme și tehnică. Acestea se schimbă și răstoarnă jocul. Astfel, artileria a transformat brusc condițiile răz-

boiului, în lumea mediteraneană ca și aiurea. Apariția, răspîndirea, modificările sale — căci artileria nu încetează să se modifice — reprezintă o suită de revoluții tehnice. Ar rămîne să le datăm. Cînd și în ce fel pune ea stăpînire pe puntea strîmtă a galerelor? cînd devine ea șansa de temut a marilor galere, acele *galeazze* cu enorma lor putere de foc, apoi a galioanelor și a navelor rotunde cu bordurile înalte? cînd se va instala ea pe meterezele și amplasamentele fortărețelor? în sfîrșit, cum urmează ea deplasările armatelor? A existat, fără îndoială, o dată cu incursiunea lui Carol al VIII-lea în septembrie 1494 și încă înainte de cuceririle lui Soliman Magnificul, o bruscă și largă răspîndire a artileriei de cîmp. Se intuiesc vîrste succesive ale artileriei — artileria de bronz, artileria de fier, artileria ranforsată — și nu mai puțin vîrste geografice, după localizarea industriilor producătoare. Politica lui Ferdinand Catolicul se sprijină pe turnătoriile din Málaga și Medina del Campo, aceasta din urmă creată în 1495, cealaltă în 1499, sortite, și una și alta, să decadă repede; materialul pe care îl vor fi construit se va deteriora în Italia, se va imobiliza în Africa sau la frontiere, în fața Franței[2]. Mai lungă va fi dominația turnătoriilor din Milano și Ferrara[3]. Apoi, foarte curînd, prioritatea va reveni turnătoriilor germane, franceze și mai ales, în privința aprovizionării Spaniei și a Portugaliei, celor din Flandra. Încă din primele decenii ale secolului al XVI-lea se conturează o supremație a artileriei, și probabil a pulberei, nordice[4]. Toate sînt probleme importante. Cînd în 1566 sosesc din Flandra o sută de piese de artilerie, la Málaga[5], evenimentul este imediat notat de corespondențele diplomatice. Tot astfel și știrea trimiterii a patruzeci de piese din Málaga la Messina pare cutărui ambasador toscan, semnul unei expediții împotriva Algerului sau Tripoli-ului din Maghreb[6]. În 1567,

Fourquevax declară că 15 000 de ghiulele ar fi suficiente pentru a forța Algerul[7]. Ceea ce nu va părea exagerat dacă acceptăm — în afară de violenta controversă pe care a ridicat-o problema — că Malta fusese salvată, în 1565, pentru că ducele de Florența îi livrase, în anul precedent, două sute de butoiașe cu praf de pușcă. Aceasta este, cel puțin, părerea transmisă de un informator spaniol[8]. Este un prilej pentru a remarca importanța Toscanei în fabricarea pulberei de tun, a ghiulelelor și a fitilelor de archebuză.

Dar dificultatea constă în a data cu precizie aceste transformări și consecințele lor. Cîteva linii, cîteva perspective, reprezintă tot ceea ce reținem. Astfel dacă putem fixa anul 1550[9] drept cel al apariției în flota venețiană a temutelor galere mari înzestrate cu artilerie, acele *galeazze*, (fără îndoială, răspunzătoare, tehnic vorbind, de victoria de la Lepanto) nu putem urmări în schimb decît într-un mod derizoriu dezvoltarea, în lumea mediteraneană, a galioanelor înarmate pe care le vedem, la sfîrșitul secolului, folosite pe neașteptate de către turci înșiși, pe drumul de la Constantinopol la Alexandria[10]. Căci dacă lumea creștină are un avans net, tehnicile trec de la un țărm al mării la altul, materialele tind să devină aceleași și, în consecință, să limiteze importanța politică a acestor inovații. Artileria servește în egală măsură atacului creștinilor împotriva Granadei și a Africii de nord ca și victoriilor repurtate de turci în Balcani, în bătălia decisivă de la Mohacs[11], sau în Persia[12], ori chiar în aceeași Africă de nord.

Război și state

Războiul înseamnă o cheltuială, o risipă. Rabelais spunea deja desigur fără să fi inventat nimic: „nervii bătăliilor sînt banii“.

A alege la timpul potrivit sau războiul sau pacea ori a nu îndura pe nici unul din ele este, în principiu, un privilegiu al celor puternici: dar el nu funcționează fără surprize. În preajma fiecărui principe, și chiar în sufletul său dificila alegere se află mereu în suspensie. Ea se personifică adesea în acele etern antagoniste partide ale războiului și ale păcii. Spania lui Filip al II-lea a constituit în acest sens, pînă în 1580, exemplul clasic. Ani de zile s-a pus problema: cine va cîștiga pe lîngă Regele Prudent, prietenii lui Ruy Gomez pacifistul (ei vor rămîne grupați chiar și după moartea sa), ori partizanii ducelui de Alba, războinicul, totdeauna gata să ridice în slăvi virtuțile atitudinii energice? Dar care principe, care conducător politic nu a avut totdeauna în fața sa aceste două tendințe, reprezentate oficial prin asemenea serii de oameni? Richelieu însuși, la sfîrșitul dramaticului an 1629, nu l-a avut ca adversar pe pașnicul ministru de justiție Marillac[13]? Evenimentele forțează adesea alegerea între cele două tabere și-l împing în față pe „omul momentului“.

Cheltuielile de război copleșesc statele și nenumărate sînt atunci războaiele care nu aduc nici un cîștig. Vom vedea deplorabilul, costisitorul război din Irlanda ruinînd finanțele Elisabetei la sfîrșitul domniei sale glorioase și mai mult decît oricare alt motiv, pregătind cu anticipație pacea din 1604. În spațiul mediteranean războiul este atît de costisitor încît provoacă falimente, în Spania ca și în Turcia. Cheltuielile lui Filip al II-lea sînt uriașe. În 1571 se calcula la Madrid că întreținerea unei flote aliate (a Veneției, Papei și Spaniei), puternică de 200 de galere, 100 de nave rotunde și 50 000 de soldați, ar costa anual peste patru milioane de ducați[14]. Aceste flote, adevărate orașe plutitoare, devoră credite și hrană. Întreținerea anuală a unei ga-
 lere costa tot atît cît și construirea ei, adică

6 000 de ducați[15] către 1560 și cifrele, cu timpul, încă vor mai crește. Din 1534 la 1573, armamentele maritime au sporit, pe puțin, de trei ori. În momentele bătăliei de la Lepanto existau în lumea mediteraneană între 500 și 600 de galere, atît creștine cît și musulmane, adică (dacă ne raportăm la calculele date în notă)[16] de la 150 000 la 200 000 de oameni, printre care vîslași, marinari și soldați, toți lansați în aventura navigației, sau, pentru a vorbi în felul lui Garcia din Toledo, a elementelor — apa, focul, pămîntul, aerul — căci toate elementele amenință viața nesigură a oamenilor pe mare. În 1573, un extras de cont sicilian pentru aprovizionarea flotei (pesmeți, vin, carne sărată, orez, ulei, orz) se ridică aproximativ la 500 000 de ducați[17].

Războiul escadrelor implică deci mari mobilizări de bani și de oameni: soldați zdrențăroși înrolați în Spania și care vor fi îmbrăcați pe drum, dacă vor fi îmbrăcați, pedestrași germani care ajung pe jos în Italia prin Bolzano și merg să se îngrămădească la Spezia, în așteptarea trecerii galerelor, italieni, aventurieri înrolați și acceptați pentru umplerea golurilor produse de dezertări și de epidemii. Și mai ales acele lungi șiruri de galerieni în drum spre porturi, niciodată destul de numeroși pentru a mînui vîslele roșii ale galerelor ... De unde nevoia de a se recurge la săraci[18], de a-și procura sclavi, de a recruta vîslași voluntari; Venețienii îi vor găsi pînă în Boemia. În Turcia, în Egipt, imense vînători de oameni slăbesc resursele populației. Voluntari sau nu, o masă considerabilă este împinsă către țărmurile mării.

Dacă adăugăm că armata terestră este și ea costisitoare — cheltuielile privind un *tercio* spaniol (aproximativ 5 000 de luptători) pentru o campanie inclusiv solda, aprovizionarea și transporturile se ridicau la 1 200 000 de ducați după o estimare de la sfîrșitul secolului[19] — atunci înțelegem corelația stabilită

între război, ca risipă enormă, și veniturile prinților. Prin intermediul acestor venituri, războiul se leagă în cele din urmă de toate activitățile oamenilor. Totuși modernitatea, evoluția sa rapidă îl împing să rupă legăturile, să sfărîme resorturile cele mai solide și, într-o bună zi să se condamne singur la încetare. Pacea se datorează acestor slăbiciuni cronice, întîrzierilor repetate în plata soldelor, înarmărilor insuficiente, acelor stopări accidentale de care se tem cîrmuitorii și pe care le suportă cum trebuie să suporte și timpul neprielnic sau furtuna.

Război și civilizații

Totul participă la aceste violențe. Dar există război și război. Dacă implicăm civilizațiile, personaje vaste, va trebui obligatoriu să distingem între războaiele „interioare" din cuprinsul uneia sau alteia dintre civilizații și războaiele „exterioare" dintre aceste universuri ostile. Practic aceasta înseamnă să punem de o parte Cruciadele, *Djihad*-urile* și de cealaltă războaiele interne ale creștinilor sau ale Islamului, fiindcă civilizațiile se consumă ele însele în interminabile războaie civile, fratricide, protestantul împotriva catolicului și sunitul împotriva șiitului . . .

Aceste distincții sînt de o mare importanță: ele ne oferă mai întîi o localizare geografică regulată, căci Creștinătatea și Islamul sînt spații determinate, cu granițele lor cunoscute, continentale sau acvatice. Acest lucru se înțelege de la sine. Și, mai curios ele ne mai oferă și o cronologie. Pe firul anilor, o perioadă de războaie „interioare" urmează unei perioade de războaie „exterioare", într-o ordine destul de clară. Nu este vorba nici de

---

* războaiele sfinte (N. tr.).

o orchestră perfectă, nici de balete organizate în amănunt. Şi totuşi, succesiunea este limpede: ea sugerează perspective în mijlocul unei istorii confuze şi care dintr-o dată se luminează, fără să intervină vreo înşelătorie sau iluzie. Nu scăpăm de convingerea că multe conjuncturi ideologice de semn opus se afirmă şi apoi se înlocuiesc. Cît priveşte Creştinătatea, unde documentaţia este mai bogată, cruciada, adică războiul exterior îşi impune climatul pînă către anii 1570—1575. El este reclamat cu mai multă sau mai puţină fervoare, cu, încă de pe acum, subterfugii, abilităţi, indiferenţe, refuzuri — refuzuri cînd din partea contribuabililor, cînd din partea celor ponderaţi. Dar, cruciada nu şi-a avut oare de cînd lumea fanaticii şi defetiştii ei? Notele disonante nu tulbură cu nimic realitatea că un sentiment general de religie combativă străbate Creştinătatea din secolul al XVI-lea. În Spania lucrurile merg de la sine dar şi în Franţa, în pofida abilităţilor şi a compromisurilor politicii regale. Am putea descoperi cu uşurinţă la Ronsard urme ale acestui spirit de cruciadă, colorat cu elenism. Să salvezi Grecia, „ochiul lumii locuibile“ şi să lucrezi pentru Hristos... Sentimentul persistă chiar şi în ţările nordului, trecute sau pe punctul de a trece la protestantism. În întreaga Germanie se fredonau *Turkenlieder*, sosite de pe îndepărtatele cîmpuri de luptă din sud-est. Concomitent cu cererea ca Germania să se elibereze de exploatarea romană, Ulrich von Hutten reclama ca banii recuperaţi astfel să fie folosiţi pentru fortificarea Reichului şi pentru extinderea sa în detrimentul turcilor. La fel, Luther va milita neîntrerupt pentru un război împotriva stăpînilor Constantinopolului. La Anvers, se vorbea adesea despre o încăierare cu Păgînii; dar şi mai des în Anglia, unde oamenii priveau totdeauna cu îngrijorare succesele catolice din Mediterana şi cu bucurie înfrîngerile tur-

cilor. Lepanto va fi adus în același timp neliniște și bucurie în sufletele englezilor[20].

Dar Lepanto este un punct final. De mult timp se anunța o eclipsă a cruciadei. Vîlva victoriei din 1571 a fost amăgitoare: cine va putea arăta izolarea lui Don Juan de Austria, cruciat întîrziat, la fel ca, mai tîrziu, nepotul său, Dom Sebastião, eroul de la Al-Kasr al-Kabir? Visul lor este anacronic. Cauza acestei situații este, în parte, intensificarea reacției catolice împotriva Reformei, cel puțin cu începere din 1550, o schimbare a frontului ideologic. Creștinătatea mediteraneană renunță la un război pentru a se lansa în altul, pasiunea sa religioasă și-a schimbat sensul.

La Roma, modificarea subită a intențiilor se manifestă o dată cu începuturile pontificatului lui Grigore al XIII-lea (1572—1585) care se inaugurează, efectiv, printr-o subită ostilitate în direcția Germaniei protestante. Aceasta este marea misiune a Suveranului Pontif, nicidecum acea Ligă Sfîntă muribundă pe care a moștenit-o și care se dizolva în aprilie 1573, prin trădarea venețienilor... Întreaga politică a Romei basculează spre nord, exact la momentul potrivit pentru succesul negocierilor hispano-turce. În anturajul lui Filip al II-lea s-au exprimat de mai multe ori temeri în legătură cu urmările armistițiilor anuale încheiate cu Sultanul între 1578 și 1581. Dar Papalitatea păstra tăcerea. De acum înainte scopul ei era să lupte împotriva nordului protestant și deci să-l împingă pe Regele Catolic în afacerile Irlandei și, dincolo de Irlanda, împotriva Angliei. Este pentru noi un prilej să-l observăm pe Regele Prudent nu procedînd, ci urmînd trupele Contrareformei...

Nimic nu-i mai în firea lucrurilor ca, o dată cu această schimbare bruscă a direcției vîntului din ultima treime a secolului al XVI-lea, ideea de cruciadă împotriva Islamului să-și piardă din forța sa. În 1581, Biserica

 Spaniei va protesta nu atît contra abando-

nării războiului cu turcii cît împotriva plății de impozite devenite fără obiect...

Totuși, după 1600, în urma potolirii războaielor cu protestanții și a lentei întoarceri la pace a Europei creștine, ideea de cruciadă își redobîndește forța și vigoarea pe înseși țărmurile Mediteranei, ca și în Franța, cu prilejul războiului turco-imperial dintre 1593 și 1606. „După 1610, notează un istoric[21], turcofobia de care era frămîntată opinia publică va degenera în veritabilă manie". Un întreg foc bengal de proiecte și speranțe va izbucni atunci, pînă cînd, încă o dată, războiul protestant, războiul „interior" îi va pune capăt, în 1618.

Aceste explicații de ansamblu sînt aproape incontestabile, deși nu putem dispune de o cronologie amănunțită care ne-ar îngădui să observăm dacă pasiunile urmează sau preced, ori, cum presupun eu, preced și urmează aceste reîntoarceri, provocîndu-le, hrănindu-le, apoi consumîndu-se în acțiunea întreprinsă. Dar o explicație care nu ține seama decît de unul dintre beligeranți riscă să fie cu totul insuficientă. Modul nostru de a raționa ca occidentali este destul de amuzant. Într-adevăr, și cealaltă jumătate a lumii mediteraneene își face, își trăiește istoria proprie. Or un studiu foarte recent și cu atît mai pilduitor cu cît este scurt[22], sugerează că de partea turcească au existat faze analoage, *conjuncturi* sincrone. Creștinii renunță la luptă, întorc spatele Mediteranei, dar și turcii fac la fel și în același moment. Aceștia sînt interesați de frontiera cu Ungaria, sau de războiul maritim în Marea Interioară, dar nu mai puțin de Marea Roșie, de India, de Volga... Centrele de gravitate și liniile de acțiune ale turcilor se deplasează după epoci, în corelație cu modalitățile unui război „mondial". Această idee a fost adesea evocată în conversațiile noastre de către Frédéric C. Lane. Totul face parte dintr-o istorie a războiului care duce din strîmtoarea Gibral-

tar sau de la canalele Olandei pînă în Siria sau în Turkestan. Și această istorie are un singur ritm, transformările sale sînt din punct de vedere electric, aceleași la momentul oportun, creștini și musulmani se înfruntă în *Djihad* și în Cruciadă, apoi își întorc spatele pentru a-și regăsi conflictele lor interne. Dar această algebră de pasiuni confluente este, de asemenea, cum voi încerca să arăt în concluzia acestei a doua părți,[23] o consecință a pulsațiilor lente ale conjuncturii materiale, aceeași pentru lumea întreagă care și-a inaugurat în secolul al XVI-lea viața sa unitară.

Războiul defensiv față de Balcani

În fața turcilor, lumea mediteraneană se acoperă de fortărețe. Este una dintre formele constante ale războiului său. În timp ce luptă, ea își întinde liniile de apărare și de protecție, își acoperă, își cuirasează trupul. Politică instinctivă și unilaterală. Într-adevăr, în ceea ce-i privește, turcii se fortifică puțin și insuficient. La fel algerienii sau șeriful. Să fie vorba aici despre deosebiri de tehnici sau de atitudini? O încredere la aceștia în forța vie a ienicerilor, a spahiilor și a galerelor, la ceilalți, dimpotrivă, o nevoie de securitate și, chiar în cursul marilor lupte, o anumită preocupare pentru chivernisirea forțelor și a cheltuielilor? Tot astfel, dacă statele creștine întrețin în Levant servicii de spionaj importante, explicația nu este doar teama, ci și intenția de a evalua cu precizie pericolul care le amenință și de a-și proporționa, ținînd seama de el, efortul de apărare. Turcii nu vor veni: atunci repede, se demobilizează ceea ce poate fi demobilizat, se contramandează ceea ce încă nu s-a pus în aplicare. E un joc ridicol, spune Bandello[24], să-ți bați capul pentru a afla ce vor face turcii sau Sofi-ul. Și are dreptate,

căci admirabilii flecari la care se gîndește nu știu nimic despre proiectele și secretele acestor personaje puternice, chiar dacă vorbesc despre ele fără încetare. Cu totul alta este situația principilor: acest joc determină adesea importanța mijloacelor de apărare care trebuie realizate.

Creștinătatea mediteraneană a dispus deci împotriva Islamului de o serie de „cortine", de „fronturi" fortificate, de linii defensive în spatele cărora, conștientă de superioritatea sa tehnică, se simte mai bine ocrotită. Aceste linii se întind din Ungaria pînă la frontierele mediteraneene într-o serie de zone fortificate care separă cele două civilizații una de alta.

„Limes"-ul venețian

La marginile mării occidentale, vigilența Veneției este străveche. În fața turcilor, Senioria își întinde forturile, punctele sale de supraveghere pe coastele Istriei, Dalmației și Albaniei, pînă în insulele ioniene, și dincolo de ele, pentru a întîlni Candia și Ciprul. Acest ultim punct de sprijin, obținut de Seniorie în 1497 va fi păstrat de ea pînă în 1571. Dar în lungul și strîmtul Imperiu maritim, această plantă parazită va suferi din pricina înaintărilor succesive ale turcilor. Astfel, pentru a nu urca prea mult în timp, pacea de la 12 octombrie 1540[25] o amputase de prețioasele posturi de pe coasta dalmată Nadino și Laurana, de cîteva *isolette* din Arhipelag, Chios, Patmos, Casino, de insulele „feudale" Nio, fieful casei Pisani, Stampalia, domeniul casei Quirini, Paros, proprietatea familiei Venier. Veneția a trebuit, de asemenea, să abandoneze în Grecia posturile importante Malvasia și Napoli di Romania, cu treizeci și trei de ani mai tîrziu, prin pacea separată din aprilie 1573, completată cu acordurile grele din 1575[26], ea ceda și alte

posturi în Dalmația, plătea o despăgubire de război și renunța la Cipru, pierdut în fapt încă din 1571. S-a comparat adesea Veneția cu Imperiul britanic; atunci Veneția de la sfîrșitul secolului al XVI-lea ar fi aidoma unui Imperiu britanic care n-ar mai ajunge în India. Dar comparația nu trebuie să ne deruteze: aceste posesiuni de frontieră ale Veneției sînt formate din elemente minuscule, din cetăți adesea arhaice... Orașele și insulele lor numără rareori cîteva mii de locuitori. În 1576, Zara are ceva mai mult de 7 000[27], Spalato aproape 4 000[28], Cattaro numai 1 000 din pricina epidemiei din 1572, Cefalonia, abia 20 000[29], Zante, 15 000[30], Corfu 17 517[31]. Singură Candia cu cei 200 000 de locuitori ai săi are o anumită însemnătate, este elementul greu al noului lanț. Dar se știe că insula grecească nu este sigură, s-a văzut acest lucru în 1571, se va mai vedea în 1669. În total, așa cum este, acest imperiu nu cîntărește mai nimic din punct de vedere demografic, în raport cu Veneția și Terraferma cărora, cam în aceeași epocă, li se estima o populație globală de 1 500 000 de locuitori[32].

Este deci un miracol că barajul rezistă în dreptul coastelor turcești. Să ne amintim că, în 1539, spaniolii n-au putut să păstreze capul de pod de la Castelnuovo, pe țărmurile balcanice[33]. Neobișnuita soliditate venețiană este un triumf al adaptării, rezultatul unor măsuri chibzuite repetate: întreținerea minuțioasă a posturilor, vigilența Arsenalului, această uzină puternică, circulația neîntreruptă a navelor și galerelor. Să adăugăm călirea, devotamentul populațiilor de la frontieră, valoarea oamenilor care comandau aici, în slujba Senioriei, curajul deportaților care își executau pedeapsa. Fără să mai socotim eficacitatea școlilor practice de artilerie și ușurința de a recruta soldați printre albanezii, dalmații și grecii de la aceste hotare agitate.

Totuși, la cele două capete ale șirului său de
 posturi de pază, Veneția înfruntă unele difi-

cultăţi. La est, la capătul drumului, Ciprul este greu de apărat şi populaţia sa nu-i foarte demnă de încredere. Insula, ca şi Rodos, are ghinionul să se afle prea aproape de Asia Mică şi deci la discreţia acţiunilor turceşti: înfrîngerea din 1571 va obliga la o retragere a antenei veneţiene spre Candia, salvată în ultima clipă, în 1572, şi pe care Senioria o simte de atunci constant ameninţată de lăcomia învingătorului ei. La cealaltă extremitate a lanţului, la nord, la frontierele Istriei şi Friulului, Veneţia se învecinează cu ţinuturile habsburgice şi aproape cu cele turceşti. Rezultă de aici un pericol dublu cu atît mai grav, cu cît ameninţă Terraferma, fiinţa însăşi a Veneţiei. Unele raiduri turceşti ajunseseră încă din perioada anilor 1463—1479 pînă la Piave[34] şi, în faţa teritoriilor habsburgice, limitele stabilizate în fapt din 1519[35] nu sînt tot astfel şi de drept, adică necontestate. Împotriva tuturor acestor pericole, Veneţia va construi la sfîrşitul secolului costisitoarea şi puternica cetate Palma.

Imperiul veneţian, care nu înseamnă decît un fir, o serie de poziţii avansate, nu poate încorseta enormul stat turc, dar îl incomodează. La Veneţia nu se ignoră fragilitatea acestor poziţii. Ambasadorii şi bailii Senioriei vor încerca la nesfîrşit, prin acorduri şi cumpărări de conştiinţe, să le apere la Constantinopol împotriva posibilităţii unui atac. Şi tot la nesfîrşit izbucnesc şi se înveninează incidente din motive politice sau comerciale, datorită învecinării, din pricina unei nave care încarcă grîu fără autorizaţie, a unui corsar prea îndrăzneţ în acţiunile sale, sau pentru o galeră veneţiană care face ordine cu o asprime exagerată. În 1582, Sinan Paşa caută cu premeditare ceartă Senioriei. Este un bun prilej pentru el să-i blameze violent pe veneţieni, să le ceară insulele „care sînt picioarele trupului însuşi al statului Sultanului"[36].

Dar poate că linia de apărare veneţiană a rezistat tocmai datorită slăbiciunii sale. Turcii

și-au rezervat aici largi deschideri, ferestrele și porțile care le permit să ajungă în Occident precum Modon care, deși insuficient fortificat, va rezista în timpul dramaticului asediu din 1572 și pe care, încă prin 1550, Belon du Mans îl considera drept „cheia Turciei" mai la nord, Navarin care va fi fortificat începînd din 1573[37] și, în sfîrșit, Valona în Albania, din nefericire înconjurată de o țară mereu agitată, totuși o excelentă bază pentru plecarea în larg și spre lumea creștină. Putem oare afirma că această zdrențuire a *limes*-ului venețian, făcîndu-l mai puțin stingheritor, îi va fi permis să se mențină un timp mai îndelungat?

Pe Dunăre

În nordul Balcanilor[38], Imperiul turcesc a atins și a depășit Dunărea, frontieră importantă, dar fragilă. El a cucerit pe jumătate Provinciile Dunărene, chiar dacă n-a fost niciodată stăpînul, cel puțin stăpînul sigur de sine, al împăduritei și muntoasei Transilvanii. La vest, a înaintat de-a lungul văilor longitudinale ale Croației, dincolo de Zagreb pînă la inciziile strategice ale Kulpei, Savei superioare și Dravei, în fața unor regiuni sărace, muntoase, dificil de străpuns, pe jumătate pustii, prin care blocul dinaric se articulează cu masa puternică a Alpilor. Astfel frontiera turcească din nordul Balcanilor s-a imobilizat destul de repede, în vest ca și la est, stînjenită din amîndouă părțile de ostilitatea reliefului. Bineînțeles, oamenii au adăugat-o și ei pe a lor. Către estul moldovean și valah se produc mari năvăliri tătare devastatoare, greu de oprit sau de orientat. La vest, s-a fortificat, cel puțin la Windischland, între cursurile mijlocii ale Savei și Dravei, o frontieră germană sub conducerea *Generalkapitän*-ului de Laybach. Ordonanța imperială care a organizat-o a fost dată la Linz,

în 1538. Pentru Windischland și apoi pentru Croația, instituțiile militare de la graniță aveau să se dezvolte de la sine în epoca lui Carol Quintul și Ferdinand. O reglementare din 1542 a fixat organizarea întregii zone. Cum va scrie în curînd Nicolas Zriny, în 1555 ea era zidul de apărare, o *Vormauer* a Styriei și, prin aceasta, a întregului stat ereditar austriac. De altfel oare nu această apărare în comun, necesară și susținută pe cheltuiala sa, a fost elementul care avea să cimenteze treptat într-o unitate destul de palpabilă acel *Erbland* austriac, pînă atunci împărțit în stătulețe și patrii diverse[39]? În 1578, pe Kulpa, se ridica solida fortăreață Karlstadt. În aceeași epocă, Hans Lenkowitch deținea autoritatea asupra frontierelor croată și slovenă a căror organizare era din nou definită de *Brucker Libell* (1578). Trăsătura cea mai originală a ținutului era fixarea de-a lungul frontierei a numeroși țărani sîrbi care fugiseră de sub autoritatea și din teritoriile turcilor. Acești țărani primeau pămînt și privilegii. Erau grupați în familii mari, adevărate companii patriarhale și democratice în care cel mai bătrîn repartiza sarcini militare și economice.

Așadar, cu trecerea anilor organizarea acestor hotare militare s-a consolidat. Sîntem poate îndreptățiți să considerăm, după o notă a lui Busbec[40], că, dacă o asemenea frontieră a putut să se stabilizeze, cauza a fost faptul că ea a rămas vreme îndelungată liniștită, pînă, cel puțin, către 1566. Liniște, imobilitate amîndouă parțiale. Căci dacă rezistența era posibilă pe flancuri, în schimb rămînea mai aleatorie, în centru, de-a lungul enormei cîmpii a Ungariei. Am vorbit de prea multe ori despre nenorocirile acestei nefericite țări, despre îngrozitoarea confuzie de care a avut parte după 1526, despre conflictele și dimensiunile sale fratricide, despre reducerea sa aproape completă la ordinea turcească în 1541, pentru ca să fie necesar să revenim asupra ei.

Încorporată lumii turcești, Ungaria nu lasă între mîinile creștinilor decît o strîmtă fîșie de frontieră. Cîmpiile și drumurile sale pe apă, cel mai important dintre acestea fiind Dunărea, se ofereau invaziilor. După înaintarea turcească asupra Vienei în 1529 a trebuit, pentru consolidarea a ceea ce devenise zidul de apărare al lumii germane, să se înmulțească obstacolele artificiale în lungul drumurilor și fluviilor. A trebuit să se creeze și să se întrețină o flotă dunăreană, aproximativ o sută de nave, cum estima încă în 1532 Jeronimo de Zara, *Generaloberst* al Arsenalului din Viena. *Salzamt** din Gmünden a primit ordinul să construiască aceste vase, în plus față de obișnuitele bărci pentru transportul sării ... Li se spunea *Nassarnschiffe, Nassadistenschiffe*. În franceza secolului al XVI-lea se vorbește despre *nassades*, dar cuvîntul *Tscheiken*, calchiat de pe cuvîntul turcesc *kayik* în cele din urmă a triumfat. Astfel au existat pe Dunăre pînă în secolul al XIX-lea *Tscheiken*, și la bordul lor *Tscheikisten*. În 1930, în timpul unei sărbătoriri retrospective, la Klosterneuburg, s-au mai expus încă niște *Tscheiken* din timpul prințului Eugen.

O dată cu sfîrșitul secolului al XVI-lea frontiera ungară se stabiliza, dar nu se liniștea nici o clipă. Războiul mărunt cu incursiunile sale neîncetate, cu vînări de sclavi sau de impozite nu i-a deplasat defel conturul. O zonă de turnuri de pîndă, forturi, castele, fortărețe a format aici încetul cu încetul o rețea fortificată, cu ochiurile mai mult sau mai puțin strînse, prin care treceau fără efort bandele loviturilor îndrăznețe, dar în care se opreau și se încurcau armatele masive împotriva cărora fusese întins năvodul. Aici ca și aiurea, ca în Croația și în Slovenia, pacea fusese organizatoarea, mai ales după 1568 și după armistițiul

* administrația salinelor (lb. germ. — N. tr.).

de la Adrianopol, reînoit în 1574—1576 și în 1584. Această pace relativă nu a fost sfîșiată decît în 1593, dar cei douăzeci și cinci de ani de acalmie fuseseră suficienți pentru a încrusta în sol lunga și mult flexibila frontieră. În 1576, incontestabil, ea era încă fragilă: „cu siguranță, dinspre această parte, scria Chantonnay din Viena[41], Creștinătatea este rău acoperită“, cu atît mai rău, adăuga Fourquevaux, cu cît soldații germani din Ungaria sînt deosebit de nevolnici. Turcii „îi consideră ca pe niște femei și i-au bătut ori de cîte ori le-a venit la îndemînă“[42]. Este un adevăr din 1567 — dacă adevăr este —, dar în mod sigur nu din 1593 cînd se va relua războiul cu turcii. Francezul Jacques Bongars[43] care va vizita această zonă de frontieră din Raab pînă la Neutra, în primăvara anului 1585, notează într-un *Journal* numeroasele măsuri de siguranță ale apărării creștine: numai în districtul Raab se înalță douăsprezece fortărețe, cu o garnizoană — și sîntem în timp de pace — de peste 5 000 de infanteriști și 300 de călăreți. La Comorn, precauție suplimentară, un atelier fabrică gloanțe și praf de pușcă în chiar interiorul fortăreței. Pe întreaga lungime a *limes*-ului, incursiunile, încăierările sînt cotidiene[44].

În centrul mării: pe țărmurile Neapolelui și Siciliei

O dată cu țărmurile Neapolelui și Siciliei — să adăugăm Malta care face legătura în direcția Maghrebului — ni se arată un sector foarte deosebit. Poziția sa în zona de întîlnire mediană a mării îi conferă valoarea strategică. „El este frontul de mare al Italiei împotriva amenințării turcești“[45] aflat, cu alte cuvinte în fața punctelor de pîndă pe care aceasta le posedă în Albania și în Grecia. Misiunea sa

este, concomitent, să ofere o bază flotelor hispanice, să reziste armatelor turcești și să-și apere teritoriul propriu împotriva atacurilor corsare.

Brindisi, Tarent, Augusta, Messina, Palermo, Neapole puteau servi drept centre de concentrare pentru galerele creștine: Brindisi și Tarent poate cam prea la est, Palermo și Augusta mult mai înfipte spre Africa decît spre Levant, Neapole prea depate, în spate. Poziția Messinei va triumfa. Ea a fost, în ceasurile de primejdie, fortăreața maritimă principală a Occidentului. Poziția de capcană pe culoarul său de apă, facilitățile de aprovizionare cu grîu sicilian și străin, apropierea de Neapole i-au slujit șansa. Din Neapole îi veneau oameni, pînze și corăbii, pesmeți, butoaie cu vin, oțet, praf „fin" de pușcă, rame, feștile și „vergele" de archebuze, ghiulele de fier... Cît despre poziția orașului, să nu o judecăm prea mult după ideile noastre actuale: în vremea dominației turcești, armadelor musulmane le-a fost totdeauna la îndemînă să forțeze drumul strîmtorii, ispravă pe care o reușeau la nevoie, asumîndu-și riscurile și primejdiile firești chiar și galerele izolate sau flotilele corsarilor. Realitatea este că această strîmtă cale pe apă, în raport cu bătaia artileriei din acea vreme, era imensă și greu de supravegheat.

Încă de la începutul secolului al XVI-lea, Neapole și Sicilia pornind de la țărmuri și pînă în profunzimea teritoriilor lor, sînt semănate cu fortărețe și fortificații adesea învechite și ale căror ziduri stau să se prăbușească. Rareori ele au în vedere artileria, necesitatea de a-i rezerva ambrazuri și postamente și, în ipoteza celei a inamicului, de a întări zidurile, platformele de pămînt bătătorit și de a scădea lucrările de construcție de la suprafața pămîntului. Distrugerea și repararea acestor fortărețe demodate, construirea unor elemente noi au reprezentat munca a mai multor generații:
 Catania, începînd din 1541[46], a început să ada-

uge incintei medievale bastioane capabile să-și încrucișeze focurile. Lucrarea nu va fi terminată decît în 1617, după trei sferturi de secol de eforturi și cheltuieli.

Abia în jurul anului 1538 va fi început această mare activitate în întregul Mezzogiorno, la Neapole sub impulsul lui Pietro di Toledo, în Sicilia, prin Ferrante Gonzaga. Fapt este că anul 1538 consemnează anul bătăliei de la Prevesa, cînd flotele turcești de atunci ajung să lovească, intens și imparabil, pe mare, țărmurile Neapolelui și ale Siciliei. Anonima *Vita di Pietro di Toledo*[47] arată că viceregele a început atunci fortificările la Reggio, Castro, Otranto, Leuca, Gallipoli, Brindisi, Monopoli, Trani, Barletta, Manfredonia, Vieste, și că el a acționat, de asemenea, pentru fortificarea Neapolelui. Începînd din acea epocă, se pare, pe coastele napolitane s-au construit turnuri de pîndă. În 1567 în Regat se mai ridicau încă 313[48]. Ceea ce a făcut Pietro di Toledo la Neapole, a realizat Ferrante Gonzaga în Sicilia din 1535 pînă în 1543[49]. El a dispus construirea a 137 turnuri[50] pe țărmurile de la est și de la sud, acesta din urmă apărat oarecum de natură, celălalt, expus loviturilor turcești și curînd readus la a nu mai fi „în fața Imperiului otoman decît o simplă frontieră militară"[51].

Pe această linie nevralgică, încă din 1532, fuseseră angajate lucrări de fortificație în Siracusa[52]. Aici era, după cum va mărturisi Ferrante Gonzaga însuși într-un raport către rege[53], singura parte expusă a insulei. Latura de nord este muntoasă; cea de sud, *„la piu cattiva e più fluttuosa spiaggia di quei mari"**[54], nu oferă nici un loc liniștit în care flota inamicului să se poată așeza. Nu aceeași situație există la est, cu coastele joase, fertile, ușor accesibile, de unde și nevoia de a fortifica, în afara Siracusei și Catania și Messina pe care, la

* Cea mai rea și cea mai furtunoasă plajă a acestor mări (lb. ital. — N. tr.).

sosirea sa în 1535, le-a găsit *„abandonate et senza alcuno pensamento di difenderle“**[55]. Însă ele nu vor fi încă fortificate cînd le va părăsi.

Deci, nu într-o zi și nici într-o efemeră domnie de vicerege s-a putut schimba totul. În Sicilia, fortificările vor continua sub urmașii lui Ferrante, iar la Neapole sub cei ai lui Pietro di Toledo. Misiunea, totdeauna în curs[56], adesea reîncepută, nu s-a încheiat niciodată, ea a fost întreruptă de ordine și contra-ordine. La Neapole se spunea că fiecare vicerege confruntat cu șantierele celor douăzeci de fortărețe ale regatului (exact 19 în 1594) strica tot ceea ce făcuse înaintașul său[57]; era o exagerare și o nerecunoaștere a greutăților. Responsabilii cu fortificațiile sînt stînjeniți de lipsa de credite, obligați să oprească lucrările, aici, pentru a le reîncepe mai departe, sau să repare ceea ce se prăbușește (turnurile de pază din Sicilia, terminate în 1553 trebuie să fie reconstruite între 1583 și 1594), să reia și să modernizeze una cîte una, toate fortărețele. În sfîrșit, trebuie să se extindă șantierele mai departe către Occident, dovadă că pericolul care se dorește stăvilit se îndreaptă spre vest. Pirateria nord-africană și marile călătorii turcești dinainte de 1558 au surprins pozițiile siciliene și napolitane din spate astfel încît de atunci încolo este nevoie să se facă față, dinspre marea Tireniană, să fie fortificate Palermo[58], Marsala[59], Trapani[60], Sorrento[61], Neapole[62], Gaeta ...

Marele pericol rămîne totuși estul și în această direcție funcționează mai cu seamă sistemul defensiv. Iată-ne la Neapole, în 1560. De un an se află în curs lucrări pentru a se fortifica Pescara[63], insula Brindisi, marea fortăreață Tarento[64]. După discuții, s-a revocat definitiv ordinul, dat, apoi retras de ducele de Alba (cînd era vicerege în Neapole, în 1557), de a se dărîma o serie de mici orașe de la Capul Otranto

---

* părăsite și fără nici o intenție de a le apăra (în lb. ital. — N. tr.).

și din ținutul Bari: Nolseta, Sovenazo, Vigella, Galignano, Nola, cu condiția ca aceste mici orașe să se fortifice și să se apere ele însele, toate amănunte care demonstrează cu prisosință dificultatea lucrărilor și imperfecțiunea liniei de apărare. Căci aceste cetăți sînt fortificate la începutul verii. Miliția din Neapole furnizează 8 pînă la 10 000 de oameni și ar putea furniza chiar 20 000. Cum ei trebuie să străbată regatul pentru a se stabili în ele este un avantaj că sînt soldați din țară și nu străini[65]. Astfel, în mai 1560, sînt plasați 500 de infanteriști la Manfredonia, 700 la Barletta, 600 la Trani, 400 la Bisceglia, 300 la Monopoli, 1 000 la Brindisi, mai mult de trei companii de spanioli în fort, 500 de apărători la Tarento, 800 la Otranto, 800 la Cotron. În plus, 1 000 de luptători și 200 de călăreți cu arme ușoare sînt așezați în Apulia și 6 000 de italieni sînt înrolați pentru a constitui o rezervă care va fi folosită în caz de atac[66]. Ocupînd țărmurile mării și întărind cetățile se supraveghează evacuarea așa-numitelor *lugares abiertos*, a orașelor și satelor neapărate ale coastei. În Sicilia, în 1573, cortina de apărare neputînd să cuprindă întreaga insulă[67], oamenii s-au mulțumit să păzească Messina, Augusta, Siracusa, Trapani și Milazzo, părăsind, pentru moment, fiind prea slabe, Taormina, Catania, Terranova, Licata, Girgenti, Sciacca, Mazzara, Marsala, Castellammare, Termini, Cefalu și Patti . . .

Acestea sînt ocupațiile din timpul verii (la apropierea iernii, întregul sistem este retras) ale viceregilor din Neapole și Sicilia, pînă către anii 1580 și chiar mai tîrziu. În această perioadă amenințarea turcă fiind mai puțin vie, se va resimți mai mult greutatea poverilor militare, mai ales în Sicilia unde cavaleria (gardă esențială a insulei muntoase) devorează, literalmente, veniturile Regatului. Una peste alta, dacă vrem să luăm încă o dată în considerare acest savant sistem de apărare, masa de oameni utilizată, complicatul angrenaj de rotițe al cu-

rierilor, legăturilor, semnalelor optice pe care le implică, nu ne vom mira de surprizele adesea neplăcute ale turcilor, confruntaţi cu o astfel de apărare suplă. Dacă, în mare, 1538 marchează începutul acestui flexibil sistem de apărare, el pare să fi fost pus la punct[68] abia după 1558. Eficacitatea sa este semnalată de către veneţieni. În 1583, un raport al Proveditorului flotei, Niccolo Suriano, declară: „Nu este mult timp de cînd întreaga coastă a Apuliei, de la Capul Santa Maria pînă la Tronto, avea foarte puţine turnuri de pază. De asemenea, corăbii uşoare turceşti navigau fără încetare de-a lungul ţărmurilor, făcînd mari pagube navigaţiei şi teritoriilor, şi mulţumindu-se cu aceste bune prilejuri, ele nu pătrundeau pînă în inima golfului. Acum, din cauza acestor turnuri, se pare că oamenii de pe uscat sînt apăraţi ... şi navele mici navighează cu multă securitate în timpul zilei. Dacă apare un vas inamic, ele pot să se ascundă sub turnuri unde se găsesc în siguranţă, apărate cu vigoare de artileria cu care sînt bine dotate. Aşa încît, în prezent, corăbiile turceşti depăşesc muntele Ancona sigure că vor găsi prăzi bune fără mare primejdie". Cum în această zonă, navele veneţiene sînt capturate în locul celor spaniole aflate în drum spre Neapole, se înţelege sensul discursului şi concluziile şi anume, că Papa, ducii de Ferrara şi de Urbino ar trebui să construiască turnuri de apărare, asemănătoare celor din regatul Neapole[69]. Oare trebuie dispreţuită munca acestor viceregi spanioli?

Apărarea coastelor Italiei şi Spaniei

Linia de apărare napolitană şi siciliană, prelungită prin intermediul Maltei pînă la coasta Africii de nord unde fortul spaniol La Goleta
 va rămîne solid fixat pînă în 1574, nu a fost,

în general, depășită de armadele turcești. Nu pentru că ea ar fi fost în stare să le oprească. Dar, prăzile o dată strînse, turcii se preocupă rar să meargă mai departe. Nimic nu-i împiedică totuși să meargă cînd vor, tot așa cum nimic nu împiedică deplasarea navelor între Turcia și Africa de nord. Pe de altă parte pirateria algeriană este activă. Creștinătatea trebuie, deci, să-și apere țărmurile pînă foarte departe, să le doteze cu turnuri și fortărețe, să se organizeze în profunzime.

Aidoma lucrărilor de apărare din Sicilia, acest zid nu crește într-o zi; el este înălțat, mutat, modernizat. Cînd și cum? Este greu de precizat. În 1563[70] se decide înlocuirea vechilor turnuri din Valencia cu lucrări noi de construcție care să cuprindă și artilerie.

La Barcelona se pune imediat problema cine va trebui să plătească? Regele, orașul, Lonja[71]? La Mallorca, în august 1536[72], paznicii semnalează corăbii inamice din înălțimea turnurilor — *antalayas*. La acea epocă există așadar turnuri în insulă. De cînd datează? În 1543, începe construirea de fortificații la Alcudiat, dar ce fel de fortificații? La fel, cînd oare s-au construit în Corsica turnurile rotunde de pază care trebuie deosebite de turnurile pătrate ale fortificațiilor țărănești?[73] Oare începînd din 1519—1520 se organizează la Valencia o gardă de coastă după modelul Santei Hermandad[74] cu „patrulă demonstrativă“ și servicii de alarmă? Nu-i mare lucru la urma urmelor, de vreme ce, în 1559, Filip al II-lea, aflat la Bruxelles, se miră că în fortăreața din Alicante[75] nu sînt decît șase oameni. În 1576, încă mai trebuie să se facă unele proiecte privind fortificarea Cartagenei[76]. În schimb, la Granada, în 1579, există un serviciu de apărare a coastelor sub conducerea lui Sancho Davila, *Capitan general de la costa*[77]. Poate pentru că această zonă stîrnește temeri deosebite. La fel, Sardinia, obligată să se preocupe de apărarea sa (avem proiectele amănunțite ale fortificării insulei către 1574[78]),

construiește turnuri sub conducerea viceregelui, Don Miguel de Moncada, către 1587[79]. Aproape de bancurile de corali ale insulei, pescarii se refugiau îndărătul acestor turnuri și utilizau artileria ca să se apere[80].

Desigur, aceste lucrări nu sînt niciodată terminate. Totdeauna mai rămîne ceva de adăugat pentru a asigura protecția bieților navigatori — *poveri naviganti*[81] — și a locuitorilor coastei. Și, în general, este vorba despre lucrări la o scară mult mai joasă decît cele despre care vorbeam mai sus. Țărmurile Spaniei primesc adesea vizita corsarilor, mai ales din Africa de nord, dar nu prea au de ce să se teamă de escadrele din Constantinopol. Și totuși este cu totul altceva.

Pe coastele Africii de nord

În Africa de nord, problema apărării se pune cu mai multă claritate decît în altă parte[82]. Ea nu este mai simplă, ci mai bine cunoscută. Oricît de strîmt ar fi, lanțul forturilor este implicat în istoria regiunilor pe care le delimitează. El reprezintă o zonă de confluență, ceea ce explică numeroasele surse care-i precizează amănuntele și situația de ansamblu. Instituite în epoca lui Ferdinand Catolicul, mai ales între 1509 și 1511, *fronteras* au fost atunci plantate la marginea unui ținut arhaic, inconsistent, incapabil să se apere. Probabil că numai preocupările îndreptate în altă direcție ale monarhului aragonez, prea ispitit de bogățiile Italiei, au împiedicat Spania să cucerească în adîncime teritoriul maghrebin. Dar ocazia pierdută nu s-a mai repetat. Din 1516, frații Barbarossa se implantau la Alger; în 1518, ei se plasau sub protecția Sultanului; în 1529, orașul se elibera de mica fortăreață stînjenitoare din Peñón pe care spaniolii o dețineau din 1510. Încă dinainte
 de această dată, Algerul tulburase întregul

ținut primitiv al Maghrebului central, aruncîndu-și aici coloanele sale rapide de luptători, instalîndu-și garnizoane, atrăgînd spre sine traficurile acestei vaste zone intermediare. Încă de atunci, o țară cîrmuită dinăuntru se opune spaniolilor și-i amenință. Marile expediții ale lui Carol Quintul împotriva Tunisului în 1535, împotriva Mostaganemului în 1558, nu vor schimba nimic din această situație. De altfel, după eșecul împotriva Mostaganemului care a atras după sine abandonarea marilor proiecte de alianță marocană începea deja o altă vîrstă, a treia, a forturilor spaniole.

Inaugurată de Filip al II-lea, ea se află sub semnul prudenței și al calculului, nicidecum al aventurii. Desigur, marile proiecte de expediție africană nu încetează să înflorească. Dar se discută mult și se acționează puțin, sau asupra punctelor care sînt știute, sau cel puțin sînt crezute deosebit de slabe. Este cazul expediției din Tripoli care se termină printr-un dezastru la Djerba, în 1560. Ea este, totuși, mai mult fapta viceregelui Siciliei, ducele de Medina Celi și a Marelui Maestru al Maltei decît a suveranului. Marea tentativă împotriva insulei Peñón de Vélez, montată cu mai mult de 100 de galere în 1564, este muntele care naște un șoarece. Anul 1573, recucerirea Tunisului de către Don Juan de Austria și îndîrjirea lui de a-și păstra cucerirea, împotriva fratelui și a consilierilor săi care nu doresc decît evacuarea și dărîmarea orașului, reprezintă un acces subit de megalomanie, o scurtă revenire a vremurilor lui Carol Quintul cum au mai existat și altele în istoria Regelui Prudent . . .

Într-adevăr, cu migală, printr-o politică neîntreruptă, fără strălucire, dar eficace cu vremea, între anii 1560 și 1570, a fost întărit și dezvoltat însuși ansamblul forturilor. Mortar, var, cărămizi, grinzi, bîrne de lemn, pietre, coșuri cu pămînt pentru terasament, lopeți, cazmale, iată despre ce vorbesc scrisorile trimise din forturi. Alături de autoritatea căpita-

nilor fortărețelor, cresc rolul și autoritatea *veedor*-ului, acel „econom“, acel vistiernic și, de asemenea, autoritatea inginerului, civilul care nu acționează totdeauna fără conflicte. Astfel Giovanni Battista Antonelli va fi însărcinat cu lucrări la Mers-el-Kebir[83] și un alt italian, *Il Fratino* (pe care Filip al II-lea îl va folosi și în Navarra) va muta dintr-odată vechiul fort din Melilla pentru a-l replanta în apropierea lagunei. Două dintre desenele sale păstrate la Simancas, oferă perspectiva micului oraș în noua lui poziție, o măruntă îngrămădire de case din jurul bisericii, în fața unui țărm abrupt, nesfîrșit. Il Fratino a lucrat de asemenea în La Goleta[84], ceea ce îi atrage raporturi destul de furtunoase cu guvernatorul Alonso Pimentel, conflict tipic de oameni solitari, ațîțat pînă în pragul crimei, cu denunțuri reciproce[85]...! Asta totuși nu împiedică fortăreața să se dezvolte în jurul primitivului dreptunghi, întărit cu bastioane al „vechii La Goleta“ și stampele din 1573 și 1574 arată o întreagă ghirlandă de fortificații noi, terminate încă din vara lui 1573[86]. Să adăugăm o moară de vînt, magazii, cisterne, postamente pe care se instalează o puternică artilerie de bronz. Căci artileria reprezintă forța, rațiunea de a fi a fortărețelor din Africa.

În timpul lui Filip al II-lea, fortărețele se măresc, se presară cu fortificații noi, înghit materiale de construcție aduse deseori de foarte departe (la Mers-el-Kebir, un vas descarcă var din Neapole), pretind fără încetare noi „pionieri“, *gastadores**. La Oran și în anexa sa Mers-el-Kebir — după 1580 o capodoperă a genului — se desfășoară o activitate neobosită de furnici. La sfîrșitul secolului, nu se mai poate vorbi de o fortăreață, ci de o zonă fortificată organizată cu prețul unor mari cheltuieli și eforturi epuizante. Soldatul, ca și banalul *gastador*, mînuiesc aici lopata și cazmaua. Diego

---

* soldați folosiți la apărarea tranșeelor, deschiderea drumurilor de acces etc. (lb. span. — N. tr.).

Suarez, soldatul-cronicar din Oran care în tinerețe lucrase la Escorial, nu are cuvinte pentru a lăuda opera realizată. Este la fel de frumos ca Escorialul, conchide el. Dar această excepțională capodoperă a fost construită abia în ultimii ani ai domniei lui Filip al II-lea, nu fără a fi trecut, în 1574, printr-o primejdie extraordinară... Guvernul spaniol era atunci în pragul celei de a doua bancrute a domniei, aceea din 1575. În Tunisia, Don Juan de Austria, care tocmai cucerise Tunisul, se menținea aici contrar instrucțiunilor primite[87] și încăpățînarea sa ducea la dezastrul din august-septembrie 1574 care a permis turcilor să pună mîna dintr-odată și pe La Goleta și pe Tunis. Acest dublu eșec demonstra că ambele fortărețe, împărțindu-și aprovizionarea din partea metropolei, și-au făcut în cele din urmă rău una alteia. De aici și pînă la gîndul că dublul fort Oran și Mers-el-Kebir, pe care le unea un drum greu cale de o leghe, impracticabil pentru artilerie, era poate și el o eroare, nu mai era decît un pas. Ancheta prințului Vespasiano Gonzaga, încheiată la fața locului în decembrie 1574[88], conchidea asupra necesității de a se părăsi Oranul care ar fi trebuit dărîmat pînă la temelii pentru a concentra întreaga putere a fortăreței la Mers-el-Kebir, situat mai favorabil și dispunînd de un port bun. La Goleta, scria anchetatorul, a fost pierdută din ziua cînd ne-a aparținut Tunisul. Să se fortifice Oranul? Toți inginerii din lume n-ar reuși acest lucru decît dacă ar înălța aici un oraș enorm. Or, o dată alarma trecută, spaniolii au săpat cu migală în rocă tocmai acest oraș „enorm"[89] pregătind cadrul de apărare în care va înflori mai tîrziu „Corte chica"*, micul Madrid oranez, cum i se va spune în secolul al XVIII-lea, nu fără oarecare exagerare...

Căderea punctelor de sprijin din Tunisia, în 1574, nu a avut consecințele care ar fi fost

---

* Curtea cea mică (lb. span. — N. tr.).

de temut. Nu a urmat nici o catastrofă pentru Sicilia și Neapole. Este adevărat că acestea s-au slujit de arma care le rămînea, escadrele și galerele[90]. În 1576, marchizul din Santa Cruz conducea, cu galerele din Neapole și Malta, o expediție de pedepsire pe țărmurile Sahelului tunisian și pustia aci insulele Kerkenna, capturînd indigeni, numeroase vite, arzînd casele, lăsînd în urma sa pagube de peste 20 000 de ducați. Brusc, toate țărmurile Sahelului s-au golit de locuitorii lor și o galiotă întărită pleca să ducă alarma pînă la Constantinopol[91]. Escadrele mobile aveau avantajele lor. Se pare că spaniolii ar fi înțeles atunci și și-ar fi dat seama că cea mai bună apărare a coastelor amenințate era de a lansa galerele, în loc de a le lăsa, cum făcuseră atît de des înainte de anul 1570, grupate cu precauție la Messina, în așteptarea atacurilor turcești. Multe proiecte de recucerire au fost prezentate după căderea Tunisului. Unul dintre ele, în 1581, stabilește în principiu: și mai întîi de toate să fim puternici pe mare[92] ... Se începea, în sfîrșit, cu începutul.

Acest mod nou de apărare — prin agresiune — avea șanse să fie chiar mai profitabil decît altă dată din cauza restabilirii economice a Maghrebului. O relatare spaniolă din 1581[93] semnalează Bône ca pe un oraș aglomerat, fabricînd o faianță destul de frumoasă, exportînd unt, făină, miere și ceară; Bougie sau Cherchell drept porți de ieșire pentru produsele agricole din interiorul țării pe care uriașa piață comercială din Alger nu-l drenează în exclusivitate întrucît mult mai aproape de orașul reișilor, în estuarul Oued el Harrach și la extremitatea capului Matifou, sosesc bărci să ridice lînă, grîu, orătănii pentru Franța, Valencia și Barcelona. Aceste precizări se leagă de ceea ce spune Haedo despre activitatea portului Alger din jurul aceluiași an 1580 ... Deci, de-a lungul asprelor și neprimitoarelor coaste ale Maghrebului există, spre deosebire de odinioară, prăzi numeroase și rentabile. În plus, metoda

nu este ea oare mai economică decît aceea a forturilor? Un raport financiar[94] care trebuie situat între anii 1564—1568, face bilanţul cheltuielilor forturilor de la Peñón de Vélez, recuperat la vest în 1564, pînă la La Goleta (Tripoli pierdut în 1551 şi Bougie cucerită de algerieni în 1555 lipsesc la apel). Solda garnizoanelor este fixată în raport astfel: Peñón 12 000 de ducaţi, Melilla 19 000, Oran şi Mers-el-Kebir 90 000, La Goleta 88 000. Adică un total de 209 000 ducaţi[95]. De notat cheltuiala relativ mare a Goletei: garnizoana sa puternică de o mie de oameni, efectiv obişnuit, plus o mie efectiv extraordinar, costă la fel de scump ca dubla fortăreaţă oraneză, care numără pe-atunci 2 700 de soldaţi şi 90 de călăreţi. Explicaţia este faptul că infanteristului din Oran i se alocă o soldă (1 000 de maravedís) mai scăzută *por ser la tierra muy barata*, viaţa fiind aici mai ieftină[96]. La vest, numai garnizoana din Peñón are o soldă suplimentară din partea Italiei[97] . . .

Această cifră de 200 000 de ducaţi nu cuprinde decît cheltuielile pentru personal, cărora li se adaugă nenumărate altele. Este vorba astfel despre întreţinerea şi construirea fortificaţiilor: Filip al II-lea trimite, de exemplu, pentru construirea noii La Goleta 50 000 de ducaţi în 1566, şi alţi 50 000 cu doi ani mai tîrziu, aceste două trimiteri nefiind neapărat singurele. Este vorba în plus, despre aprovizionarea cu muniţii care este foarte costisitoare. În 1565, de pildă, o trimitere[98] numai pentru La Goleta se ridică la 200 chintale de plumb, 150 chintale de sîrmă pentru archebuze, 100 chintale de silitră pură (a 20 de ducaţi chintalul), 1 000 de coşuri cu pămînt, 1 000 de lopeţi, totalul urcîndu-se la 4 665 de ducaţi, fără a mai socoti şi cheltuielile de transport. Or, în 1560, pentru o expediere de aceeaşi mărime, fusese nevoie de 8 galere. În ceea ce priveşte construcţiile, fiecare fort avea propria sa casă de bani din care la nevoie se scotea o parte, chiar dacă mai tîrziu ea trebuia rambursată. Ar merita să se studieze aceste bu-

gete cu precizie. S-ar putea întocmi (independent de prima alocare de fonduri necesitate de cucerirea în sine, 500 000 de ducați de exemplu, pentru a cuceri Peñón în 1564, neincluzînd și cheltuielile flotei) greul bilanț al acestor fortărețe minuscule care trebuie mereu modificate, consolidate sau extinse, aprovizionate și hrănite...

Pentru a face o comparație, să notăm că la aceeași epocă paza Balearelor (foarte amenințate totuși) nu costă decît 36 000 de ducați și tot atît paza țărmurilor între Cartagena și Cadiz. Cît despre întreținerea anuală a unei galere, ea se ridică atunci la 7 000 de ducați. Paza forturilor imobilizează între 1564 și 1568 aproape 2 500 de oameni în chip de garnizoane obișnuite (2 850) și 2 700 în chip de garnizoane extraordinare (adică transportate aici primăvara și retrase la începutul iernii, în principiu cel puțin, căci întîrzierile la sosire și, mai ales, la retragerea lor sînt frecvente). 5 000 de oameni înseamnă mai mult decît întreține Regele Catolic în întregul regat al Neapolelui[99]! Fără a voi să intrăm în calcule și considerații demne de acei *speculativi* despre care vorbește un agent genovez, putem oare afirma că ar fi fost preferabilă poate întreținerea a 30 de galere decît cea a forturilor din Africa? Meritul acestor cifre, în orice caz, este de a demonstra fără nici o umbră de îndoială importanța efortului pe care Spania l-a acceptat față de țărmurile maghrebine.

Forturile, „o ultimă soluție“

Robert Ricard[100] se întreabă dacă această rezolvare, care era „o ultimă soluție“, nu a fost prelungită exagerat. În Mexic, Cortez după debarcare dăduse foc vaselor sale. Trebuie să izbîndească sau să moară. În Africa de nord în schimb, poți totdeauna conta pe corabia purtă-

toare de apă, de pește, de țesături sau de *garbanzos**. Intendența te-a luat în calcul... Superioritatea tehnică a creștinilor permițîndu-le să planteze și să mențină forturi „care erau apărate cu tunul“ nu cumva i-a dispensat de un efort mai direct și mai rentabil? Într-o anumită măsură, da. Dar ținutul s-a mai apărat și prin imensitatea și ariditatea sa. Este imposibil să trăiești aici în felul cuceritorilor Americii mînînd cirezi de boi și de porci. S-a plănuit fixarea oamenilor: încă din timpul lui Ferdinand Catolicul s-a pus problema populării orașelor cu morisci castilieni; către 1543, să se colonizeze capul Bône[101]. Dar cum să-i întreții pe transplantați? Și în această Spanie aventuroasă pe care o atrag America și hanurile comode ale Italiei, unde să găsești oamenii? S-a plănuit, de asemenea, ca aceste fortărețe să fie animate din punct de vedere economic, să fie legate cumnecum de vasta regiune interioară pe seama căreia ar fi putut supraviețui. În epoca lui Ferdinand Catolicul, apoi în aceea a lui Carol Quintul, a existat o interesantă politică economică[102] de dezvoltare a porturilor nord-africane cu scopul de a face un loc important navelor catalane și de a obliga galioanele venețiene să se oprească aici. De altfel, zadarnic... În 1516[103] dublarea taxelor vamale în porturile mediteraneene ale Peninsulei nu va obliga navele venețiene să-și concentreze comerțul din Africa la Oran. În mod spontan, curentele comerciale ale Maghrebului ocoleau forturile spaniole și preferau, ca puncte de ieșire, Tadjura, Misurata, Alger, Bône, toate porturi sau faleze ce scăpau controlului creștinilor. Traficul acestor porturi libere marchează în felul său eșecul acestor *fronteras* spaniole, așa cum în Maroc, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, prosperitatea porturilor marocane El Arâich, Salé, Capul Gué subliniază prăbușirea punctelor de sprijin portugheze, contoarele care fuse-

---

* năut (lb. span. — N. tr.).

seră mult timp înfloritoare. În fapt, comerțul dintre Spania și Africa de nord[104] — dacă nu ne înșelăm, mult mai deviat către Atlanticul marocan decît către Maghrebul mediteranean — poate într-adevăr să se reînsuflețească abia după anul 1580, ducînd pînă la țărmurile africane țesături (postavuri, mătăsuri, catifele, taftale, pînze țărănești), cîrmîz, sare, parfumuri, lac, mărgean, șofran, mii de duzini de fesuri simple sau duble de Córdoba ori de Toledo, aducînd din țările maghrebine zahăr, ceară, seu, piei de vite sau de capre, chiar și aur. Toate aceste schimburi (cu excepția cîtorva treceri prin Ceuta și Tanger) se fac ocolindu-se fortărețele. Acestea se află aproape în afara circuitelor comerciale. În asemenea condiții, fortărețele, pradă singurului comerț al speculanților și angrosiștilor de vinuri, nici nu au prosperat, nici nu s-au înmulțit. Altoiurile abia s-au prins mulțumindu-se să nu moară.

Viața fortărețelor nu putea fi decît mizerabilă. Aproape de apă merindele se degradează, oamenii mor de friguri[105]. Soldatul crapă de foame, tot anul. Mult timp, aprovizionarea s-a făcut pe mare. Mai tîrziu, dar numai la Oran, ținutul înconjurător va furniza carne și grîu, un ajutor sistematic în ultimii ani ai secolului[106]. Garnizoanele trăiesc, în general, ca echipajele navelor, sub semnul hazardului.

Orașul dispecer Málaga, cu ai săi *proveedores*[* 107], ajutată uneori de serviciile din Cartagena, asigură aprovizionarea sectorului vestic, Oran, Mers-el-Kebir și Melilla. Există abuzuri de serviciu, prevaricațiuni, avem dovada lor și numai contrariul ne-ar surprinde. Să nu exagerăm aceste fapte mărunte. Traficul din Málaga este considerabil. Totul, prin intermediul ei, se îndreaptă spre Africa: muniții, merinde, materiale de construcție, soldați, ocnași, muncitori de terasamente, prostituate[108]. Aprovizionările și transporturile pun

---

 * Furnizori (lb. span. — N. tr.).

mari probleme. De exemplu, pentru grîu: trebuie cumpărat, transportat din interior de convoaie de măgăruși[109], foarte costisitoare. Din magaziile intendenței în port, apoi din port către fortărețe — noi dificultăți, noi întîrzieri. Marea mișună de pirați. Doar iarna, cînd pirateria lîncezește, se riscă să se lanseze către Oran un *corchapin*, două sau trei bărci, o tartană, chiar și cîte un galion marsiliez sau venețian[110] confiscat și care este obligat să transporte merinde și muniții. De multe ori, barca este capturată de galiote, din Tetuan sau Alger și este un noroc dacă poate fi răscumpărată de la corsari, în momentul cînd, potrivit obiceiului lor, ei se opresc la adăpostul capului Falcon. În fapt, piratul, tot atît cît și intendența neglijentă, poartă responsabilitatea foametei repetate a forturilor din vest.

La Goleta nu are o soartă diferită, ea care are totuși șansa de a fi aproape de inepuizabilele hambare napolitane și siciliene de pîine, vin, brînză, năut. Dar nu oricine și oricînd poate traversa strîmtul canal al Siciliei. Cînd Pimentel în 1569, ia comanda în La Goleta, fortăreața nu mai are, pentru masa zilnică decît rezerve de brînză. Nici pîine, nici vin. Bineînțeles, serviciile de intendență din Italia sînt prezente aici cu un rost. De la ele sau de la cele din Spania garnizoana a primit 2 000 de perechi de pantofi, din piele fină de Spania, dar măsuri de fetiță[111]!

În plus, organizarea interioară nu este favorabilă bunului mers al fortărețelor. Este ceea ce lasă să se observe regulamentul din 1564 la Mers-el-Kebir[112]. Furnizarea de alimente soldaților este făcută de administratorii depozitelor, la preț fix, cu borderouri de expediere a mărfurilor[113], și adesea pe credit: este primejdiosul sistem al avansurilor din soldă, prilej de datorii de neînchipuit pentru soldații care cumpără totdeauna pe credit de la negustorii ambulanți. Uneori, în caz de dificultăți sau de complicitate cu autoritățile lo-

cale, preţurile urcă nemăsurat. Pentru a nu-şi achita datoriile insuportabile, unii soldaţi dezertează şi trec la islamism. Ceea ce înrăutăţeşte totul este faptul că solda e mai mică în Africa decît în Italia, motiv în plus, cînd sînt îmbarcate trupele destinate forturilor, să nu li se spună dinainte destinaţia şi, cînd se află aici, de a nu le mai aduce înapoi. Astfel, Diego Suarez va petrece douăzeci şi şapte de ani în Oran, în ciuda mai multor încercări de a fugi, ca pasager clandestin, pe galere. Numai bolnavii, cel mult, pot să revină de pe ţărmul nefavorabil pînă la spitalele din Sicilia şi Spania. În fapt forturile reprezintă locuri de deportare. Nobili şi bogaţi merg aici să-şi execute pedepsele. Nepotul lui Columb, Luis, arestat la Valladolid pentru trigamie, condamnat la zece ani de exil, sosea la Oran în 1563; el avea să moară aici, la 3 februarie 1573[114].

Pentru sau împotriva incursiunilor de pradă

Să ne imaginăm atmosfera din aceste garnizoane. Fiecare oraş este feuda căpitanului său general; Melilla mult timp aparţine familiei Medina Sidonia, Oranul timp îndelungat, familiei Alcaudete, Tripoli, în 1513, este acordat lui Hugo de Moncada, pentru toată viaţa[115]. Guvernatorul conduce împreună cu familia sa şi cu seniorii care trăiesc în jurul său. Or, jocul stăpînilor îl reprezintă incursiunea de pradă, ieşirea bine calculată, concomitent sport şi profesiune, precum şi, să o recunoaştem, strictă necesitate: trebuie să se facă ordine în jurul fortăreţei, să fie împrăştiaţi unii, protejaţi alţii, să se ia zăloage, să se obţină informaţii, să se captureze alimente. Lăsînd necesitatea la o parte, rămîne mare tentaţia jocului de-a micul război, a pîndei prin grădinile
 din vecinătatea Tunisului, a capturării cîtorva

pașnici proprietari veniți să-și culeagă fructele sau să secere un ogor de orz; sau chiar, de astă dată aproape de Oran, dincolo de *sebka* alternativ strălucitoare de sare sau acoperită de apă, de a surprinde un trib a cărui prezență au trădat-o spionii plătiți. Are loc o vînătoare mai pasionantă, mai primejdioasă, mai aducătoare de cîștiguri decît aceea a animalelor sălbatice. Fiecare are partea sa din pradă, iar Căpitanul General își rezerva uneori „a cincea parte“ privilegiu regal[116], fie că e vorba de grîu, de animale sau de oameni. Se întîmplă cu unii soldați, sătui de viața obișnuită, să plece de capul lor la întîmplare — dorință de cîștig, de hrană proaspătă sau pur și simplu plictis. Prin forța lucrurilor, aceste incursiuni au împiedicat adesea contactul pașnic, indispensabil dintre ținutul interior și fortăreață cîtă vreme ele au dus pînă departe, cum se și dorea probabil, groaza față de numele spaniol. În această privință nu este realizată o unanimitate a judecăților. Trebuie să lovești, spune Diego Suarez și, în același timp, să te înțelegi, să sporești numărul acelor *Moros de paz*, indigenii supuși care se adăpostesc în jurul fortăreței și o protejează la rîndul lor. „...*Cuantos mas moros, mas ganancia*“, scrie soldatul-cronicar: reluînd în felul său proverbul banal, cu cît sînt mai mulți mauri, cu atît cîștigul e mai mare, adică există cu atît mai mult grîu, mirodenii, vite[117]... Dar te poți oare abține să izbești, să terorizezi, deci să-i îndepărtezi pe prețioșii furnizori, fără să renunți la ceea ce, pentru fortărețe, înseamnă un sistem tradițional de viață și de apărare, dezvoltarea, de voie de nevoie, a unei zone de influență și de protecție, necesară fortărețelor spaniole ca și celor portugheze din Maroc? Fără de care orașul nu ar mai respira.

Un astfel de sistem nu funcționa fără incidente supărătoare, și fără grave erori. În 1564, venise din Spania ordinul superior să se suspende incursiunile în august și septembrie: in-

digenii preveniţi cum se cuvine s-au grăbit să aducă grîu şi alimente în Oran. Tocmai atunci oranezul Andres Ponze organiza o incursiune şi revenea cu unsprezece prizonieri. Isprava, după preţurile în vigoare, poate să reprezinte un beneficiu de 1 000 de ducaţi, şi suma desigur este importantă. Dar Francisco din Valencia, care conduce atunci la Mers-el-Kebir, a refuzat să participe la lovitură. Se înţelege că acest Francisco nu prea îi are la suflet pe cei din Oran. El a refuzat şi scrie un raport. „Această nesupunere la ordine superioare privează Oranul de aprovizionarea sa cu grîu şi orz — efectiv, indigenii încetează să vină pînă la fortăreaţă — şi este oare bine? Şi în general, afirm Majestăţii Voastre că incursiunile care au fost făcute pînă acum, după părerea mea, i-au atras pe turci în regatul Tlemcen“[118].

Este prea mult spus. Deşi printre cauzele vieţii dificile şi izolate a fortăreţelor trebuie să se rezerve incursiunilor locul lor propriu, ele nu explică deloc eşecul final al Spaniei pe pămîntul Africii: nici foamea soldaţilor, în zdrenţe, sau prezenţa ciudaţilor preoţi ocupîndu-se de hrana lor spirituală, precum acel francez care, la Melilla, s-a improvizat preot, probabil fără să fi fost vreodată hirotonisit, şi care, de altfel, nu încetează — prin ce miracol — să trăiască tot timpul afumat[119]; şi nici reaua credinţă a indigenilor, „cei mai mari mincinoşi din lume“, spune un căpitan spaniol, „cei mai puţin sinceri din lume“, exclamă un italian ... Aceste motive care sar în ochii unui contemporan, se estompează în faţa istoriei. Mediocra folosire de către spanioli a fortăreţelor africane nu mai reprezintă decît unul dintre aspectele politicii Habsburgilor,
 sau, mai precis, a catolicilor.

Acest amplu spectacol al unei lumi — Creștinătatea — presărată cu puncte de apărare în fața Islamului, reprezintă un mare semn, o importantă mărturie. Islamul, specialist în războaiele de atac susținute cu mulțimi de călăreți, nu-și ia asemenea precauții. El este, cum spune Guillaume du Vair[120] referitor la turci, „totdeauna suspendat în văzduh" gata să se năpustească asupra dușmanilor. Într-un cuvînt două atitudini. Pot fi explicate? Emile Bourgeois[121] nota, cu mult timp în urmă, modul dezinvolt în care Creștinătatea a abandonat Islamului atîtea ținuturi, printre altele Balcanii și Constantinopolul, total prinsă cum era de expansiunea sa dincolo de Atlantic. În fața Islamului, nimic mai logic decît să încerce să se apere cu minimum de cheltuieli, cu tunurile și fortărețele sale savante. Este un fel de a-i întoarce spatele.

Dacă Islamul caută contactul, la nevoie chiar contactul disperat pe care îl semnifică încăierarea, cauza este că el, dimpotrivă, dorește să continue discuția, sau s-o impună, că are nevoie să participe la tehnicile superioare, ale adversarului său. Fără ele, nu există măreție, în lipsa lor îi este imposibil să repete față de Asia jocul Creștinătății față de el. Din acest punct de vedere, cît e de instructiv să-i observăm pe turci, după ce trecuseră printr-o experiență nefavorabilă la granița din Carniolia, încercînd, în zadar de altfel, să pună la punct întrebuințarea de către spahii împotriva perșilor a periculoaselor focuri de pistol[122]. Și mai concludentă este apropierea care s-a putut face între vocabularul nautic al turcilor și cel al creștinilor: kadrigha (galeră), kaliotta (galiotă), kalium (galion)[123]. Cuvintele, dar și lucrurile, au fost împrumutate de învățăceii răsăriteni. La sfîrșitul secolului pot fi văzuți construind mahoane, pentru Marea Neagră, după chipul galerelor mari din Occident, și, pe

deasupra, imitînd galioanele creştinilor[124]. Turcii posedă circa 20 din acestea, mari nave de transport cu un tonaj greu de 1 500 botte care asigură, în ultimul sfert al secolului, legătura Egipt-Constantinopol, pentru transportul pelerinilor, al zahărului şi al orezului[125]. Şi să adăugăm şi al aurului care, este adevărat, se transportă şi pe uscat.

În schimb, turcii au construit un *limes* faţă de perşi. Eşti întotdeauna bogat pentru unul mai sărac decît tine.

NOTE

1. A.d.S. Modena, Venezia, 15, 77, VI. 104, J. Tebaldi către Duce, Venezia, 16 august 1522.
2. José ARATEGUI Y SANZ, *Apuntos históricos sobre la artilleria española en los siglos XIV y XV*, 1887; Jorje VIGON, *Historia de la artilleria española*, tom 1, 1947. Declinul topitoriilor din Málaga? Totuşi vezi Simancas E° 499, Cobre entregado al mayordomo de la artilleria de Málaga*, 1541—1543. Despre Málaga şi arsenalul său către mijlocul secolului, Pedro de MEDINA, *op. cit.*, p. 156.
3. Istoricii italieni nu marchează oare prea bucuroşi declinul topitoriilor din Milano? Expedierea pieselor se făcea cînd prin Genova (mai ales archebuze şi arme albe, 30 august 1561, Simancas E° 1126) cînd pe Calea Padului şi prin Veneţia (artilerie încărcată pe bordul unei nave portugheze în direcţia Messinei. Veneţia, 25 aprilie 1573, Simancas E° 1332).
4. Vezi un text ciudat din 1587, pe care am de gînd să-l public, despre tentativa engleză împotriva Bahiei, A.N. K. Pentru fortăreaţă piese nordice în Spania, 1558, E. ALBÈRI, *op. cit.*, vol. 8 p. 259.
5. Nobili către prinţ, marţi 6 iunie 1566, A.d.S. Firenze. Mediceo 4897 bis. Bineînţeles că din Flandra sosesc şi celelalte arme, şi anume archebuzele, mărturie fiind acea navă venită din Flandra, încărcată cu arme destinate forturilor şi care este capturată în partea de dincoace a strîmtorii Gibraltar de corsarii din Alger,

* Aramă încredinţată şefului artileriei din Malaga (lb. span. — N. tr.).

episcopul de Limoges către Regină, 24 august 1561, B.N. Paris, Fr. 16 103"... de cînd cu voia Domnului o bună şi puternică navă sosită din Flandra pentru a aproviziona cu arme toate fortăreţele din Africa de nord a fost bătută şi capturată după ce trecuse strîmtoarea unde s-au pierdut cinci sau şase mii de archebuze, platoşe, pistolete şi alte feluri de arme ofensive..."

6. Vezi nota precedentă. Mediceo 4897 bis.
7. *Op. cit.*, vol. 1, p. 107, 4 ianuarie 1567.
8. D. Francisco Sarmiento către Marele Comandor al Castiliei, Roma, 28 septembrie 1565, CODOIN, vol. 101, p. 112—114. Părerea raportată este cea a Marelui Maestru al Maltei.
9. F.C. LANE, *op. cit.*, p. 31—32.
10. E. ALBÈRI, *op. cit.*, vol. 3 V (Matteo Zane), p. 104 (1594).
11. Succesul turcilor este datorat aici unei concentraţii de artilerie pe linia de luptă.
12. Perşii se tem de artileria şi de archebuzele turceşti, J. GASSOT *op. cit.*, p. 23; „... căci nu folosesc deloc beţele cu foc..."
13. Georges PAGÈS, în: *Rev. d'hist. mod.*, 1932, p. 114.
14. *Relatione fatta alla Maestá Cattolica in Madrid alli XV di luglio 1571*... B.N., Paris, Oc 1533, f°s 109—124.
15. Vezi pentru începutul domniei lui Filip al II-lea acel *asiento** cu jumătate de soldă pentru galerele toscane (Simancas E° 1446, f° 107), o galeră primeşte pe lună 250 de ducaţi, la cursul de unsprezece reali de argint ducatul. Pentru preţul de construire, *Relación de lo que han de costar las XV galeras que V.M. manda que se hagan en el reyno de Sicilia este año, 1564*, Sim. E° 1128; pentru 15 galere se ajunge la un total rotunjit de 95 000 de scuzi, fără a mai socoti armele ce urmează să fie distribuite marinarilor. Acest preţ este prezentat ca foarte avantajos de raportul pe care îl aducem în discuţie. Subliniez, corpul brut al galerei reprezintă mai puţin de jumătate din preţul de cost, cealaltă jumătate fiind reprezentată de pînze, rame, antene, catarge, parîme, lanţuri, bucăţi de fier, recipiente, hîrleţe şi alte unelte de bord, butoiaşe, aţă pentru cusut pînza, seu pentru carenat... La un total, repet, de 95 000 scuzi, corpurile a 15 galere reprezintă 37 500, parîmele 9 000, pînzele aproape 20 000, catargele şi antenele 3 000, ramele 2 900, artileria 22 500. Se lasă

* alocare (lb. span. — N. tr.)

astfel deoparte în aceste calcule prețul de cumpărare al ocnașilor sau sclavilor. El reprezintă, laolaltă cu indispensabilele aprovizionări cu pesmeți, marea cheltuială de întreținere. Pe cele 22 de galere din Sicilia, se află în mai 1576, 1102 condamnați, 1 517 sclavi, 1 205 vîslași voluntari; în mai 1577, cifrele, în descreștere, sînt respectiv de 1027, 1 440 și 661 (Simancas E° 1147), ceea ce înseamnă la vîsle, pe fiecare galeră, în primul caz 173 de oameni, în cel de al doilea 143. Or, există galere întărite. Galera unui nepot al lui Barbarossa (7 octombrie 1572, SERRANO, *op. cit*., vol. 2, p. 137) numără 220 de sclavi. Vîslașilor li se adaugă ofițerii, echipajele și infanteria. În august 1570, pentru 20 de galere napolitane se socotește un efectiv total de 2 940 de oameni, adică în mare un efectiv de 150 de oameni pe o galeră. Deci fiecare galeră reprezintă cel puțin 300 de oameni printre care condamnați, marinari și soldați. În 1571—1574, cu aproape 500 sau 600 galere, din Islam sau Creștinătate, înseamnă că războiul escadrelor obligă să circule pe apă 120—500 000 de oameni fără a-i mai socoti pe cei pe care îi imobilizează pe uscat, în porturi și arsenale. Pentru un studiu al prețurilor de cost, să semnalăm admirabilele izvoare din Archivio di Stato din Florența, și, în special: *Nota di quel bisogna per armar una galera atta a navicare*, Mediceo 2077, f° 128. Vezi și Mediceo 2077 f° 60.

16. Vezi nota precedentă.

17. Simancas E° 1141.

18. Vezi astfel tratamentul rezervat țiganilor spanioli aduși pe galere nu pentru delictele lor, ci *por la necessidad que havia de gente por el remo...**, Don Juan de Austria către Filip al II-lea, Cartagena, 17 aprilie 1575, Simancas E° 157, f° 11.

19. Morel FATIO, *L'Espagne aux XVIe et XVIIe siècles*, p. 218 și următoarele: Nicolas SANCHEZ-ALBORNOZ „Gastos y alimentación de un ejército en el siglo XVI según un presupuesto de la época" în: *Cuadernos de Historia de España*, Buenos Aires, 1950.

20. Vezi, de asemenea, interesantele interpretări posibile ale politicii Elisabetei față de Sultan; ea nu vrea să aibă prea mult aerul că pactizează cu dușmanii creștinilor, W.A.R. WOOD, *op. cit.*, p. 27.

---

* din nevoia care există de oameni pentru vîslit (lb. span — N. tr.).

21. L. DRAPEYRON, *art. cit.*, p. 134. Despre toate aceste probleme, G. de VAUMAS, *op. cit.*, p. 92 și următoarele.
22. W. E. D. ALLEN *Problems of Turkish Power in The XVIth Century*, London, 1963.
23. Vezi mai jos.
24. *Op. cit.*, vol. 9 p. 138.
25. Giuseppe CAPPELLETTI, *Storia della Repubblica di Venezia*, vol. 8, p. 302 și următoarele.
26. H. KRETSCHMAYR, *op. cit.*, vol. 3, p. 74.
27. Relatare de Andrea GIUSTINIANO 1576, B.N., Paris, Ital. 1220, f° 81.
28. *Ibidem*, f° 69.
29. *Ibidem*, f° 34 v° și 35.
30. *Ibidem*, f° 25 v°.
31. *Ibidem*, f° 39 și următoarele.
32. B.N., Paris, Ital. 427, f° 274, 1569.
33. A. MOREL FATIO, în: *Memoires de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres*, t. XXXIX, 1911, p. 12 și următoarele, extras. Încercare la fel de zadarnică, cinci ani mai devreme, la Coron, în Morea.
34. Fernand GRENARD, *Grandeur et décadence de l'Asie*, p. 77.
35. Carlo SCHALK, *Rapporti commerciali tra Venezia e Vienna*, Venezia, 1912, p. 5.
36. X. de Salazar către M.S., vol. 5, 24 martie 1582, Simancas E° 1339.
37. P. de CANAYE, *op. cit.*, p. 181.
38. Pentru tot acest paragraf ni se prezintă enorma și nu totdeauna palpabila literatură referitoare la Ungaria. A. LEFAIVRE, *Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie 1526—1722*, Paris, 1902, 2 vol. Cărți germane recente în parte orientate de preocupări actuale, Rupert von SCHUMACHER, *Des Reiches Hofzaun, Gesch. der deutschen Militärgrenze im Südosten*, Darmstadt, 1941; Roderich GOOSS, *Die Siebenburger Sachsen in der Planung deutscher Südostpolitik*, (1941) (politic și amănunțit); Friedrich von COCHENHAUSEN, *Die Verteidigung Mitteleuropas*, Jena, 1940, parțial și sumar; G. MÜLLER, *Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen*, 1923; John LOSERTH, „Steiermark und das Reich im letzten Viertel des 16 Jahrhunderts“, în: Zs. d. hist. Ver. f. *Steiermark* 1927, în legătură cu misiunea lui Friedrich von Herberstein, mergînd în 1594, să ceară Reichului ajutor împotriva turcilor. Despre viața religioasă și pătrunderea protestantismului, o bogată bibliografie pe care o vom găsi rezumată în t. 3 din *Manuel* de K. BIHLMEYER, p. 69: *Memoi-*

rès de *Guillaume du Bellay*, *op. cit.*, vol. 2, p. 178. Soldații unguri formînd cavaleria ușoară „cărora li se dă uneori numele de husari sînt considerați de către germani ca fiind pe jumătate barbari ...“, G. ZELLER, *Le siège de Metz*, Nancy, 1943, p. 15. Despre aprovizionarea de război din Ungaria, Johannes MÜLLER, *Zacharias Geizkofler* 1560—1617, Wien, 1938.

39. F. von COCHENHAUSEN, *op. cit.*, p. 86—87.
40. *Op. cit.*, vol. 2, p. 82 și următoarele.
41. CODOIN, vol. 101, 7 iunie 1567, p. 229.
42. FOURQUEVAUX, *op. cit.*, vol. 1, p. 239, 17 iulie 1567.
43. L. ANQUEZ, *Henri IV et l'Allemagne*, p. XXI—XXIII.
44. *Ibidem*, p. XXII.
45. A. RENAUDET, *L'Italie* ..., p. 12.
46. Rosario PENNISI, „Le Mura di Catania e le loro fortificazioni nel 1621“ în: *Arch. st. per Sicilia Orientale*, 1929, p. 110.
47. Arch. st. it. t. 9, p. 34.
48. Simancas E° 1056, f° 30.
49. G. CAPASSO, „Il governo di D. Ferrante Gonzaga in Sicilia dal 1535 al 1543, în: *Arch. st. sic. XXX și XXXI.*
50. G. LA MANTIA, „La Sicilia e il suo dominio nell'Africa settentrionale dal secolo XI al XVI“ în: *Arch. st. sic.*, XLIV, p. 205, notă.
51. Hans HOCHHOLZER, *art. cit.*, p. 287.
52. L. BIANCHINI, *op. cit.*, vol. 1, p. 259—260.
53. Milano, 31 iulie 1546, B.N., Paris, Ital. 772, f° 164 și următoarele.
54. *Ibidem*, f° 164 v°.
55. *Ibidem*.
56. Simancas E° 1050, f° 136, 3 decembrie 1560, și E° 1052, f° 10.
57. Arch st. it. t. 9, p. 248; Simancas E° 1051, f° 68.
58. 2 mai 1568, Simancas E° 1132; 1576, Simancas E° 1146, problema se află în continuare la ordinea zilei.
59. G. LA MANTIA, *art. cit.*, p. 224, nota 2.
60. L. BIANCHINI, *op. cit.*, vol. 1, p. 55.
61. După ce a fost pustiită de turci, 31 ianuarie 1560, Simancas E° 1050, f° 14.
62. 26 februarie 1559, Simancas E° 1049, f° 91.
63. Fourquevaux este la curent, 29 decembrie 1565, FOURQUEVAUX, *op. cit.*, vol. 1, p. 36.
64. G. C. SPEZIALE, *Storia militare di Taranto*, Bari, 1930.
65. 10 ianuarie 1560, Simancas E° 1050, f° 9; *Ordenanzas de la milicia de Napoles* (1563), imp. Simancas E° 1050, f° 64.

66. Simancas E° 1050, f° 43 (18 mai 1560); dispoziţii asemănătoare în 1561, Simancas E° 1051, f° 52 (5 aprilie 1561).
67. E. ALBÈRI, *op. cit.*, vol. 2, 5 p. 483.
68. Vezi astfel o listă a garnizoanelor de coastă la Neapole în mai 1567, Simancas E° 1056, f° 67; în Sicilia, în 1583 sau 1585, Simancas E° 1154.
69. V. LAMANSKY, *op. cit.*, p. 600—601.
70. 31 martie 1564, referinţă de arhivă pierdută.
71. A. de CAPMANY, *op. cit.*, vol. IV, anexă p. 84, 20 iulie 1556.
72. 29 august 1536, A.N., K. 1690.
73. B.P. „Tours de guet et tours de défense. Constructeurs de tours" în: *Petit Bastiais*, 19 iunie—14 iulie 1937.
74. K. HÄBLER, *Gesch. Spaniens*, t. 1, p. 26—27.
75. 31 martie 1559, Simancas E° 137.
76. CODOIN, vol. 2, p. 183.
77. CODOIN, vol. 31, p. 162, 165, 169, J.O. ASIN articole în: Boletin de la R. Academia Española, 1928, vol. XV, p. 247—395 şi 496—542 şi *Bulletin Hispanique*, XXXV, 1933, p. 450—453 şi XXXIX, 1937, p. 244—245. Vezi, de asemenea, Mariano ALCOCER MARTINEZ, *Castillos y fortalezas del antiguo reino de Granada*, Tanger, 1941; A. GAMIR SANDOVAL, *Organización de la defensa de la costa del Reino Granada desde su reconquista hasta finales del siglo XVI*, Granada, 1947.
78. Relación de todas las costas del Reyno de Cerdana (f. d.) Simancas E° 327, document de o maximă importanţă, ulterior anului 1574.
79. Francesco CORRIDORE, *op. cit.*, p. 18.
80. F. PODESTA, *op. cit.*, p. 18.
81. 20 martie 1579, A.d.S. Genova L. M. Spagna 8 2417.
82. Fernand Braudel, „Les Espagnols et l'Afrique du Nord", în: *Revue Africaine*, 1928; „Les Espagnols en Algérie", în: *Histoire et Historiens de l'Algérie*, 1930. După acest articol, o singură contribuţie de ansamblu, Robert RICARD, „Le Problème de l'occupation restreinte dans l'Afrique du Nord (XVe—XVIIIe siècle)", în: *Annales d'histoire économique et sociale*, 1937, p. 426—437.
83. Juan Baptista Antoneli către Eraso, Mers-el-Kebir, 29 martie 1565, Simancas E° 486. In conflict cu F. de Valencia, F. de Valencia către rege, Mers-el-Kebir, 8 februarie 1566, Simancas E° 486.
84. Despre fortificaţiile din La Goleta, Alonso Pimentel către Rege, 29 mai 1566, Simancas E° 486; 9 iunie 1565; *ibidem*, Luis Scriva către Rege,

7 august 1565, *ibidem*, fortificaţia *„va de tel arte que a bien menester remedio"**: Filip către Figueroa, 5 noiembrie 1565, Simancas E° 1394, el a hotărît să întărească La Goleta, împrumută 56 000 de scuzi de la Adam Centurione; Fourquevaux este la curent, 24 decembrie 1565, şi anunţă plecarea lui Fratino şi a dulgherilor, *op. cit.*, vol. 1, p. 10 şi 19; *Lo que se ha hecho en la fortificación de la Goleta; Instruction sopra il disegno della nova fabrica della Goleta*, 1566, Simancas E° 1130; Filip al II-lea către D. Garcia de Toledo, Madrid, 16 februarie 1567, ordin de a remite 50 000 de scuzi lui Figueroa pentru a-i expedia de îndată la Goleta, Simancas E° 1056, f° 88; Fourquevaux, 30 septembrie 1567, *op. cit.*, vol. 1, p. 273.

85. El Fratín către Rege, La Goleta, 5 august 1566, Simancas E° 486.
86. 20 mai 1573, Simancas E° 1139.
87. Vezi mai jos, partea a III-a, capitolul IV.
88. Vespasiano Gonzaga către Filip al II-lea, Oran, 23 decembrie 1574, Simancas E° 78, vezi despre întoarcerea sa, B.N., Paris, Esp. 34, f° 145 v°; Mediceo 4906, f° 98; curtea de justiţie a Consiliului de Stat, 23 februarie 1575, E° 78 (sau retragerea la Mers-el-Kebir ori fortificarea Algerului).
89. Despre lucrările din Oran şi din Mers-el-Kebir, Diego SUAREZ, *op. cit.*, p. 27—28 (în 30 de ani, fortificaţiile din Oran au costat 3 milioane), p. 148—149, 209, 262.
90. Faptul este bine observat de E. PELLISSIER DE RAYNAUD, Expéditions et établissements des Espagnols en Barbarie" în: *Exploration scient. de l'Algérie*, vol. 6, 1844, in 8°, p. 3—120. Vezi şi B.N., Paris, Ital. 127, f° 72.
91. *Relacion de lo que se hizo en la isla de los Querquenes*, Simancas E° 1146.
92. *Relacion de todos los puertos de Berberia que deben de ganarse y fortificarse*, Simancas E° 1339.
93. *Ibidem.*
94. *Relacion de lo que monta el sueldo de la gente de guerra que se entretiene en las froteras de Africa*, Simancas E° 486.
95. B.N., Paris, Dupuy 22.
96. Filip al II-lea către Peralte Arnalte, Escorial, 7 noiembrie 1564, Simancas E° 144, f° 247.
97. În 1525, cheltuielile totale ale fortăreţelor estimate la 77 000 de ducaţi, E. ALBERI, *op. cit.*, vol. 1, II, p. 43. În 1559, întreţinerea este estimată pur

---

* se realizează în aşa fel încît necesită într-adevăr o remediere (lb. span. — N. tr.).

și simplu ca foarte oneroasă, E. Alberi, *op. cit.*, vol. I, III, p. 345.

98. Simancas E° 1054, f° 170.

99. Unde cifra este variabilă: 2 826, aprilie 1571, Simancas E° 1 060, f° 128; 3 297, 11 mai 1578, Simancas E° 1077.

100. *Art. cit.*, mai înainte, vol. 2, p. 181, nota 1, și *Bulletin Hispanique*, 1932, p. 347—349.

101. Memoriu al lui Rodrigo Cerbantes, Contador în La Goleta (către 1540) *Rev. Africaine*, 1928, p. 424.

102. Privilegiile nord-africane acordate corăbiilor catalane; ordonanță imperială din 18 decembrie 1511, dată la Burgos, o nouă ordonanță imperială acordată de Regina Germaine în 1512; *Real Executoria* dată la Logroño în același an, 1512, împotriva ofițerilor din Africa; numirea unui consul catalan la Tripoli; din nou proteste în 1537 pe lîngă Cortesurile din Monzon împotriva guvernatorilor din Africa..., A. de CAPMANY, *op .cit.*, vol. 1, 21 0. 85—86, vol. 2, p. 320—322. Dar curentele nord-africane ocolesc porturile creștine sau tripolitane, M. SANUDO, *Diarii*, XXVII, col. 25 (deviere către Misurata sau Tadjoura); adevăr oranez, CODOIN, vol. 25, p. 425, Karl J. von HAFELE, *op. cit.*, p. 321 (masacru al negustorilor creștini la Tlemcen în 1509), caravane mergînd către Bône, în 1518 LA PRIMAUDAIE *art, cit.*, p. 25. Cred că pentru politica spaniolă față de negoțul venețian între Africa de nord și Spania nota precisă, pînă la o mai bogată informație, este dată de H. KRETSCHMAYR, *op. cit.*, vol. 2, p. 178, Spania încercînd să transfere în 1516 în Oran acest comerț între Africa și Iberia. De unde, dublarea taxelor vamale în porturile spaniole care ar ruina comerțul venețian. În 1518, Veneția (C. MANFRONI, *op. cit.*, vol. 1, p. 38) ar încerca în zadar să forțeze poarta oraneză, fapt care nu se potrivește cu cele observate de noi din problemă. Mai tîrziu, Carol Quintul cucerind Tunisul (1535), va practica politica porții deschise, J. DUMONT, *op. cit.*, vol. 4 partea a II-a, p. 128, Jacques MAZZEI, *Politica doganale differenziale*, 1930, p. 249, nota 1. Despre aceste probleme economice, în urma „cruciadei" hispanice, rămîne de făcut o imensă cercetare. Vezi prețiosul studiu al lui Robert RICARD „Contribution à l'étude du commerce génois au Maroc durant la période portugaise (1415—1550)" în: *Ann. de l'Inst. d'Et. Orientales*, t. 3, 1937.

103. G. CAPPELLETTI, *Storia della Repubblica di Venezia*, vol. 8, p. 26—27.

104. În afară de HAEDO, *op. cit.*, p. 19, B.N., Paris, Esp. 60, f° 112—133; 18 iunie 1570, Simancas E° 334; CODOIN, vol. 90, p. 504, RIBA Y GARCIA, *op. cit.*, p. 233; Cercetare asupra comerțului din Africa de nord, 1565, Simancas E° 146; 1598, Simancas E° 178; 4 noiembrie 1597, E° 179; 26 și 31 ianuarie, 1597, *ibidem*, 18 iulie 1592, A.N., K 1708. În 1565, din Cadix, 30 de nave pleacă spre Maroc. În 1598, se exportă cam 7 000 duzini de *bonetes*.*

105. Pescaire către Rege, Palermo, 24 decembrie 1570, Simancas E° 1133, spitalele din Palermo sînt pline cu bolnavi din La Goleta.

106. Ducele de Cardona către Rege, Oran, 18 iunie 1593, G.A.A. Seria C 12, f° 81.

107. Destul de numeroase scrisori ale acestor *proveedores* păstrate la Simancas în legajos** E° 138, 144, 145; 7, 21, 28 ianuarie, 14 februarie, 6 martie 1559; E° 138 f°s 264, 265, 266, 276, 7 ianuarie, 14 septembrie, 25 septembrie, 29 noiembrie, 17 noiembrie, 31 decembrie 1564; E° 144, f°s 22, 91, 96, 278; E° 145, f°s 323 și 324. Această serie, Castilla, nu este așezată în ordine și filele nu corespund unei clasări numerice.

108. Este interzis să fie transportate, bineînțeles, la fel ca și soldații cu boli molipsitoare sau preoții deghizați în soldați. *La orden del Señor Francisco de Córdoba* ... Valladolid, 23 iunie 1559, Simancas E° 1210, f° 37. O curtezană spaniolă în La Goleta și Tunis, Isabel de Luna, M. BANDELLO, *op. cit.*, vol. 6, p. 336.

109. Simancas E° 145, f°s 323 și 324, 25 septembrie 1564.

110. R. de Portillo către Rege, Mers-el-Kebir, 27 octombrie 1565, Simancas E° 486.

111. Către 1543, raport al lui Rodrigo Cerbantes, G.G.A. Seria C. teancul 3, nr. 41.

112. *Relación de lo que han de guardar los oficiales de la fortaleza de Melilla*, 9 aprilie 1564, Simancas E° 486.

113. Diego Suarez, 28 iulie 1571, B.N., Madrid, cap. 34.

114. Alfredo GIANNINI, „Il fondo italiano della Biblioteca Colombina di Seviglia“ în: *R. Instituto Orientale, Annali*, februarie 1930, vol. 8, II. Alți *desterrados****: Felipe de Borja, frate natural al Maestrului ordinului militar Montesa, SUAREZ, *op. cit.*, p. 147; ducele de Veraguas, Almirante de las Indias, *ibidem*, p. 161; Don Gabriel de la Cueva, *ibidem*, p. 107 (1555).

---

* toci preoțești (lb. span. — N. tr.).
** dosarele (lb. span. — N. tr.).
*** exilați (lb. span. — N. tr.).

115. G. LA MANTIA, *art. cit.*, p. 218.
116. Diego SUAREZ, *Historia del Maestre último de Montesa*, Madrid, 1889, p. 127.
117. Diego Suarez, paragr. 471, G.G.A.; în favoarea unui acord, paragrafele 469 și 470, *ibidem*, 481 și 482, dar în alte părți B.N. Madrid, cap. 34, incursiunile de pradă sînt necesare; datorită teroarei pe care o inspiră, cînd spaniolii domină ținutul de șes, impun *seguros** și suzeranitate. O incursiune 13—16 noiembrie 1571 aduce 350 de prizonieri și o uriașă pradă de cămile, capre, vaci... Din contră, nenumărate *correrias*** sfîrșesc prost și costă mulți oameni. Incursiunile se fac iarna pentru a se profita de nopțile lungi, Diego SUAREZ, *op. cit.*, p. 87; dublu avantaj al acestei politici de a lovi pe unii, de a proteja pe alții, p. 69; ce aduc maurii în Oran, p. 50; ce îi livrează uneori regatul Tlemcen, p. 50, (grîu, uneori exportat în Spania; Oran are nevoie de 40 000 *fanegas**** de grîu și de 12 000 *fanegas* de orz pe an); soldații în retragere la Oran p. 263; tehnica incursiunilor p. 64 și următoarele; împărțirea prăzii, p. 125 și următoarele, exemple p. 228—229, p. 260, p. 293. Regimul împărțirii s-a schimbat după 1565, p. 90, și în mod ciudat, devine favorabil soldatului.
118. Francisco de Valencia către Filip al II-lea, Mers-el-Kebir, 8 februarie 1565. Simancas E° 486.
119. 12 februarie 1559, Simancas E° 485; 2 martie 1559, *ibidem*.
120. *Actions et traités*, 1606, p. 74, citat de G. ATKINSON, *op. cit.*, p. 369.
121. *Manuel historique de politique étrangère*, t. 1, Paris, 1892, p. 12.
122. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 173—174.
123. J. von HAMMER, *op. cit.*, vol. 6, p. 184, nota 1.
124. E. ALBERI, *op. cit.*, vol. 3, V, p. 404 (1594).
125. *Ibidem*, p. 402.

---

* permise de liberă trecere (lb. span. — N. tr.).
** incursiuni (lb. span. N. tr.).
*** măsură spaniolă de capacitate, de aproximativ 55,5 litri (N. tr.).

2. PIRATERIA, FORMĂ DE COMPLETARE A RĂZBOIULUI MAJOR

După 1574, războiul armadelor, al corpurilor expediționare și al marilor asedii este, practic, terminat. El va schița o revenire, după 1593, dar nu va exista efectiv decît pe frontiera din Ungaria, în afara lumii mediteraneene. O dată îndepărtat marele război, urma, oare, pacea? Nu întru totul, căci apar și înfloresc alte forme de război. Regula este, fără îndoială, generală.

În Franța, marile demobilizări care urmează păcii de la Cateau-Cambrésis au contribuit puternic la dezlănțuirea Războaielor Religioase, tulburări cu mult mai grave, în cele din urmă decît războaiele majore. Dimpotrivă, tihna Germaniei din 1555 pînă în 1618 se datorează faptului că ea duce surplusul forțelor sale primejdioase, în afară, către Ungaria, Italia și mai ales către Țările-de-Jos și Franța. Sfîrșitul războaielor din exterior va fi pentru ea nefast, la începutul secolului al XVII-lea. Giovanni Botero în mod curios a simțit aceste adevăruri: el a opus, pentru epoca sa, războiul francez, păcii spaniole, Franța plătind prețul inactivității sale externe. Spania trăgînd foloase din faptul de a fi angajată în toate războaiele lumii în același timp[1]. Pace la ea acasă cu condiția de a produce tulburări altora.

Suspendarea marelui război în lumea mediteraneană, după 1574, a însemnat, cu siguranță, unul dintre motivele tulburărilor politice și sociale în lanț precum și al banditismului. În orice caz, sfîrșitul luptei dintre marile state așază în primul rînd al istoriei mării expediția corsară, acest război inferior[2]. El deținea deja un loc important din 1550 pînă în 1574, se împăuna, se desfășura în momentele de lîncezeală ale războiului oficial. După 1574—1580,

el își dă importanță mai mult ca niciodată și domină de atunci o istorie mediteraneană pe potriva sa. Noile capitale ale războiului nu mai sînt Constantinopol, ci Alger, nu Madridul sau Messina, ci Malta, Livorno sau Pisa. Parveniții îi înlocuiesc pe puternicii de pînă mai ieri. O istorie confuză ia ștafeta istoriei majore[3].

Pirateria, o veche și generalizată îndeletnicire

Pirateria, în lumea mediteraneană, este la fel de veche precum istoria. Ea există în opera lui Boccaccio[4], va exista în cea a lui Cervantes[5], exista deja la Homer. Ea datorează tocmai acestei vechimi o înfățișare mai naturală (să spunem mai umană?) decît aiurea. Pe Ocean, și el răvășit, bîntuie, în secolul al XVI-lea, pirații, fără îndoială, mai cruzi decît aceia din Marea Interioară. De altfel, în lumea mediteraneană cuvintele piraterie și pirați nu sînt deloc de folosință curentă, cel puțin înainte de începutul secolului al XVII-lea; se vorbește despre *expediție corsară* și despre *corsari*, iar distincția clară pe plan juridic, fără a schimba problemele în întregime, are o mare importanță. Expediția corsară este războiul îngăduit, declanșat ca atare fie printr-o declarație formală de război, fie prin autorizații de răzbunare[6], pașapoarte, împuterniciri, instrucțiuni ... Oricît de ciudate pot să ne pară, retrospectiv, aceste observații, expediția corsară are „legile și regulile, datinile și tradițiile sale vii"[7]. Astfel, cînd Drake pleacă către Lumea Nouă fără nici o împuternicire, faptul va părea un act ilegal multor compatrioți[8]. Am greși dacă am crede, într-adevăr, că nu exista, în secolul al XVI-lea, un drept internațional cu tradițiile sale și cu o anumită forță de constrîngere. Islamul și Creștinătatea fac schimburi de am-

basadori, semnează tratate și adesea respectă clauzele acestora. În măsura în care lumea mediteraneană, în întregimea ei, este o zonă de conflicte continue între tărîmuri intermediare și fratricide, războiul se afirmă ca o realitate permanentă, el scuză și justifică pirateria; or, a o justifica înseamnă a o clasa în categoria învecinată, nobilă în felul ei care este expediția corsară. Spaniolii vor avea, în secolul al XVI-lea, două limbaje: ei vorbesc de *expediția corsară* nord-africană în Mediterana și de *pirateria* franceză, engleză sau olandeză în Atlantic[9]. Extinderea termenului de piraterie, în secolul al XVII-lea, la acțiunile din Mediterana se datorează faptului că Spania vrea să stigmatizeze drept o ticăloșie jefuirile din Marea Interioară și își dă seama că *expediția corsară* de odinioară degenerează, că ea nu mai este decît un război ascuns și ilicit al puterilor creștine împotriva negoțului, măreției și bogățiilor ei. Cuvîntul piraterie nu avea să fie aplicat corsarilor algerieni, conform spuselor unui istoric, decît după cucerirea Marmorei de către spanioli (1614) cînd corsarii orașului, izgoniți din baza proprie, se refugiază în Alger. Cuvîntul ar fi trecut strîmtoarea Gibraltarului o dată cu navele din Atlantic. Dar amănuntul nu este sigur.

Expediție corsară și piraterie, va gîndi totuși cititorul, înseamnă adesea același lucru: cruzimi asemănătoare, constrîngeri care se impun, monotone, pentru conducerea operațiunilor, vînzarea sclavilor sau a mărfurilor furate. Dar, bineînțeles, o deosebire există: expediția corsară este o piraterie veche, îmbătrînită prin aceste locuri, cu obiceiurile, cu învoielile și dialogurile sale repetate. Jefuitorii și jefuiții nu sînt de acord dinainte, ca într-o reușită *Commedia dell'Arte*, dar sînt totdeauna gata să discute, apoi să se înțeleagă. De aici rezultă multiple rețele de înțelegeri tainice și de complicități (fără complicitatea celor din Livorno
 și a porții sale deschise, mărfurile furate ar

putrezi în porturile din nordul Africii) iar pentru istoricul prea încrezător atîtea false probleme şi simplificări periculoase. Expediţia corsară nu aparţine unui singur ţărm, unui singur grup, unui singur răspunzător, unui singur vinovat. Ea este endemică. Toţi năpăstuiţii[10] și puternicii, bogaţii și săracii, orașele, seniorii şi statele sînt prinși în ochiurile unui năvod acoperind marea toată. Istoricii occidentali ne-au învăţat odinioară să nu-i observăm decît pe musulmani și de preferinţă pe maghrebini. Bogăţia Algerului estompează restul peisajului. Dar această bogăţie nu este unică; Malta, Livorno, sînt niște Algeruri creștine, au temniţele, pieţele lor de oameni, mărfurile lor sordide... În plus, această bogăţie algeriană stîrnește cele mai serioase reţineri. Cine se ascunde, cine acţionează în spatele activităţilor sale în ascensiune, mai ales în secolul al XVII-lea? Godfrey Fischer, în minunata sa carte, *Barbary Legend*, are de o mie de ori dreptate să ne demistifice. Pe toată întinderea Mediteranei omul este alungat, închis, vîndut, torturat, cunoaște toate mizeriile, ororile și blestemele „universurilor concentraţionare".

De altfel, adesea aventura nu are nici patrie, nici religie, este o meserie, un mijloc de a trăi. Cînd corsarii n-au succes, la Alger este foamete.[11] Expediţia în acest caz nu mai ţine seama nici de persoane nici de naţionalităţi, nici de credinţă. Ea evoluează în banditism pur. Uscocii din Segna și din Fiume îi jefuiesc și pe turci și pe creştini; galerele şi galioanele corsarilor *ponentini* — astfel sînt numiţi occidentalii în mările Levantului — fac acelaşi lucru[12]; capturează ce le cade sub mînă, inclusiv navele veneţiene sau marsilieze, sub pretextul de a confisca la bordul lor mărfurile evreilor sau ale turcilor. În zadar protestează Senioria și Papa, protectorul Anconei, care ar dori, o dată pentru totdeauna, ca pavilionul să asigure securitatea mărfurilor. Căci dreptul de inspecţie, abuziv sau nu, rămîne în posesia

corsarilor creștini. La fel și galerele turcești se folosesc de același drept pentru a pune mîna pe navele și pe mărfurile sicilene sau napolitane... Și de o parte și de alta, nu este decît un pretext. El se va menține, în ciuda loviturilor puternice pe care le dau din cînd în cînd galerele venețiene corsarilor de toate felurile.

Dar sînt oare franceze sau turcești, acele nave care vin să prade Ibiza în 1536?[13] Cum să știm cu precizie? Franceze, fără îndoială, pentru că au șterpelit cîteva bucăți de slănină. Chiar și între ei, creștinii sau musulmanii, se devorează. La Agde, în timpul verii din 1588, soldați ai lui Montmorency (fără soldă, cel puțin așa spun ei) încep să facă piraterie cu o brigantină și pun mîna pe oricine apare din golf[14]. În 1590, niște corsari din Cassis jefuiesc două bărci provensale[15]. În 1593, o navă franceză, *Jehan Baptiste* (vine probabil din Bretagne) cu toate certificatele și permisele de trecere necesare, din partea ducelui de Mercoeur și a agentului spaniol din Nantes, D. Juan de Aguila, este totuși înhățată de prințul Doria, mărfurile ei sînt vîndute și echipajul este pus în lanțuri[16]. În 1596, tartane franceze, și în special provensale, pustiesc coastele Neapolelui și Siciliei[17]. Douăzeci de ani mai înainte, în vara lui 1572[18], o navă marsilieză, *Sainte-Marie et Saint-Jean,* avînd drept proprietar pe Antoine Banduf, se întoarce din Alexandria cu o încărcătură bogată. Vîntul puternic o desparte de flotila celorlalte nave marsilieze și ea întîlnește o navă de comerț ragusană venind dinspre Candia și mergînd după grîu în Sicilia pentru a-l duce în Valencia. Marele cargou capturează barca marsilieză, „o scufundă, înecînd pe zisul proprietar, pe ofițerii și pe marinarii săi, după ce mai înainte o jefuise și-i prădase mărfurile". Astfel se petrec lucrurile adesea, în lumea mării. În 1566, un căpitan de vas francez se află în
 impas în Alicante și Dumnezeu știe, dacă dăm

crezare nenumăratelor plîngeri ale marinarilor francezi, cîte admirabile impasuri pot crea spaniolii cînd vor. Dar căpitanul este îndrăzneț, el pune mîna pe oamenii care au urcat la bordul vasului său și, mai mult, escaladează zidurile orașului[19]. Totul este permis, cu condiția să reușească. În 1575, o navă franceză încarcă la Tripoli din Maghreb călători mauri și evrei cu destinația Alexandria, „oameni de toate vîrstele și de ambele sexe". Proprietarul navei nu ezită să-i ducă pe călători cu bagajele lor la Neapole și acolo, să vîndă totul[20]... Fapt divers, fără îndoială, dar care se repetă: astfel, în 1592, un anume Couture de Martigues îmbarcă turci, la Rodos, pentru Egipt și îi transportă la Messina[21]. Tîlhărie pură: niște bandiți, în vara lui 1597 au înarmat cîteva *leuti** și fac piraterie pe coasta Genovei de-a valma, la întîmplare[22]. În ce fel ne-a fost relatată istoria pentru ca asemenea acte obișnuite la marinarii de toate naționalitățile să ni se mai pară totuși uimitoare?

Expediția corsară legată de orașe

Așa cum domnul Jourdain făcea proză, cîți marinari, care navighează *more piratico* n-ar fi uluiți să afle că sînt considerați corsari, mai mult încă, pirați? Astfel Sancho de Leyva, în 1563, nu-și propune el oare să pornească din Sicilia spre coastele Africii de nord cu cîteva galere pentru a aduce captivi destinați să tragă la rame, *para ver si puede haver algunos sclavos?***[23] Cum să se califice acest procedeu? Adesea, escadrele detașează cîteva galere pentru a tatona și a face piraterie dacă vînatul apare. Căci a face piraterie înseamnă a face război, indispensabilul război față de

---

* corabie mică de coastă (lb. ital. — N. tr.).

** ca să vadă dacă se pot găsi cîțiva sclavi (lb. span. — N. tr.).

oameni, ambarcațiuni, orașe, sate, turme de animale; înseamnă să consumi bunurile altuia, să te hrănești cu ele spre a fi puternic. În 1576, marchizul de Santa Cruz plecase să facă un rond polițienesc pe coastele Tunisiei. Alții ar spune mai simplu că se dusese să prade bietele insule Kerkennah[24]... În vreme de război fiecare se pricepe să fure alimente: navele comerciale engleze, după 1580, nu se privează deloc de această îndeletnicire; ele au chiar reputația (mediteraneenii le-o confecționează) de a fi neîndurători și lipsiți de scrupule. Dar expediția corsară, la marginea pirateriei, face parte din moravuri, conform datinei mării, *usanza del mare*[25]. Marinele oficiale ale statelor își deschid rîndurile în fața ei, trăiesc și uneori derivă din ea: tocmai prin expediția corsară a început puterea turcă, încă din secolul al XIV-lea, pe coastele Asiei Mici[26]. Și flota turcă însăși, în timpul incursiunilor sale către vest, ce altceva face ea dacă nu „piraterie" pe scară mare?

Expediția corsară — să spunem oare „adevărata expediție corsară? — este cel mai adesea fapta unui oraș, acționînd din propria sa autoritate, cel puțin la marginea unui mare stat. Adevăr în secolul al XVI-lea, adevăr chiar și în epoca lui Ludovic al XIV-lea. Cînd Marele Rege nu mai poate susține, împotriva englezilor și a aliaților lor, războiul cu flote, el practică, sau îngăduie să se practice, războiul de corsari; Saint-Malo și Dunkerque se substituie Franței.

Încă din secolul al XVI-lea Dieppe și, mai ales, La Rochelle au fost centre de corsari, ultima în cadrul unei adevărate republici municipale. În spațiul mediteranean, a enumera centrele corsare înseamnă a enumera cîteva orașe hotărîtoare. De partea creștină, La Valetta, Livorno și Pisa, Neapole, Messina, Palermo, Trapani, Malta, Palma de Mallorca, Almeria, Valencia, Segna, Fiume; de partea mu-
 sulmană, Valona, Durazzo, Tripoli din Ma-

ghreb, Tunis — La Goleta, Bizerta, Alger, Tetuan, Al-Arâich, Sale[27]... Din acest lot se desprind trei orașe noi: La Valetta pe care cavalerii au construit-o începînd din 1566; Livorno, refăcut într-o oarecare măsură de Cosimo de Medici; în sfîrșit și mai ales Alger, care le rezumă pe toate în uimitoarea sa bogăție.

Desigur, nu mai este vorba de Algerul berber de la începutul secolului, ci de un oraș nou dezvoltat „în stil american" cu digul și farul său, cu arhaicele dar solidele sale metereze și, mai departe, cu marile lucrări de artă care îl ocrotesc definitiv. Corsarii găsesc aici protecție și alimente, plus o mînă de lucru calificată — călăfătuitori, turnători, dulgheri — apoi pînze, rame, o piață activă ca să-și vîndă prăzile, oamenii de angajat pentru aventura pe mare, sclavi pentru vîsle, în sfîrșit, bucuria popasurilor fără de care viața cu contraste violente a corsarilor și și-ar afla rostul. La întoarcerea din expedițiile sale, Alonso de Contreras și-a cheltuit repede în La Valetta, care nu este numai orașul duelurilor și al rugăciunilor, banii de aur cu așa-numitele *quiracas*, adică prostituate. La Alger, reișii, la fiecare întoarcere din călătorie, petreceau cu mulți invitați, în casele lor de la oraș și în vilele din Sahel, unde se află cele mai frumoase grădini din lume.

Expediția corsară pretinde obligatoriu un circuit de schimburi. Algerul nu va fi un mare port de corsari decît devenind un centru comercial activ. Este un fapt încheiat cînd Haedo îl examinează cu atenție către 1580. Pentru a se echipa, a se hrăni, pentru a revinde prada, trebuie să fie lăsate să vină pînă în oraș caravanele și navele străine, bărcile celor care îi răscumpără pe captivi, vasele creștinătății, marsilieze sau catalane, valenciene, corsicane, italiene din diversele regiuni ale Italiei, engleze, olandeze. Trebuie, de asemenea, să năvălească, atrași de îmbietorul miros al banului, reiși de toate naționalitățile, mu- 284

sulmani sau pe jumătate musulmani, uneori nordici, cu galerele sau cu finele lor corăbii de cursă.

Așadar, un oraș puternic, nestingherit în acțiunile sale, acesta este cea mai bună bază pentru expediția corsară. Fiecare stat, în secolul al XVI-lea, este angajat profund, cu orice preț, în dreptul oamenilor și presupus a-l respecta. Dar, orașele de corsari, cînd se ivește prilejul, își bat joc de dreptul oamenilor. Ele constituie lumi periferice. Alger, în culmea prosperității sale din 1580 în 1620, ascultă sau nu ascultă de ordinele Sultanului, după cum îi convine, deoarece drumul de la Istanbul la Alger este lung. Malta, de asemenea, este o răspîntie a Creștinătății și care vrea să se administreze singură. Nimic nu-i mai revelator, în 1577—78[28] de exemplu, decît efortul marelui duce al Toscanei, maestru al Cavalerilor Sfîntului Ștefan, în tratativele cu turcii, pentru a se distinge cauza sa de aceea a Cavalerilor. Curios prinț care își neagă autoritatea, atît de reală totuși.

Rolul orașului nu reprezintă însă totul. Pe o treaptă mai joasă față de acțiunile corsare ale orașelor, această piraterie majoră, există o piraterie de un nivel inferior, învecinată adesea cu cel mai prăpădit furt. Mărunte fiare sălbatice bat mările, hoinărind între insulele din Arhipelag, pe coastele grecești din vest, în căutarea unei prăzi pe potriva lor. Simpla vedere a turnurilor de apărare pe țărmul Apuliei îi alungă de pe acele meleaguri periculoase și îi abate pe coastele și pe insulele din est. Este o umanitate măruntă cu ambiții mărunte: să înhațe un pescar, să jefuiască un hambar, să răpească niște secerători, să fure sare din ocnele turcești și ragusane ale Narentei... La ei s-a gîndit Belon du Mans[29], care i-a văzut lucrînd în Arhipelag, „trei sau patru oameni plăcîndu-le viața pe mare, îndrăzneți să înfrunte hazardul, săraci neavînd decît o biată barcă sau fregată sau brigantină prost echipată: dar în rest au o

cutie cu cadran de navigat numită *bussolo*, care este cadranul de marinar: și mai au cîteva unelte de război și anume cîteva arme ușoare pentru lupta de la distanță. Drept hrană, au un sac cu făină și ceva pezmeți, o cană de ulei, miere, cîteva legături de usturoi și de ceapă și puțină sare, pentru provizia pe o lună. O dată făcută aprovizionarea, ei pornesc la întîmplare. Și dacă vîntul îi silește să nu iasă din port, își trag barca pe uscat, o acoperă cu crengi de copac, taie lemne cu securile și aprind focul folosindu-se de cremene... fac apoi o turtă din făină, pe care o coc în același mod ca soldații romani din trecut, la vreme de război". La fel vor fi fost și începuturile piraților în Marea Antilelor, în secolul al XVII-lea[30].

Aceste mici animale de pradă nu au neapărat și cele mai slabe fălci sau nu vor face neapărat cele mai mici isprăvi. Căci vîntul are capriciile și schimbările sale de direcție. Lumea corsarilor este o lume „americană". Cine a păzit turmele devine, sau poate deveni, Rege al Algerului. Biografiile norocoșilor loteriei sînt pline de asemenea miraculoase reușite. Cînd, în 1569, spaniolii au vrut să-l cîștige pe Euldj Ali, — micul pescar calabrez, devenit „rege" al orașului și care curînd avea să uimească lumea și să redreseze marina Sultanului — i-au oferit un marchizat... un gen de ofertă despre care se presupune că trebuie să ispitească un țăran.

Piraterie și pradă

Nu există piraterie fără pradă. Uneori este vorba de cîștiguri mici: dacă nu s-ar transporta sare din Corfu în Albania pentru a aduce de acolo gogoși de ristic, insula nu ar suferi de o neîncetată piraterie albaneză, se explică în 1536 în Senatul Veneției[31]. Între jefuitori și jefuiți se stabilește o relație, variabilă cu atît mai mult cu cît victimele se apără. Artileria a escaladat

foarte de timpuriu bordul galerelor, unde s-a stabilit deși destul de strîmtorată, apoi a întreprins cucerirea navelor de comerț. Operațiunea este mai mult decît încheiată către mijlocul secolului[32]. În 1577, chiar și cele mai mici dintre navele care fac escală la Sevilla, au artileria lor, de fier sau de bronz, iar numărul pieselor, în mare, depinde de tonaj[33]. Țărmurile se apără și ele, și din ce în ce mai eficace. După epoci, corsarul va devora nave sau va jefui țărmuri. Simplă problemă de hrană sau de oportunitate.

Între anii 1560 și 1565 pirateria nord-africană pustiește întreaga parte occidentală a mării. Ar fi aproape îngăduit să vorbim, pentru acești ani, despre o închidere a mării către apus. O confirmă destul de bine (sau chiar prea bine) plîngerile Creștinătății puse cap la cap, precum și faptul că pirații nord-africani atacă atunci coastele Languedocului și Provenței[34]. Realitatea este însă că tocmai succesul pirateriei reduce prăzile, că aceasta nu poate viețui fără a mînca, fie și de la prietenii săi. Cu atît mai rău pentru supușii regelui Franței! Algerul se mai dezvoltă încă la începutul secolului al XVII-lea, dar din ce motiv? Pirateria algeriană se aventurează în Orient (mai puțin, probabil, decît se pretinde)[35], se repede înspre Atlantic, vînează bărcile marsilieze, apoi, dincolo de Gibraltar, cu sprijinul noilor săi recruți nordici, își extinde incursiunile de-a lungul Oceanului, atinge coastele engleze cu începere din 1631, se aruncă asupra grelelor carace portugheze, apare în Islanda, în Terra-Nova, în Baltica... Să se fi rarefiat oare prada normală din Mediterana? Pe scurt, pirateria, în deplasările și transformările ei, traduce în felul său direct și rapid evoluțiile cele mai generale ale vieții mediteraneene. Vînătorul merge pe urma vînatului. Nenorocirea, pentru manipularea acestui
 „indicator" — pirateria — este că recurgerea

la o statistică serioasă ne este practic refuzată. Descrieri, afirmații, zvonuri, știri false nu implică nici o posibilitate serioasă de calcul.

Cronologia pirateriei

Cîteva date jalonează, domină istoria pirateriei: 1508, 1532, 1538, 1571, 1580, 1600. Către 1500, captivii și condamnații iau locul pretutindeni, cu excepția Veneției, vîslașilor voluntari, pînă atunci singuri sau aproape singuri pe băncile galerelor[36]. 1522: căderea Rodosului deschide barajul care încă se mai opunea la est marii piraterii musulmane[37]. 1538: Prevesa aduce Islamului stăpînirea mării pe care i-o smulge victoria creștină de la Lepanto, în 1571. Între aceste două date (1538—1571), pirateria nord-africană a cunoscut întîiul său avînt, mai ales din 1560 (după Djerba) pînă în 1570, în acei ani în care, asediul Maltei fiind scos din cauză, războiul între armade a cunoscut relativ puține operațiuni foarte mari. După 1580, pirateria creștină și cea musulmană, o dată cu inacțiunea marilor flote, se intensifică dintr-un același elan. În sfîrșit, după 1600, pirateria algeriană, reînnoită total în tehnicile sale, se revarsă în Oceanul Atlantic.

Pirateria creștină

A existat dintotdeauna în Mediterana o piraterie creștină care nu a stat niciodată degeaba, nici chiar în clipele cele mai întunecate. Această piraterie este insuficient observată de istorie din pricina unor motive psihologice și pentru că ea reprezintă îndeletnicirea unor nave foarte mici, brigantine, fregate, *fregatillas*, bărci, luntri uneori minuscule. Astfel o permit micile distanțe de la coastele Siciliei sau ale Spaniei pînă la țărmurile africane, astfel o

pretinde cantitatea infimă a prăzii. Țărmul Maghrebului, bine păzit de turci, este într-adevăr muntos, pustiu. Odinioară, poate chiar și în secolul al XV-lea, pirateria, da, era rentabilă și pe aici. *„Non si puo corseggiare la riviera di Berberia, come gia si soleva“**, spune o relatare venețiană din 1559[38]. Ce se putea captura de-a lungul acestor coaste în jurul anului 1560? Cîteva nave indigene, o barcă, o brigantină încărcată cu *baracane,* acele țesături grosolane de lînă, sau cu unt rînced. Acestei prăzi firave îi corespunde o piraterie firavă. Documentele noastre nu vorbesc despre ea decît din întîmplare. O astfel de întîmplare este raza de lumină pe care o proiectează Haedo asupra faptelor și isprăvilor valencianului Juan Canete[39], stăpînul unei brigantine cu paisprezece bănci, cu baza de plecare la Mallorca, vînător asiduu pe coastele Africii de nord, ajungînd noaptea pînă la porțile Algerului, adunînd aici indigenii adormiți sub meterezele orașului ... În primăvara lui 1550[40], el se aventura pînă în port, la căderea nopții, cu planul de a incendia corăbiile — *fuste* — și galiotele insuficient păzite. Tentativa a fost un eșec. Nouă ani mai tîrziu, în temniță, el avea să fie executat de paznicii săi. În 1567, alt valencian îi relua proiectul, un oarecare Juan Gascón, folosit împreună cu brigantina sa, la aprovizionarea și la serviciul poștal al Oranului, pirat ocazional[41]. Mai norocos decît predecesorul său, el a pătruns în port, a aprins cîteva nave, dar a fost apoi prins în largul mării de către reiși ...

Aceste fapte diverse nu deschid decît niște ferestruici înguste asupra sectoarelor sudului spaniol. Avem totuși impresia că pirații se trezesc în 1580, pentru că, mult mai vioi la această epocă, ei apar mai bine în documentele noastre. Fără îndoială însă că n-au fost adormiți niciodată. Cînd începem să-i întrezărim mai

---

* nu se poate face piraterie pe țărmul Maghrebului cum se obișnuia odinioară (lb. ital. — N. tr.).

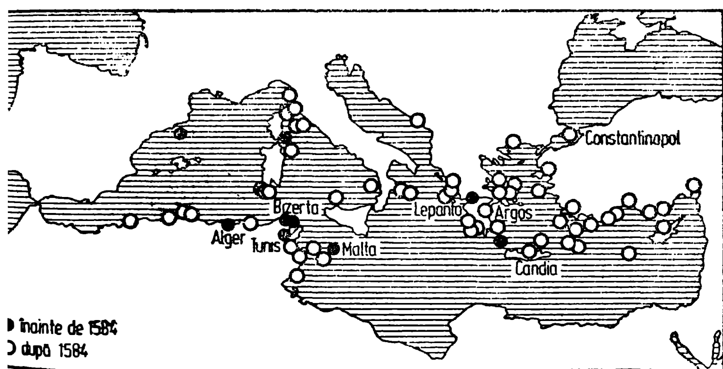
bine, ei utilizează încă aceleași luntri ușoare cu velatură înaltă, mereu la fel de curajoși. O mărturisește relatarea celei de a treia călătorii a unui oarecare Juan Felipe Romano, „călăuză" a evadaților din Alger[42]. La 23 mai 1595, el părăsea portul Grao din Valencia la bordul unei fregate maghrebine, capturată în anul precedent[43]. La 7 iunie făcea escală aproape de Alger, într-un golfuleț, la marginea unei grădini, loc de întîlnire. Dar în prima seară nimeni nu-l aștepta aici. Văzînd aceasta, a rămas pe uscat, trimițîndu-l la bordul navei pe însoțitorul său, cu porunca să iasă în larg și să aștepte un semnal pentru a reveni. A doua zi, într-adevăr, sosesc proprietarul grădinii și soția sa, amîndoi, de mult timp înțeleși cu Felipe Romano. Este vorba despre un anumit Juan Amador din Madrid, făcut prizonier la Mostaganem în 1558, (așadar cu vreo patruzeci de ani mai înainte). El a abjurat între timp, dar dorește să revină în Spania cu soția sa și cu un nepot de șapte luni ... În fregată pe care se îmbarcă în acea noapte urcă și o „prințesă", *soldina*, fiica lui Mustafa, zece captivi creștini și două sclave negre care-i aparțin, plus o tînără moriscă de 22 de ani; o soție a lui Mami raïs, fiica unui locotenent din Minorca, însoțită și ea de sclave, patru creștini și o creștină; un portughez, meșter lăcătuș la Alger, cu nevasta, și cei doi copii; în sfîrșit, sclavi creștini care, găsindu-se acolo, profită de chilipir și se îmbarcă. În total, 32 de pasageri pe care Romano îi va conduce fără piedici pînă la Valencia ...

Da, o poveste frumoasă. Dar asemenea lovituri norocoase sînt excepții. Această piraterie artizanală rămîne modestă, la fel ca și aceea a pescarilor din Trapani, la bordul luntrilor lor *liutelli*[44] sau cea pe care o organiza în 1614 — poate mai devreme —, în beneficiurile particulare, guvernatorul spaniol din Sardinia[45]. Singurul vînat important în partea occidentală a mării îl reprezintă navele piraterești algeriene, dar numai marile galere ale flotelor pot înfrunta

aceste prăzi, deosebit de redutabile. Dimpotrivă, către 1580, bărcile de pescari, în apropierea Algerului, nu îndrăzneau să se îndepărteze la mai mult de o jumătate de leghe, de teama fregatelor creștine[46].

Dar pirateria creștină își găsește un fructuos teren de vînătoare în Orient. Ea își aruncă aici necontenit galerele întărite, brigantinele, galioanele, fregatele[47], corăbiile corsare capabile să lupte cu valurile pe mările neprimitoare de la sfîrșitul iernii sau din primăvară. Cauza este totdeauna aceeași: Orientul reprezintă pentru corsari marea prăzilor bogate, acelea din Arhipelag și, mai ales, cele care urmează drumul de la Rodos la Alexandria, ruta pelerinilor, a transporturilor de mirodenii, mătase, lemn, orez, grîu, zahăr ... Prăzi, de altfel, bine apărate: la începutul fiecărei primăveri, turcii își plasează galerele de pază, destinate mult mai puțin să le apere țărmurile, decît mările.

Către mijlocul secolului în Levant nu acționează decît galerele Maltei, cîteva galere toscane și unele corăbii corsare, precum galionul genovezului Cigala, eliminat în 1561[48]. De ici,

64 — PIRATERIA TOSCANĂ

După G. G. GUARNIERI, *op. cit.*, între paginile 336 și 337. Marile succese ale galerelor toscane ale ordinului Sfîntul Ștefan sînt reportate pe hartă de la 1563 la 1688. Fără a atribui o valoare prea mare acestui extras, vom remarca faptul că înainte de 1584, acțiunile toscane se situează mai curînd în vestul decît în estul mării; mai tîrziu ele se vor generaliza pe întreaga sa întindere.

de colo, apare cîte o navă siciliană, de exemplu galionul echipat de însuși viceregele în 1559 sau acea galiotă pe care o echipase în anul precedent căpitanul Giuseppe Santo[49]. Acesta, capturînd la Alessio o navă turcească în valoare de peste 15 000 de ducați, a fost obligat de timpul rău să se refugieze la venețieni, care n-au avut nimic mai grabnic de făcut decît să i-o înhațe. Tocmai aceste incidente de altfel, ne dezvăluie existența vasului. În 1559, o galeră toscană, *Lupa*, și o galiotă a lui Andrea Doria pleacă de asemenea în căutarea aventurii. Galiota este capturată de garda din Rodos iar galera, după diferite peripeții, sfîrșește prin a cădea extenuată în ochiurile plasei venețiene din Cipru[50]. Ne imaginăm iritarea occidentală împotriva acestor semi-turci ai Senioriei. Venețienii au ei oare dreptul, argumentează ducele Florenței, de a împiedica un creștin să pornească împotriva păgînilor, dacă zisul creștin nu intră în porturile lor? „Marea nu aparține ea tuturor“?[51] Sărmanii venețieni! În același moment nu vin și turcii să le reproșeze că nu fac o bună pază împotriva corsarilor *ponentini?*[52] Și represaliile lor, adesea anunțate, adesea efective, îi amenință pe toți creștinii călători și negustori pașnici din Orient[53].

La acest mijloc de secol, cei mai îndrăzneți corsari din vest sînt Cavalerii de Malta, conduși de La Valette către anii 1554—1555[54] și de Romegas în jurul lui 1560. În 1561, acesta din urmă captura 300 de sclavi la gurile Nilului și cîteva încărcături considerabile[55]. În 1563, plecat cu două galere[56], era văzut întorcîndu-se la capul Passaro[57] cu peste 500 de sclavi, negri și albi, și cu, de asemenea, încărcăturile de pe opt nave pe care le jefuise, îngrămădite la bordul a două vase (celelalte fuseseră scufundate). Aceste capturi, adaugă scrisorile, „nu pot fi decît foarte bogate venind din Alexandria“ ... În 1564, Romegas captura drept pradă trei *corchapine* încărcate cu vîsle, fitile și muniții cu destinația Tripoli din Maghreb, precum și o navă

turcească de 1 300 de salme, plecată din Tripoli spre Constantinopol, avînd la bord 113 negri... Nava a fost condusă la Siraçusa, iar cele trei *corchapine* la Neapole[58]...

În acei ani, locul al doilea revenea deja toscanilor care peste puțină vreme își vor disputa întîietatea cu Cavalerii înșiși. În 1562, Baccio Martelli[59] înainta pînă, la Rodos, bătea marea între Siria și Africa de nord și captura o navă de turci și mauri etiopieni, aceștia din urmă încărcați cu daruri destinate Sultanului: pietre prețioase, o cruce de aur, stindarde cucerite de la creștini și o *filza*, un șirag de nasuri de creștini... tăiate după toate regulile... În 1564[60] Cavalerii Sfîntului Ștefan făceau, cu patru galere, prima lor ieșire *in forma di religione** și mergeau în Levant să captureze două bogate nave turcești.

Desigur această listă de capturi nu este completă. La vremea aceea totuși Levantul nu este încă prădat fără milă. Un raport venețian de la începutul primăverii lui 1564 semnala în Arhipelag prezența a 12 galere ponantine[61]. Numărul, evident, nu este neglijabil, dar tot atunci pirateria musulmană mușca lacomă din bogățiile Occidentului cu cîte 20, 30 de corăbii și galiote. Nu există deci un echilibru între devastările unora și ale celorlalți.

Devastări creștine în Levant

Dimpotrivă, o dată cu anul 1574 Levantul se deschide larg în fața pirateriei ponantine. Cavalerii de Malta abandonează, practic, țărmurile învecinate ale Africii de nord pentru călătoriile exclusive spre est. Creșterea este, de asemenea, vizibilă și în privința galerelor toscane. Ele circulă tot timpul în grupuri de patru sau cinci nave rapide și puternice. În 1574[62], un dus-întors din Italia pînă în Rodos și în Cipru le va

---

 * în scop religios (lb. ital. — N. tr.).

cere numai 29 de zile (de la 7 august, data plecării din Messina, la 5 septembrie, data sosirii la Catania). Faptul nu le împiedică să arunce săgeţi neaşteptate spre vest. Cînd şi cînd, un galion al marelui duce îşi încearcă, de asemenea, norocul[63]. Cartea pitorească a lui Guarnieri[64] care preamăreşte aceste isprăvi barbare nu spune totul despre istoria vie, grăbită, mereu revelatoare a traficului din Orientul turcesc, plin de *gerbe, caramusali,* de *passa cavalli,* bărci, brigantine, mari corăbii ponantine. Rapoartele din Arhivele Florenţei despre expediţiile corsare, documente de mare precizie, sînt tixite cu amănunte sugestive. Despre, încă o dată, veneţienii care, cu galerele lor se năpustesc, între Cerigo şi Cerigotto, ca nişte dulăi de pază, şi galerele cu cruce roşie care fac volta spre Italia şi se pierd în noaptea protectoare[65]; despre, pe scurt, relatarea lungilor călătorii în linie dreaptă fără peripeţii. Pătrunzi în golf, cu vînt bun şi brusc apare pămîntul jinduit, un promontoriu, mii de focuri aprinse în noapte, sau pînze, semn foarte adesea al uscatului apropiat. Sau despre călătoriile lente de-a lungul coastelor, de la un punct de aprovizionare cu apă la altul, în golfuleţe sau aproape de nisipurile ţărmurilor. Capturile înseşi sînt descrise din cîteva linii, fără nici cea mai mică afectare; un caramusali, atîta lovituri de tun ale vasului-căpitan pentru a-i sfărîma vergile sau a-i rupe catargele, atîţia ucişi de o parte, atîţia de partea cealaltă. Apoi, ceea ce se găseşte la bord: greci, turci, peşte uscat, saci cu orez, mirodenii, covoare ... Şi se trece la cazul următor. Foarte sumar sînt explicate şiretlicurile clasice: dacă ai curajul să intri în Arhipelag *„alla turchesca costeggiando la terra firma“*[66]*, atunci se întîmplă să pui mîna fără luptă pe cei care se prezintă pentru îmbarcare, crezînd că au de-a face cu galerele Sultanului. Mai aflăm şi des-

---

* turceşte, navigînd de-a lungul ţărmurilor. (lb. ital. — N. tr.).

pre practicile obișnuite ale meseriei: scufundarea navelor inutile după ce li s-a capturat esențialul; torturarea patronului genovez al cutărei nave venețiene, agățarea unei mari greutăți de picioare, pînă cînd mărturisește că are la bord „robbe"* de evrei sau de turci; apoi încheierea unei învoieli[67], 1 000 de scuzi de exemplu, plătibili în baloturi de mătase de 250 de livre, socotite la un scud livra; sau chiar, dacă este posibil, armarea navei încărcate cu orezul sau cu grîul care tocmai a fost capturată și după ce este plasat pe ea un echipaj grec, lansarea ei către Sicilia cu invocarea lui Dumnezeu și a tuturor sfinților pentru ca ea să ajungă la liman... Pe cutare navă turcească, vor fi plasați grecii de pe nava precedentă care a trebuit să fie scufundată; și dacă se găsește un popă prea de tot protestatar, va fi condus la Malta, fără alte formalități[68]...

Pentru a cunoaște totul despre aceste călătorii violente, ar trebui regăsite bilanțurile bătăliilor și capturilor, să se calculeze pasivul și activul acestor activități comerciale de un tip special, să se studieze piețele nu mai puțin speciale pe care le creează pirateria, și mai ales cele ale oamenilor vînduți sau cumpărați în care sînt specializate Malta, Messina și Livorno... O listă a captivilor hotărîți să plătească o răscumpărare (locurile de naștere sînt indicate și ele îl plimbă pe cititor din Fez în Persia, și pînă la Marea Neagră)[69], o alta de condamnați la galere cu vîrstele și locurile de unde se trag sînt suficiente pentru a evalua beneficiile piraților Sfîntului Ștefan și ai maestrului lor circumspect. Le ghicim și, din nenumăratele scrisori pe care casele rivale, Tripoli sau Alger, le adresează Marelui-Duce[70]; dorește el să elibereze pe cutare în schimbul cui va vrea? Va consimți el, oare, să asculte rugămințile, într-o formă respectuoasă, pe care le face soția lui

---

* bunuri, averi (lb. ital. — N. tr.).

Arnaut Mami Marii-ducese înseși? În orice caz, să binevoiască a primi în dar calul care i se trimite...

Și în această privință, roata s-a întors. În 1599, cele cinci galere cu cruce roșie cuceresc fortăreața Chios pe care scurtă vreme o vor păstra[71]. Mai mult încă, în 1608, în apropiere de Rodos, flota Sfîntului Ștefan capturează toate vasele turcești încărcate cu pelerini pentru Mecca[72]. La Constantinopol, represaliile plănuite sînt represalii ce mărturisesc slăbiciunea... În 1609 se vorbește în Divan despre interzicerea pelerinajului la Ierusalim, cu speranța de a indigna lumea creștină împotriva jafurilor toscane[73]... Da, timpurile, într-adevăr, s-au schimbat mult. Toscanii, maltezii, acei invadatori ai Arhipelagului, cum îi numește un document din 1591[74], nu sînt singurii care au înțeles-o. Alți corsari forțează porțile Levantului, sicilieni, napolitani, chiar și nord-africani[75], fără a-i mai socoti pe acei redutabili nespus de mărunți, levantini, adesea înțeleși cu oamenii de pază ca să jefuiască ce mai poate fi jefuit într-un Arhipelag mizer... Napolitanii (cu excepția unui interval între 1575 și 1578) nu par deloc numeroși înainte de sfîrșitul secolului[76], dacă dăm crezare informațiilor provenite din Veneția. Abia atunci îngăduie viceregii echiparea galerelor pentru expediții corsare pe cheltuiala lor sau a unor particulari. Să ne mirăm oare că printre acești corsari îi aflăm pe Alonso de Contreras, a cărui relatare despre tîlhăriile din insule este deosebit de crudă, precum și doi căpitani provensali cărora, la Paris, li se atribuie proiecte întunecate?[77]

Dimpotrivă, din Sicilia, încă dinainte de 1574, începe o adevărată roire de corsari năpustindu-se către Levant. Unii sînt faimoși: Filippo Corona, Giovanni di Orta, Jacopo Calvo, Giulio Battista Corvaja și Pietro Corvaja, prezenți și la Lepanto împreună cu alți cîțiva și, mai ales, cu uimitorul Cesare Rizzo, specialist al incursiunilor de recunoaștere în Levant. De la

marea bătălie la care el va asista cu ușoara sa *fregatina* cu pînze, va aduce drept trofeu bisericii Santa Maria delle Grazie, din parohia S. Niccolo Kalsa din Messina, un clopot pe care turcii, cu un an înainte, *havianu priso a l'isola di Cipro**[78]. Și mai sînt multe alte nume: de exemplu un anume Pedro Lanza, grec din Corfu, vînător de fregate, galiote, de nave și de supuși venețieni, și pe care în 1576—1677 îl va angaja Ribera, guvernatorul din Bari și Otranto[79]; sau, de asemenea, Filippo Cañadas, corsar celebru care în 1588 exchipează una dintre galiotele corsare ale lui Pedro de Leyva, general al galerelor din Sicilia[80], și el jefuitor de nave venețiene.

Căci întreaga lume a corsarilor, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, are ceva de împărțit cu Republica lui San Marco și se întreține pe seama ei. Degeaba fac galerele Serenissimei de pază. Există multe mijloace — dacă n-ar fi decît perceperea unui impozit de la negustorii săi din Taranto — pentru a determina Senioria să-și slăbească strînsoarea. Reproșurile sale la Florența sau la Madrid nu sînt de fel ascultate. Ea obține, într-adevăr, de la Filip al II-lea interdicții împotriva corsarilor din Neapole și din Sicilia. La Neapole, mai mult sau mai puțin, interdicțiile sînt respectate, dar în Sicilia, particularii și viceregele însuși își continuă traficul rentabil. De altfel, interdicția lui Filip al II-lea[81] (ea datează din 1578) a fost pronunțată pentru a-i cruța mai mult pe turci cu care sînt în curs de desfășurare negocieri, decît pe venețieni. Aceștia pot spune și repeta la nesfîrșit că a captura pe navele lor *ropas de judios y de turcos*** duce la compromiterea negoțului lor și, prin ricoșeu, și al spaniolilor cu care sînt în legătură și că astfel se lovește în bieții evrei „fără țară“ care deși sînt izgoniți din Spania, se

---

* îl capturaseră din insula Cipru (lb. ital. dial. sic. N. tr.).

** mărfurile evreilor și turcilor (lb. span. — N. tr.).

consideră totuși supuși ai Regelui Catolic, precum și în modeștii și pașnicii negustori turci[82]... La Madrid, totdeauna se contemplă fără părere de rău dificultățile Senioriei, cunoscută ca fiind de rea credință și socotită a se fi îmbogățit abuziv printr-o pace păstrată cu grijă și prin orice mijloace. În Levant, turcii înșiși jefuiesc navele venețiene, astfel încît această ascensiune complexă a practicilor corsare trebuie să fie luată în considerare cu aceeași atenție și de Veneția, și de Ragusa (corăbiile ragusane nu scapă nici ele de dreptul de inspecție). Este esențial să ne întrebăm dacă pirateria ponantină triumfătoare nu a pricinuit în parte, dubla retragere a Ragusei și a Veneției către drumurile sigure ale Adriaticii, departe de mările și insulele „chinuite" și „înfometate" de insolențele unor *vasselli christiani*[83]. Taxele de asigurare la Veneția sînt, în orice caz, grăitoare: pentru călătoria în Siria, în 1611, ele urcau la 20%, și la 25% în 1612[84].

Întîia și prodigioasa prosperitate a Algerului

De cealaltă parte a mării, pirateria musulmană nu este mai puțin prosperă și încă de mai mult timp. Centrele sale sînt numeroase, dar destinul său se rezumă în întregime prin prodigioasa dezvoltare a Algerului.

Din 1560 pînă în 1570, Mediterana Occidentală este infestată de pirați nord-africani, mai ales algerieni. Unii înaintează spre Adriatica sau spre țărmurile Candiei... Caracteristica acestor ani este poate atacul organizat cu grupuri mari de nave, chiar cu veritabile escadre. Iată, de exemplu, în 1559, 14 nave de corsari sînt prezente în apropiere de Niebla, în Andaluzia[85]; doi ani mai tîrziu, tot la 14 (galere și galiote), aproape de Santi Pietri, în largul Sevillei[86]; În august, Jean Nicot semnalează „17

galere turcești" pe Algarvele portughez[87]. În același moment, Dragut operează în Sicilia și în fața Neapolelui, cu o singură aruncare de năvod capturează 8 galere siciliene[88]. Cu 35 de corăbii, blochează, în miezul verii, Neapolele[89]. Peste doi ani, în septembrie 1563 (așadar după seceriș), hoinărește în jurul Siciliei și se găsește de două ori la fosa San Giovani, aproape de Messina, cu 28 de vase[90]. În mai 1563, 12 nave, printre care 4 galere, sînt semnalate în dreptul Gaetei[91]. În august, 9 nave din Alger apar între Genova și Savona[92]; în septembrie, se află 13 pe țărmul corsican[93]. Treizeci și două apar la începutul lui septembrie pe coasta Calabriei[94], aceleași, fără îndoială, care sînt evaluate la circa 30 cînd sosesc în timpul nopții în fața Neapolelui la adăpostul insulei Ponza[95]. Tot în septembrie 8 nave trec pe lîngă Pozzuoli, îndreptîndu-se apoi spre Gaeta[96], în timp ce 28 de corăbii apar *sopra Santo Angelo in Ischia*[97]. În mai 1564, o escadră de 42 de pînze răsare în fața insulei Elba[98], 45 chiar, după o scrisoare franceză[99]. Alte 40 de corăbii, de astă dată în lungul Languedocului, pîndind galerele din Italia, le semnalează Fourquevaux în aprilie 1569[100]. O lună mai tîrziu, 25 de nave corsare defilează prin fața litoralului sicilian pe care nu-l supără cu nimic, într-atît sînt de îndîrjite în urmărirea bărcilor sau vaselor[101].

Este explicabilă forța loviturilor, atît de mare, încît o dată corsarii capturează opt galere dintr-un foc, altă dată, la Málaga, 28 de nave biscaiene (iunie 1566)[102]. Într-un singur sezon ei jefuiesc 50 de nave în strîmtoarea Gibraltar și pe coastele oceanice al Andaluziei și Algarvelui[103], iar un raid în interiorul Granadei le furnizează 4 000 de captivi[104]... În acești ani, îndrăzneala corsarilor, spun creștinii, nu mai cunoaște margini[105]. Pînă de curînd acționau noaptea, acum o fac în plină zi.

 Vin după pradă[106] pînă în *Percheles*, cartierul

haimanalelor din Málaga. Cortesurile din Castilia, în 1560, vorbesc despre pustiirea, abandonarea coastelor Peninsulei[107]. În 1563, cînd Filip al II-lea se află la Valencia „nu se vorbește, scrie Saint-Sulpice[108], decît despre organizarea unor turniruri, întreceri de călăreți, baluri și alte petreceri cinstite, în timp ce maurii nu-și pierd timpul și nu se tem să prade navele pînă la o leghe de acest oraș și să jefuiască tot ce le iese în cale".

Faptul că Valencia este amenințată, Neapole sub blocadă (astfel în iulie 1561, 500 de oameni nu pot să treacă de la Neapole la Salerno din cauza corsarilor[109]), faptul că Sicilia sau Balearele sînt încercuite, se datorește geografiei, toate aceste regiuni meridionale fiind la porțiile Africii de nord. Însă corsarii ating, de asemenea, și coastele Languedocului, Provenței și Liguriei, pînă atunci netulburate.

În iunie 1560[110], aproape de Villefranche, însuși ducele de Savoia de abia scapă din mîinile lor. În aceeași lună, iunie 1560, la Genova nu se găsesc grîu, vin iar prețurile cresc: bărcile care aduc vin din Provence sau din Corsica nu îndrăznesc să iasă în larg, de teama celor douăzeci și trei de corăbii de corsari care bîntuie prin preajmă[111]. Și nu este vorba de întîmplare. De fiecare dată cînd se face vremea bună, teritoriul genovez este jefuit. În august 1563, este rîndul orașelor Celle și Albissola, de pe riviera Ponantului. Toate acestea „provin din faptul că, scrie Republica lui Sauli, ambasadorul său în Spania, marea este goală de galere, nici măcar vreun amărît de barcaz creștin nu mai navighează"[112]. Rezultatul: nimeni nu mai îndrăznește să mai navigheze. În luna mai a anului următor, un aviz din Marsilia, pe care Filip al II-lea îl va adnota cu mîna sa[113], spune că au ieșit la jaf cincizeci de corăbii din Alger, treizeci din Tripoli, șaisprezece din Bône, și patru din Velez (Peñon-ul care va închide acest port nu va fi ridicat de spanioli decît în septembrie 1564). Dacă ar trebui să luăm informația mot-

á-mot, o sută de corăbii jefuiesc mările, galerele, galioanele sau *fustele*... Aceeași informatori adaugă: „Sărmanii creșini plîng în Alger“...

A doua și la fel de prodigioasa prosperitate a Algerului

Din 1580 pînă în 1620 se conturează o a doua perioadă de prosperitate a Algerului, la fel de răsunătoare ca și prima, dar, desigur, de o amploare crescută. În folosul Algerului se produce o concentrare a pirateriei, plus o renovare tehnică hotărîtoare.

Ca și către mijlocul secolului, pirateria pune în mișcare escadre numeroase. Insulele sudice sînt încercuite timp de săptămîni și luni întregi, „Corsarii, scrie Marcantonio Colonna, viceregele al Siciliei, în iunie 1578 fac mari pagube în această insulă, în numeroasele regiuni de coastă lipsite de turnuri“[115]. În 1579, în dreptul insulei Capri, corăbiile nord-africane capturează două dintre galerele escadrei siciliene și zadarnic vor fi alarmate galerele din Neapole! Din nou ele se află în port dezarmate, fără soldați, cu echipajele ocupate să debarce mărfurile de pe navele de comerț sau cu altă treabă la fel de pașnică[116]. În 1582, viceregele Siciliei este foarte pesimist: „marea mișună de pirați“[117]. O dată cu trecerea anilor, situația nu încetează să se agraveze. Amănunt semnificativ, suficient în sine, pirateria este insistentă pe coastele nordice ale mării. Nici îndepărtata Catalonie, ea mai ales, nici Provence, nici Marsilia nu sînt cruțate. La 11 februarie se discută în Consiliu[118] despre răscumpărarea captivilor marsiliezi de la Alger; la 17 martie 1585 Consiliul[119] decide „să se găsească mijloacele cele mai grabnice pentru a face să înceteze devastările pe care le săvîrșesc pirații din Africa de nord pe țărmul provensal“. Anii trec fără a aduce o soluție. În timpul iernii

1590, Marsilia hotărăște să trimită un împuternicit la regele Algerului pentru răscumpărările de captivi[120]. La Veneția pe care îndepărtarea sa, în principiu, ar fi trebuit să o pună la *adăpost*, mandatarii *sopra i capitoli** au ales la 3 iunie 1588 un consul pentru Alger cu sarcina să se ocupe mai ales de sclavii venețieni[121].

Corsarii sînt pretutindeni în acești ani teribili. Lupta împotriva lor trebuie dusă în strîmtoarea Gibraltar și aproape zilnic pe țărmurile Cataloniei[122] și pe cele romane. Ei jefuiesc concomitent pescăriile de ton din Andaluzia și pe cele din Sardinia[123]. Dar încă din 1579 Haedo se mira: „Șaizeci și doi de oameni ai bisericii captivi în același timp la Alger, nu s-a mai văzut niciodată așa ceva în Africa de nord!“[124] Cu timpul, avea să se mai vadă.

Nu lipsesc explicațiile pentru această a doua prosperitate a Algerului: ea decurge, mai întîi, din prosperitatea generală a mării. Să o repetăm: fără nave de comerț, nu există nici corsari. Una dintre observațiile constante ale lui Godfrey Fischer este că prosperitatea, un anumit tonus al vieții economice s-au menținut în ciuda tuturor obstacolelor, în lumea mediteraneană, cel puțin pînă după 1648[125]. Rezultă de aici această concluzie, și anume că pirateria nu a avut efectele dezastruoase pe care le afirmă și le sugerează atîtea mărturii sau plîngeri excesive, de vreme ce prosperitatea continuă în ciuda dezvoltării acestor activități ostile. În realitate, pirateria și activitatea economică sînt legate, între ele. Cînd aceasta din urmă se intensifică, cealaltă profită de avîntul ei... Să o spunem decis: pirateria este o formă de schimburi forțate în întregul spațiu mediteranean. Altă explicație[126]: atrofierea evidentă, și care se accentuează, a statelor mari. Turcii abandonează corsarilor mările Levantului, așa cum spaniolii le abandonează pe cele din Ponant. Tentativa lui Gio-

vanni Andrea Doria împotriva Algerului, în 1601[127], va fi un simplu gest, nimic mai mult. În fine, și mai ales, dinamismul Algerului se dovedește a fi dinamismul unui oraș nou, în rapidă ascensiune. El reprezintă, împreună cu Livorno, Smirna, Marsilia, tinerețea mării. Totul depinde aici, bineînțeles, de mărimea și de succesele pirateriei, chiar și hrana zilnică a celui mai sărman conducător de măgari din oraș[129], sau curățenia străzilor cu care se însărcinează truda sporită a sclavilor și, cu atît mai mult, șantierele de construcție, costisitoarele moschee, vilele bogătașilor, aducțiunile de apă datorate, se pare, muncii refugiaților andaluzi. Totuși, nivelul vieții rămîne adesea modest. Nu toți ienicerii se îmbogățesc în comerț, cu toate că îl practică adesea. Pirateria, ocupație majoră, produce coerența orașului, creează solidaritatea tuturor locuitorilor în apărarea sa și în exploatarea mării, a ținuturilor din interior, sau a maselor de sclavi.

Domnește în el ordinea, acea ordine specifică unei justiții stricte, pe care o instaurează și într-adevăr, o garantează armata instalată în cazărmile urbane. Îmi imaginez că Haedo a păstrat toată viața sa în urechi tropăitul bocancilor cu ținte ai ienicerilor pe străzile Algerului... Este sigur, de asemenea, că activitatea pirateriei stimulează celelalte sectoare, le atrage după sine, le organizează, face să se scurgă către Alger hrana și mărfurile. Foarte departe de orașul alb, pînă în munți și pe cîmpiile îndepărtate, liniștea devine obișnuită. Urmează pentru oraș o creștere rapidă, nefireascā, o dată cu transformarea înfățișării și realității sale sociale.

Algerul, în 1516—1538, era un oraș berber și andaluz, un oraș de greci renegați și un oraș turcesc, totul de bine de rău amestecat. Este Algerul din perioada întemeietoare a fraților Barbarossa. Din 1560 în 1587, Algerul lui Euldj Ali este din ce în ce mai italian. După
 1580—1590, apoi către 1600, iată-i pe nordici,

englezi și pe oamenii din Țările-de-Jos, pe un Simon Danser[129] (*Dansa* din documente italiene și franceze), adică *der Tantzer*, dansatorul, pe numele său adevărat Simon Simonsen, originar din Dordrecht. Consulul englez la Alger îl vede sosind, în 1609, la bordul unei nave de mare tonaj (*of great force*), fabricată la Lübeck și prevăzută cu un echipaj pestriț — turci, englezi și olandezi — cu treizeci de prăzi[130] la activul său în acel an. Să îi povestești viața, întoarcerea în lumea sa creștină, la Marsilia unde are soție și copii, apoi intrarea în serviciul orașului comercial, prinderea și, în sfîrșit, peste ani, mai tîrziu, execuția sa, *probabilă*, la Tunis, din ordinul lui Dey, în februarie 1616, toate aceste amănunte de care nu sîntem siguri[131] ar cere explicații, discuții, căutări. Este, oare, nevoie? Dar blonzii invadatori nu au venit singuri. Ei sosesc cu încărcături de pînze, bîrne, smoală, praf de pușcă, tunuri — și de asemenea cu corăbiile lor, aceleași corăbii care cutreieră oceanul și care de mult timp au făcut să pară ridicole uriașele carace și galioanele ibericilor. În același moment le primește și Livorno. Dar Algerul va ști să le utilizeze mai bine. Corabia îndepărtează aici galerele fine, galiotele tradiționale, cu carcasele lor ușoare și subțiri, supraîncărcate nu cu tunuri, bagaje și, poveri neînsuflețite, ci cu vîslași martirizați ocazional pentru ca luntrea să înfrunte marea dezlănțuită, și față de galerele grele ale creștinilor, să păstreze totdeauna avantajul vitezei. Echipajele extraordinare reprezentaseră forța raișilor din Alger. Dar Algerul adoptă corabia ușoară și ea creată tot pentru viteză și luare prin surprindere.

Alger, în 1580, însemna, poate, 35 de galere, 25 de fregate, plus un număr de brigantine și bărci. Către 1618, însemna, probabil, vreo sută de corăbii dintre care cea mai mică are între 18 și 20 de tunuri. În 1623 (cifră mai pro-

babilă, dată de Sir Thomas Roe, împuternicit cu interesele engleze la Cornul de Aur), înseamnă 75 de corăbii și mai multe sute de alte bărci. Este timpul în care pirateria nord-africană se concentrează aproape în întregime la Alger; Tripoli, temutul Tripoli (în Italia, către 1580, celui care pleca pe mare i se spunea: Să te ferească Domnul de galerele tripolitane!) nu are, în 1612, decît două corăbii, iar Tunis, șapte în 1625[132]. Situația este oare la fel și în vest unde, în 1610 apoi în 1614, spaniolii au cucerit Al-Arraïch și Marmora fără luptă[133]? În orice caz, Algerul se mărește, geme de bogății. Un captiv portughez[134] ne spune că, între 1621 și 1627, există vreo 20 000 de prizonieri în Alger, jumătate oameni din „cea mai bună creștinătate", portughezi, flamanzi, scoțieni, englezi, danezi, irlandezi, unguri, croați, spanioli, francezi, italieni; jumătate eretici sau idolatri, sirieni, egipteni și chiar japonezi și chinezi, oameni din Noua Spanie, etiopieni. Și fiecare națiune furnizează, bineînțeles, lotul său de renegați... Să ținem seama de coeficientul de imprecizie al mărturiei: rămîne de netăgăduit faptul că haina de Arlechin a Algerului și-a înmulțit culorile. În timp ce, corsarii algerieni umplu marea, orașul lor este de acum încolo pe măsura întregii lumi mediteraneane. În 1624, algerienii pradă Alexandrette, capturează aici două nave, una franceză și alta olandeză[135]. În plus se răspîndesc dincolo de Gibraltar, jefuiesc Madeira în 1617, Islanda în 1627, ating țărmul Angliei (am mai spus-o) în 1631[136], fac piraterie de atunci în Atlantic (mai ales între 1630 și 1640)[137]. Pirateria musulmană s-a unit cu pirateria oceanică... Și Simon Danser, alias Simon Rais, iar el, este, se spune, cel care i-ar fi învățat pe algerieni, poate încă din 1601, să traverseze cu iuțeală dificila strîmtoare a Gibraltarului[138].

Se poate trage concluzia?

Acest dosar al pirateriei algeriene, prost rezumat, nu comportă concluzii decisive. Aş fi înclinat, în ce mă priveşte, să înscriu această activitate algeriană pe seama unei conjuncturi nu încă dezastruoasă pentru spaţiul mediteranean. Lucrarea înnoitoare a lui Godfrey Fischer nu mă contrazice, dimpotrivă. Dar el complică problema nu fără motiv. După opinia lui s-a exagerat rolul nociv şi aproape culpabil, faţă de Occident, al pirateriei musulmane în general şi al activităţii algeriene în particular. Buna credinţă a fost, la fel de adesea de partea adversarilor Creştinătăţii ca şi de partea apărătorilor şi slujitorilor ei. Asupra acestui punct, orice „judecător" îi va da dreptate. Dar, istoria îi respinge pe judecători. Este deosebit de important să constatăm, mereu împreună cu al nostru coleg englez, că întreaga activitate a pirateriei în Mediterana a fost exagerată. Am plecat prea mult urechea la plîngerile şi argumentele unor riverani ai mării creştine, iar istoricii şi-au depus concluziile în prea mare pripă.

Pirateria nu a fost acea calamitate a lui Dumnezeu abătîndu-se asupra prosperităţii mării. Pentru a-şi stabili mai bine concluziile, G. Fischer ar vrea să revizuiască cifrele noastre: cele 100 de corăbii din Alger îi par prea numeroase. De fapt, noi ignorăm cifra exactă, şi mai ales variaţiile sale o dată cu trecerea anilor. Dar este sigur că aceste corăbii au capacitate redusă, că ele sacrifică vitezei puterea armamentului lor[139]. Adesea, ele nu sînt decît borfaşi, capturînd la bordul lor cîteva butoiaşe de peşte, din Terra-Nova sau de aiurea. Astfel cînd apar pe coasta engleză în 1631, noutatea lor, *novelty*, uluieşte şi nu pericolul real[140]. Acolo, ca şi în altă parte, e vorba doar despre înţepături de ace.

Putem, oare, să ne lăsăm convinşi? Da şi nu. Da, căci rezolvasem problema prea repede şi în-

tr-un mod unilateral; nu pentru că Algerul este un fenomen mondial, internațional, nu numai islamic sau nord-african. Nu, totuși, pentru că alte mărturii decît cele pe care le folosește G. Fischer dau o tonalitate diferită. Studii atente ca acela al lui Alberto Tenenti[141] ne restituie, la momentul potrivit, imaginea unei piraterii complexe cu lovituri serioase. Sondajul pe care îl oferă, din 1592 în 1609, în legătură cu navele în drum spre Veneția, sau părăsind portul ei, nu poate fi valabil la scara întregii Mediterane. Totuși, cum Veneția are privilegiul de a fi ținta tuturor elanurilor corsare, testul nu este strict local. Pe cele vreo 250—300 de nave jefuite în acest scurt interval și pe care l-am putut fixa pe hartă, cunoaștem cu o relativă precizie agresorul în 90 de cazuri. Corsarilor musulmani le revin 44 de capturări, celor nordici (englezi și olandezi) 24, iar celor spanioli 22. Pirateria creștină și cea musulmană, în mare, se echilibrează. Față de aceste 250—300 de capturări, au existat 360 de naufragii. Oamenii sînt deci aproape la fel de vătămători ca forțele naturii[142]. Dacă am accepta o clipă, fără a crede prea mult, că traficul Veneției reprezintă a zecea parte din cel al mării, considerînd că toate proporțiile rămîn aceleași, ar trebui să socotim din 1598 în 1609, deci într-un răstimp de 18 ani, 2 500 sau 3 000 capturări la activul corsarilor, adică 138—166 capturări anuale în medie (fără a mai socoti oamenii, mărfurile, bunurile capturate pe țărmuri). Cifre modeste. Să nu ne încredem totuși prea mult în modicitatea acestor cifre nesigure[143]. Dar nici în modicitatea utilajului flotei corsare. El este la înălțimea rezistenței întîmpinate într-o mare cutreierată de nenumărate nave foarte mărunte și în care ordinea este prost menținută. Pirateria înseamnă de altfel, abordajul, arma albă, archebuza, mult mai mult decît tunul. Dacă am judeca băr-
 cile uscocilor, după armamentul lor nu ne-am

putea imagina că au constituit cîndva un pericol. Și totuși, așa au stat lucrurile!

Evident, esențialul rămîne corelarea efectivă dintre piraterie și viața mediteraneană. Spun bine, efectivă: totul urcă, totul coboară împreună. Dacă pirateria de-abia își înfige dinții în viața pașnică a comerțului înseamnă că hrana oferită riscă să fie insuficientă; a putut exista chiar o contracție a Mediteranei. Pentru a stabili acest lucru ne-ar trebui cifre, și ele ne lipsesc încă. Nu avem nici o idee precisă despre numărul global al navelor corsare, despre cantitatea prăzilor, sau mulțimea captivilor... Această mulțime pare să crească.

Răscumpărarea captivilor

Pretutindeni, în lumea creștină, se crează instituții pentru răscumpărarea celor săraci: bogații, știm, se răscumpără singuri. În 1581, Papalitatea dă exemplul: Grigore al XIII-lea crea *Opera Pia della Redenzione de'Schiavi**, și o lega de vechea și activa *Arciconfraternità del Gonfalone*** din Roma. Primele răscumpărări aveau loc în 1583, întîia delegație ajungea în Alger în februarie 1585[144]. În 1596, se înființează în Sicilia *Arciconfraternità della Redenzione dei Cattivi**** care își are sediul la biserica Santa Maria Nuova, din Palermo. Era, de altfel, reluarea vechilor instituții care funcționaseră, încă din secolul al XVI-lea[145]. La 29 octombrie 1597[146], la Genova, se înființa activa instituție *Magistrato del Riscatto degli Schiavi***** care și ea relua activitatea unei organizații ce urcă pînă în 1403, la *Magistrato di*

---

* Instituția de binefacere pentru răscumpărarea sclavilor (lb. ital. — N. tr.).

** Arhicongregația stindardului (lb. ital. — N. tr.).

*** Arhicongregația răscumpărării captivilor (lb. ital. — N. tr.).

**** Instituția răscumpărării sclavilor (lb. ital. — N. tr.).

Misericordia. Erau necesare asemenea administrații, tribunale, și pentru acești prizonieri loviți, ca să spunem astfel, de moarte civilă temporară, care se întorceau, cînd se întorceau, cu situații incredibile ce trebuiau rezolvate. Dispăruți de timp îndelungat, sau renegați, ei lăsau prea multe lucruri încurcate, așa încît familiile erau silite să intervină, să întocmească acte de dispariție, în timp ce „ministerul captivilor" intervenea, la rîndul său, pentru a salva drepturile și mijloacele de trai ale celor absenți. Ce minunată sursă documentară constituie lunga serie de acte genoveze, pentru cine ar vrea să clarifice istoria acestor captivități, nu literatura lor facilă!

A salva prizonierii, foarte bine. Dar înainte de toate, trebuia să li se salveze sufletele. Ordinele religioase s-au ocupat cu pasiune de această importantă misiune. Mai era nevoie să se și strecoare în Africa de nord, sub pretextul plauzibil al răscumpărărilor, să se înțeleagă cu organizațiile de binefacere, să obțină un permis de liberă trecere și, din Roma, din Spania, din Genova sau de oriunde, milosteniile justificative. Despre aceste negocieri dificile ne vom forma o idee citind scrisoarea capucinului Fra Ambrosio da Sancino, datată din Marsilia, 7 decembrie 1600, și adresată către *Magistrato del Riscatto*, la Genova... Capucinii și carmeliții și-au împărțit munca spirituală, cei din urmă la Tetouan, ceilalți la Alger. Dar interminabile sînt negocierile pentru a obține pretextul unei călătorii și „timpul necesar mîntuirii sufletelor, căci numai asta căutăm și nimic altceva"[147].

O dată cu aceste răscumpărări, aceste schimburi de oameni și de mărfuri, se schițează o nouă geografie a piețelor și a comerțului. Călătoriile mîntuitorilor se înmulțesc, ei transportă în bărcile lor ori bani, ori mărfuri, totul cum se cuvine asigurat[148]. În Alger, după 1579, totul se înregistrează la Consulatul Franței, la fel ca în Tunis, începînd cu 1574. La Tabarca[149],

în jurul anului 1600, funcționează un alt centru activ de răscumpărări, în direcția Tunisului și a Bizertei. La întoarcerea celor eliberați, se desfășoară mari ceremonii, cu defilări și rugăciuni de mulțumire. În 1559 deja[150], la Lisabona, un convoi de captivi eliberați se plimbă prin oraș, ducînd la capătul unui băț unica pîine neagră, singura hrană din temnițe ... Cine nu vede cum creează contacte și legături aceste capturări, călătorii, eliberări? O dată cu reciprocitatea loviturilor corsare se ajungea la situații încîlcite. Un document al Consulatului francez din Tunis[151] semnalează pe un preot sard, sclav al soției lui Mamet Arnaut, el însuși sclav al regelui Catolic. Aceste încurcături fac schimburile posibile dacă nu și rapide.

Pe de altă parte, concomitent cu suprapopularea temnițelor se înmulțesc evadările. Am văzut isprăvile fregatei lui Felipe Romano, valencianul, călăuză recunoscută a întemnițaților din Alger. Aceștia își organizează ei înșiși fuga și evadarea în grup este un fapt obișnuit[152]. Într-o zi, ei capturează o corabie, altă dată o galeră, și fie ce-o fi! Sînt amănunte simpatice ale acestor vieți nefericite. Ușurința fugii se datorește în mare parte numărului crescînd al acestui neam interlop, pe jumătate musulman, pe jumătate creștin, care trăiește la granița dintre două lumi, într-o alianță frățească ce ar fi și mai vizibilă dacă nu ar exista statele care să mențină acolo o anumită ordine. Fraternizare în renegare (nu este cea mai frumoasă, dar este, fără îndoială, cea mai întinsă); fraternizare în comerț, în traficul răscumpărărilor și al mărfurilor. La Constantinopol, este specialitatea renegaților italieni; la Alger, a marinarilor de la capul Corse, obișnuiți ai raișilor și ai temniței, pescuitori ocazionali de mărgean, transportori de ceară, lînă, piei; la Tunis, este, aproape un monopol al consulilor francezi, care sînt acuzați că pot înlesni după voie ieșirea oricui și că, la nevoie, pentru bani, pot proceda astfel ca un anume captiv să nu se în-

toarcă[153]. Peste tot se întîlnesc intermediari evrei.

Toate sînt operațiuni aducătoare de cîștiguri. Să faci negoț la Alger, înseamnă 30% beneficiu sigur, spune un negustor genovez întrebat... În fapt, trebuie, să se amintească, nu o dată, în Spania, că este interzisă transportarea în Alger a mărfurilor prohibite, și de asemenea, cumpărarea mărfurilor jefuite[154], că este interzis să se cumpere aici mărfuri de la corsari. Dar aceștia găsesc ușor cumpărători din Italia și Livorno. În secolul al XVII-lea legătura mai există încă. Capturarea unei nave portugheze, în 1621, lasă în mîna raisilor algerieni un lot de diamante „cu care se îmbogățește întreaga Italie", ne spune povestitorul[155]. Turcii nefiind buni cunoscători ai pietrelor prețioase, le-au vîndut cu prețuri mici ... Dar nu reușim decît să întrezărim aceste realități zilnice care fac mai puțină vîlvă. La fel, poate chiar mai mult decît Algerul, Tunisul este locul de întîlnire al schimburilor interlope. Un fel de Shanghai al acestor timpuri, spune un istoric sicilian[156]. Și are, cu siguranță, dreptate.

Un război îl îndepărtează pe altul

Cînd se spune, deci: în 1574 războiul încetează în lumea mediteraneană, trebuie să se precizeze despre ce fel de război este vorba. Războiul major, regulat, susținut cu mari cheltuieli prin expansiunea autoritară a statelor întinse, da, acesta dispare. Dar forțele sale vii, oamenii pe care beneficiile și salariile devenite insuficiente nu îi mai pot fixa de viața armadelor, (faptul nu scapă unui venețian perspicace, Căpitanul Golfului Filippo Pasqualigo, în 1588) sînt redați vieții duse la nimereală de falimentul războiului major. Marinarii galerelor, uneori galerele înseși care scapă flotelor, soldații sau

 cei care în mod normal ar fi fost soldați, aven-

turierii cu o rază de acțiune mai mare sau mai mică, toți sînt preluați de războiul mărunt, terestru sau maritim. Un război îl alungă, îl înlocuiește pe altul. Războiul major, savant, modern și costisitor ajunge în nordul Europei și în Atlantic, și brusc lumea mediteraneană nu va mai adăposti decît forme secundare și degradate. Societățile, economiile, civilizațiile sale se vor acomoda cum vor putea cu războiul de partizani și cu războiul navelor corsare. La drept vorbind, ele vor consuma forțe, remușcări, conștiințe neîmpăcate, răzbunări, revanșe... Războiul bandiților consumă, de asemenea, dinainte, un război social care nu izbucnește. Războiul piraților consumă o cruciadă (sau un *djihad*): nici unul, nici altul nu mai interesează pe nimeni, în afară de nebuni și de sfinți.

O dată cu revenirile masive la pace (1598, 1604, 1609), războiul major părăsește, în același fel nordul și Atlanticul; el își proiectează atunci către lumea mediteraneană amenințările, planurile, visurile... Va reveni? Nu, și această este semnificația testului reprezentat de războiul eșuat al ducelui de Osuna și al Spaniei împotriva Veneției (1618—1619). Nu, și aceasta reprezintă dovadă că lumea mediteraneană nu mai este, probabil, în stare să-i ducă greutatea, adică să-i suporte cheltuielile. Dar ea totuși nu s-a eliberat.

La acest nivel, concluzia noastră va fi pesimistă. Dacă secolul al XVI-lea mediteranean, privit în viața sa războinică, nu este o minciună sau o iluzie — prin metamorfozele, schimbările, simulacrele, revalorificările și degradările sale — războiul acum își asigură perenitatea: firele sale roșii nu se rup toate deodată. *Bellum omnium pater** adagiul antic este familiar oamenilor din secolul al XVI-lea. Părinte al tuturor lucrurilor, fiu al tuturor lucru-

* Războiul este părintele tuturor lucrurilor (lb. lat. — N. tr.).

rilor, fluviu cu o mie de izvoare, mare fără țărmuri. Părinte al tuturor lucrurilor, dar nu și al păcii, atît de visate, atît de rar atinse. Fiecare epocă își fabrică războiul și războaiele sale. Pentru lumea mediteraneană, după Lepanto, epoca s-a terminat cu un război mare într-adevăr al ei. Războiul major s-a plasat în nord, la vest pe Atlantic — și pentru secole — acolo unde trebuie să fie, acolo unde bate inima lumii. Această îndepărtare, prin ea însăși, anunță, subliniază mai bine decît un lung discurs, retragerea Mediteranei, și o consacră. Cînd în 1618, o dată cu primele focuri ale Războiului de 30 de ani, războiul major, apare din nou, el se află departe de lumea mediteraneană. Marea Interioară nu mai este inima violentă a omenirii.

65 — PRIZONIERI CREȘTINI ÎN DRUM SPRE CONSTANTINOPOL

După un desen de S. SCHWEIGGER, 1639.

NOTE

1. *Op. cit.*, p. 127.
2. Despre piraterie, imens subiect fără limite, vezi paginile strălucitoare ale lui Louis DERMIGNY, *La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton*

au XVIIIe siècle, 1719—1833, 1964, vol. 1, p. 92 și următoarele. Aceste pagini pun în discuție în secolul al XVII-lea „marea centură" a pirateriei din Antile în Extremul Orient. Această ascensiune și această ubicuitate sînt puse în raport cu dezorganizarea marilor Imperii: turc, spaniol, Imperiul Marelui Mogul, China muribundă a dinastiei Ming.

3. Paginile care urmează se bazează pe rezultatele a trei cărți esențiale: Otto ECK, *Seerauberei im Mittelmeer*, München și Berlin (prima ediție 1940, a doua 1943) pe care nu am putut să o procur decît foarte tîrziu (lipsește încă în Biblioteca Națională a Franței). Godfrey FISCHER, *Barbary Legend, War, Trade and Piracy in North Africa*, Oxford, 1957, pledoarie în favoarea nord-africanilor, obligă la reluarea dosarelor pe care le credeam clasate o dată pentru totdeauna. În sfîrșit, cartea bogată în documente inedite a lui Salvatora BONO, *I corsari barbareschi*, Torino, 1964. Bibliografiile copioase ale acestor trei volume, mai ales a ultimului, mă scutește să înmulțesc referințele.
4. Ziua a cincea, nuvela a doua.
5. Și ea se găsește în întregime în *Don Quijote*, în *La illustre fregona*, vol. 2, p. 55; *El amante liberal*, vol. 1, p. 100—101; *La espanola inglesa*, vol. 1, p. 249, 255.
6. Există puține autorizații justițiare în lumea mediteraneană. Un exemplu, autorizațiile de represalii ale lui Filip al IV-lea date împotriva francezilor, Madrid, 2 august 1625, B.N., Paris, Esp. 338, f° 313. Pe ocean pirateria, practicîndu-se între creștini, are nevoie din acest motiv de autorizații justițiare.
7. S. BONO, *op. cit.*, passim și p. 12—13, 92 și următoarele.
8. G. FISCHER, *op. cit.*, p. 140.
9. *Ibidem*, passim și p. 84 și 139.
10. C. DURO, după G. FISCHER, *op. cit.*, p. 138.
11. S. BONO, *op. cit.*, p. 7, după A. Riggio: „expediția corsară nord-africană luase, în Calabria, forma autentică a unei lupte de clasă".
12. D. de HAEDO, *op. cit.*, p. 116.
13. Marino de Cavalli către Doge, Péra, 8 sept. 1559, A.d.S. Venezia Senato Secreta, Constantinopol, 2/B f° 186.
14. Bernardo PANÇALBA, guvernator al insulei, către Împărăteasă, Ibiza, 26 august 1536, A.N., K 1690 (origin. în catalană, trad. în castiliană).
15. Barcelona, 24 iulie 1588, Simancas E° 336, f° 164.
16. A. Com. Cassim. E E 7, 21 decembrie 1580.

17. Henric al IV-lea către Filip al III-lea, Paris, februarie 1600, Scrisori ale lui Henric al IV-lea către Rochepot, p. 3—4.
18. 25 decembrie 1596, Simancas E° 343.
19. Consulii Marsiliei către Domnii duci și guvernatori ai orașului Republicii Genova, Marsilia, 20 aprilie 1574, A.d.S. Genova, Francia, Lettere Consoli, 1 2618.
20. Madrid, 28 martie 1566, A.N., K 1505, B 20, nr. 91.
21. Henric al III-lea către Filip al II-lea, Paris, 30 septembrie 1575, A.N., K 1537, B. 38, nr. 113, copie span.
22. P. GRANDCHAMP, *op. cit.*, vol. 1, p. 42.
23. A.d.S. Firenze, Mediceo 2845, Giulio Gotti către fratele său, Genova, 22 august 1597.
24. 20 noiembrie 1563, Simancas E° 1052, f° 44.
25. Simancas E° 1146 sau aceeași relatare, Simancas E° 1071, f° 78.
26. S. BONO, *op. cit.*, p. 3.
27. F. GRENARD, *op. cit.*, p. 54; W. HEYD, *op. cit.*, vol. 2, p. 258.
28. R. COINDREAU, *Les corsaires de Salé*, Paris, 1948.
29. A.d.S. Firenze, Mediceo, 4274, 4279; Simancas E° 489, 1150, 1451; A.N., K 1672, nm. 22; G. VIVOLI, *op. cit.*, vol. 3, p. 155.
30. *Op. cit.*, p. 86 v° și următoarele.
31. Alexandre O. OEXMELIN, *Histoire des aventuriers flibustiers*... Trevoux, 1775, t. 1, p. 124—131.
32. V. LAMANSKY, *op. cit.*, p. 592, nota 1.
33. BELON DU MANS, *op. cit.*, p. 98 v°.
34. Vezi mai sus.
35. A. Com. Marseille BB 40 f° 197 și următoarele; 19 august 1561, Sim .E° 13; E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 2, p. 659—661 (27 iunie 1561) p. 799—803 (2—7 septembrie 1561); Bayonne, 28 iunie 1566, A.N., K 1504 B 19, nr. 34; Venezia, 18 august 1565, Simancas E° 1325; Carol al IX-lea către Fourquevaux, Orcamp, 20 august 1566, FOURQUEVAUX, *op. cit.*, p. 48—49.
36. G. FISHER, *op. cit.*, p. 144.
37. După M. SANUDO, citat de C. MANFRONI, *op. cit.*, vol. 1, p. 37. La fel în Franța, scrisori regale din 1496, Alfred SPONT, „Les galères dans la Méditeranée de 1496 à 1518“ în: *Revue des Quest. hist.* 1895; Alberto TENENTI, *Cristoforo de Canal. La marine venitienne avant Lepante*, 1962, p. 78 și următoarele. Veneția nu va avea galere de *condennati* decît începînd cu 1542, *ibidem*, p. 82.
38. Relación de lo de Tremeti (1574). Insulele Tremiti sînt poziții cheie pe malul adriatic al regatului Neapole... Simancas E° 1333. „*Después*

*de la pérdida de Rodas multiplicándose los corsarios en el mar Adriático ...“**.

39. *Relazione di Soriano*, p. 54.
40. *Op. cit.*, p. 158.
41. Nu în 1558 cum spune C. DURO, *op. cit.*, vol. 2, p. 16. Incursiuni corsare asemănătoare, în 1562, ale unui anume Francisco de Soto, cu baza de plecare în Mallorca, D. de HAEDO, *op. cit.*, p. 163 v°.
42. Madrid, 13 iunie 1567, Simancas E° 333.
43. Relación del tercer viaje q. ha hecho Juan Phelipe a Argel (1595), Simancas E° 342.
44. Viceregele Valenciei către Filip al II-lea, Valencia, 30 iulie 1594, Simancas E° 341.
45. Salomone MARINO, în: A. st. sic., XXXVII, p. 18—19; o brigantină din Trapani făcînd piraterie, 17 noiembrie 1595, Simancas E° 1158.
46. AMAT DI S. FILIPPO, *Misc. di storia italiana*, 1895, p. 49.
47. D. de HAEDO, *op. cit.*, p. 44.
48. Înştiinţare din C., octombrie 1568.
49. D. de HAEDO, *op. cit.*, p. 160 v°; Pera, 9 aprilie 1561, A.d.S., Venezia, Senato Secreta Costant, 3/C Venezia, 22 martie 1561, Simancas E° 1324. f° 83.
50. Venezia, 27 septembrie 1559, Simancas E° 1323.
51. A. de HERRERA, *Historia general del mundo ...* Madrid, 1601, vol. 1, p. 15.
52. *Ibidem.*
53. Pera, 13 iulie 1560, A.d.S. Venezia, Sena, Secreta Cost., 2/B f° 253.
54. Baron de BUSBEC, *op. cit.*, vol. 2, p. 279, către 1556.
55. J.B.E. JURIEN DE LA GRAVIÈRE, *Les chevaliers de Malte ...* 1887, vol. 1, p. 16—18.
56. *Ibidem*, p. 63—64 şi Simancas E° 1050, f° 27, 28 mai 1562.
57. *Ibidem*, p. 64.
58. Informaţie din Messina, 1 iunie 1563, Simancas E° 1052 f° 189.
59. Per lre (=lettere) di Messina, 7 mai 1564, Simancas E° 1383.
60. G. MECATTI, *op. cit.*, vol. 2, p. 723.
61. G. VIVOLI, *op. cit.*, vol. 3, p. 53.
62. Daniel Barbaro către Doge, Pera, 28 martie 1564, A.d.S. Venezia, Senato Secreta 4/D.
63. Vezi pagina următoare, nota 69.
64. Silva către Filip al II-lea, vol. 5, 10 septembrie 1574, Simancas E° 1333.

---

* De la pierderea Rodosului, înmulţindu-se corsarii în marea Adriatică ... (lb. span. — N. tr.).

65. *Cavalieri di San Stefano* ... Pisa, 1928.
66. Pentru poliția venețiană, rolul considerabil al punctului de pîndă din Cerigo; începînd cu 1592 (E. ALBÈRI, *op. cit.*, vol. 3, 5, p. 430), garda venețiană din Cerigo ar fi reușit să protejeze navigația turcă. Cerigo, spune Cigala"... *fanale e lanterna dell'Arcipelago e la lingua e la spia di tutti gli andamenti turcheschi*..."*.
67. Nota di vascelli presi (1575), A.d.S., Firenze, Mediceo 2077, f° 536.
68. Alt exemplu, 10 decembrie 1558, *Corpo. dipl. port.* vol. 8, p. 78.
69. Toate amănuntele acestui paragraf sînt luate dintr-un raport din 1574, A.d.S., Firenze, Mediceo 2077, f°s 517—520 v°, și dintr-un raport din 1597, *ibidem*, f° 659 și următoarele.
70. *Nota delli schiavi*... (1579—1580), ibidem, f° 606 și următoarele. Listă de ocnași, răniți sau morți, *ibidem*, f° 349.
71. *Ibidem*, 4279, numeroase misive din Alger, de la Mustafa Aga, 15 aprilie 1585; de la soția lui Arnaut Mami, 20 octombrie 1586; de la Mehmet Pașa „rege" în Tripoli, iunie și iulie 1587; de la Arnaut Mami, 9 octombrie 1589; de la Morat Bey, *capitan general de mar y tierra deste reyno de Argel***, 16 febr. 1596, etc.
72. Galerele ordinului Sfîntului Ștefan, crucea roșie în Levant, G. VIVOLI *op. cit.*, vol. 4, p. 11. Cucerirea fortăreței din Chios, G. MECATTI, *op. cit.*, vol. 2, p. 816.
73. G. VIVOLI, *op. cit.*, vol. 4, p. 29—30.
74. Alonso de Cueva către Filip al III-lea, Veneția, 7 februarie 1609, A.N., K. 1679.
75. C. 10 aprilie 1591, A.N., K 1675 „... para guarder el Arcipielago de la inbasion de Malta..."***.
76. Corăbii nord-africane pradă Candia, H° Ferro către Doge, Péra, 12 noiembrie 1560, A.d.S. Venezia, Sen° Secreta Cost., 2/B f° 291 v°; Simancas E° 1326, 12 august 1567; A.N., K 1677, 7 iulie 1600. Pentru secolul al XVII-lea, Paul MASSON, *op. cit.*, p. 24, 33, 380.
77. F° de Vera către Filip al II-lea, Venezia, 10 iulie 1601, A.N., K. 1677.
78. J. B. de Tasis către ambasadorul spaniol la Genova, Paris, 20 iulie 1602, A.N., K 1630.
79. Salomone MARINO, în: *Arch. Stor. Sic.*, vol. 37, p. 27.

---

* far și felinar al Arhipelagului și informator și spion al tuturor mișcărilor turcești (lb. ital. — N. tr.).

** Comandant suprem al mării și uscatului din acest regat al Algerului (lb. span. — N. tr.).

*** pentru a apăra Arhipelagul de invazia din Malta (lb. span. — N. tr.).

80. *Relación sobre lo del bergantin de Pedro Lenza*... Simancas E° 1336, 1577. Silva către Filip al II-lea, Venezia, 20 noiembrie 1577 *ibidem*.
81. *Relación que ha dado el embaxador de Venecia*... Simancas E° 1342. Documentul semnalează alte două galiote trimise în expediții corsare de P. de Leyva pe cheltuiala sa, contrar ordinelor Regelui.
82. Marcantonio Colonna către Filip al II-lea, Messina, 10 iulie 1578, Simancas E° 1148.
83. F° de Vera către Filip al III-lea, Veneția, 5 februarie 1601, A.N., K 1677. Importantă și lungă pledoarie.
84. V. LAMANSKY, *op. cit.*, p. 578 (1588), la fel p. 592, 599, 601—602. Complicitate a populației grecești.
85. G. BERCHET, *op. cit.*, p. 130 și 139.
86. Simancas E° 138, 7 iulie 1559.
87. El Prior y los Consules de Sevilla către Filip al II-lea, 7 mai 1561, Simancas E° 140.
88. *Op. cit.*, p. 69.
89. A.d.S. Napoli Farnesiane, fasc. II, vol. 2, f° 271, 28 iunie 1561; Simancas E° 1126, 29 iunie 1561; J. NICOT, *op. cit.*, p. 70, 17 august 1561.
90. Episcopul de Limoges către Rege, Madrid, 12 august 1561, B. N. Paris, Fr. 16103, f° 33 și următoarele.
91. Relación de lo que ha hecho Dragut, 15—30 septembrie 1563, Simancas E° 1127.
92. Simancas E° 1052, f° 182.
93. Simancas E° 1392, 18 septembrie 1563.
94. Ibidem.
95. Simancas E° 1052, f° 212.
96. Ibidem, viceregele Neapolelui către Giovanni Andrea Doria, 20 septembrie 1563.
97. *Ibidem*, f° 214, 9 septembrie 1563.
98. *Ibidem*, f° 217, 10 septembrie 1563.
99. Simancas E° 1393, 24 mai 1564.
100. Oysel către Carol al IX-lea, Roma, 4 mai 1564, E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 2, p. 755, în notă.
101. *Op. cit.*, vol. 2, p. 69, 7 aprilie.
102. Simancas E° 1132, Pescaire către Filip al II-lea, 18 iunie 1569.
103. FOURQUEVAUX, *op. cit.*, vol. 1, p. 90.
104. *Ibidem*, p. 122.
105. *Ibidem*, p. 135.
106. Simancas E° 1052, f° 184.
107. Pedro de SALAZAR, *Hispania victri*, 1570, p. 1 v°.
107 a. Citat de C. DURO, *op. cit.*, vol. 2, p. 45—46.
108. Citat de H. FORNERON, *op. cit.*, vol. 1, p. 351—352.

109. 3 iulie 1561, Simancas, E° 1051, f° 108.
110. H. FORNERON, *op. cit.*, vol. 1, p. 365; CAMPANA, *op. cit.*, vol. 2, 12, p. 87 și v°; Pietro EGIDI, *Emmanuele Filiberto*, vol. 2, p. 27 dă data de 1 iunie, Campana pe cea din 31 mai. Raidul condus de Euldj Ali. Vestea sosește în Spania, Maçuelo către Filip al II-lea, Toledo, 12 iulie 1560, Simancas E° 139.
111. Figueroa către Filip al II-lea, Genova, 19 iunie 1560, Simancas E° 139.
112. A.d.S. Genova, L. M. Spagna 3. 2412.
113. Avisos de Marsella, 2 mai 1564, Simancas E° 1393.
114. Marcantonio Colonna către Filip al II-lea, Messina, 26 iunie 1578, Simancas E° 1148.
115. E. ALBERI, *op. cit.*, vol. 2, V, p. 469.
116. Către Filip al II-lea, Palermo, 6 iunie 1582, Simancas E° 1150, „... *el mar lleno de corsarios**...".
117. A. Communales Marseille BB 40, fos 91 și următoarele.
118. *Ibidem*, fos 228 și următoarele.
119. *Ibidem*, BB 72, fos 10 și 10 v° și f° 29.
120. A.d.S. Venezia, Cinque Savii, 26.
121. A. de CAPMANY, vol. 3, *op. cit.*, p. 226—227; vol. 4, Anexă, p. 85; A.d.S. Firenze, Mediceo 4903, Madrid, 3 iunie 1572.
122. F. CORRIDORE, *op. cit.*, p. 21. În Corsica, la sfîrșitul secolului, 61 de sate distruse sau arse, CASANOVA, *Histoire de l'Église corse*, 1931, vol. 1, p. 102.
123. *Op. cit.*, p. 153.
124. *Op. cit.*, p. 158.
125. Vezi mai sus.
126. Vezi mai jos.
127. O. ECK, *op. cit.*, p. 139 și următoarele. Pentru tot acest paragraf C. FISHER, *op. cit.*, passim și p. 96 și următoarele.
128. E. MERCIER, *Histoire de l'Afrique septentrionale*. Paris, 1891, vol. 3, p. 189.
129. G. FISHER, *op. cit.*, p. 194.
130. S. BONO, *op. cit.*, p. 361 și nota 21.
131. *Ibidem*, p. 89.
132. 20 noiembrie A. BALLESTEROS Y BERETTA, *op. cit.*, vol. 4, 1, p. 485.
133. *Historia trágico-maritima, Nossa Senhora da Conceyção*, p. 38.
134. H. WÄTJEN, *op. cit.*, p. 138, nota 2; Paul MASSON, *op. cit.*, p. 380.
135. S. BONO, *op. cit.*, p. 178.
136. J. DENUCE, *op. cit.*, p. 20 și chiar mai înainte, astfel nord-africanii (turcii) în fața ...

---

* marea plină de corsari (lb. span. — N. tr.).

137. Vezi mai sus.
138. Vezi mai sus.
139. G. FISHER, *op. cit.*, p. 186.
140. *Ibidem*, p. 138.
141. *Naufrages, corsaires et assurances maritimes à Venise*, 1592—1609, 1959.
142. *Ibidem*, p. 27 şi următoarele.
143. Dificultatea constă mai ales în a măsura importanţele *relative*. Abordez această problemă într-o altă lucrare: *Structurile cotidianului*, vol. 1, capitolul 1. A urmări îndeaproape o serie de cifre din secolul al XVI-lea, înseamnă a găsi o altă scară. Totul va depinde de acest lucru.
144. Salvatore BONO, „Genovesi schiavi in Algeri barbaresca" în: *Bollettino Ligustico*, 1953; „La pirateria nel Mediterraneo, Romagnuoli schiavi dei Barbareschi", în: *La Pié, Rassegna d'illustrazione romagnuola* 1953.
145. G. LA MANTIA, în: *Archivio storico siciliano*, vol. XLIV, p. 203.
146. R. RUSSO, în: *Archivio storico di Corsica*, 1931, p. 575—578. Despre răscumpărări, o enormă documentaţie inedită.
147. A.d.S. Genova, M° del R° degli Schiavi, Atti, 659.
148. *Ibidem*, 14 şi 15 mai 1601, asigurare a 2 532 lire, cu 4% (două asigurători).
149. *Ibidem*, foarte vastă documentaţie şi astfel, cu titlu de exemplu, Giacomo Sorli către Filippo Lomellini, Tunis, 7 noiembrie 1600.
150. J. NICOT, *op. cit.*, p. 25, 21 septembrie 1559.
151. P. GRANDCHAMP, *op. cit.*, vol. 1, p. 43, 26 august 1592.
152. Relación del tercer viaje que ha hecha J. Phelipe Romano a Argel (1594), Simancas E° 342.
153. G. Atkinson, *op. cit.*, p. 133.
154. Astfel, interdicţia dată valencienilor, 4 ianuarie 1389, B.N., Esp. 60, f°s 441 şi v°. Enumerare nu mai puţin frecventă de *marcaderias no prohibidas**, 17 iulie 1582, Simancas E° 329, vol. 1.
155. *H. trágico-maritima, N. Senhora da Conceyção*, p. 19.
156. Carmelo, TRASSELLI, „Noti preliminari sui Ragusei în Sicilia", articol inedit, p. 32 din dactilogramă.

* mărfuri neinterzise (lb. span. — N. tr.).

VIII

ÎN LOC DE CONCLUZIE: CONJUNCTURA ȘI CONJUNCTURILE

A vorbi despre conjunctură după capitolele consacrate vieții economice, politice, culturale și războinice a lumii mediteraneene nu înseamnă să terminăm întocmind cum se cuvine un bilanț, ci să inițiem o nouă cale și noi explicații.

De fapt, în paginile precedente dialogul dintre mișcare și semiimobilitate nu a fost niciodată întrerupt. Dar cînd întreaga scenă este părăsită încă de atunci în favoarea doar a mișcării, totul se schimbă, trebuie să se schimbe la fel, cum prin suprimarea unei dimensiuni, se trece de la o geometrie în spațiu la o geometrie plană — ultima, nu fără temei, mai simplă decît prima. Practic, ni se oferă o expunere cu alinierile sale, cu fazele, perioadele, crizele, cu anii săi de cotitură, cu tot patetismul și justificările sale comode, eventual, puțin amăgitoare. Căci conjunctura economică, cea mai răsunătoare, cea mai cunoscută dintre toate, se impune foarte repede celorlalte, le strivește sub limbajul ei, sub asprimile sale. Un neomaterialism își oferă serviciile. Este el sau nu îndreptățit?

Pariurile la plecare

A explica, în consecință, înseamnă a repera, a
 imagina corelații între respirațiile vieții ma-

teriale și celelalte fluctuații, atît de diverse, ale vieții oamenilor. Căci există nu *o conjunctură* ci *conjuncturi*, mai multe evantaie de istorii pe cale să se împlinească. Ar fi prea simplu, prea frumos să le putem aduce pe toate la un ritm major. Și, la urma urmelor, la care ritm? Nu există o conjunctură economică simplă și pe care ar fi suficient să o acceptăm, o dată cu imperativele și consecințele sale logice. François Simiand însuși distingea, cel puțin, două cînd vorbea despre maree purtînd în mișcarea lor, mișcarea proprie a valurilor. Dar, realitatea nu este atît de limpede ca această imagine. În mediul de mișcări vibratorii pe care îl distinge economia, calculul izolează cu ușurință zeci de mișcări conform cu lungimea perioadei lor; mișcarea seculară (așa-numitul *trend**, „cea mai lentă dintre mișcările lente"); conjuncturile îndelungate (ciclurile de 50 de ani ale lui Kondratiev, cicluri duble sau hipercicluri, intercicluri[1]); conjuncturile scurte, cicluri durînd sub zece ani, mișcări sezoniere. Mai multe limbaje contradictorii se desprind, astfel, din mișcarea generală a vieții economice, și printr-un anume artificiu.

Dacă dorim deci să utilizăm economia pentru a regăsi, străbătînd timpul revolut, firul cauzalităților, ni se prezintă zece, douăzeci de limbaje posibile și tot atîtea fire diferite. Istoria redevine imediat multiplicitate, incertitudine și posibilitate de a urma toate aceste vibrații, toate acele unde ale timpului trăit, care ar trebui să se adune în cele din urmă ca secundele, minutele, orele, sau chiar zilele, în mecanismul unui ceas — ansamblul care probabil ne va aluneca printre degete.

Dar un limbaj concret va fi preferabil unei discuții teoretice. Să ne imaginăm deci că avem în fața ochilor întreaga lume mediteraneană de-a lungul secolului al XVI-lea, așa cum am încercat să o reconstituim. Uitîndu-ne rezervele

---

* tendință (limba engl. — N. tr.).

și prudențele, să încercăm un moment s-o evaluăm de mai multe ori după normele acelui *trend* secular, apoi ale conjuncturilor îndelungate. Vom lăsa deoparte fluctuațiile scurte și sezoniere.

Trend-ul secular

În jurul lui 1470, probabil, începe o ascensiune seculară a vieții economice care se întrerupe, fără îndoială, sau cel puțin se încetinește, o dată cu scumpirile record ale anilor 1590—1600, mișcarea continuînd cum-necum, pînă în 1650. Aceste date: 1470 (sau 1450), 1590, 1595 sau 1600, 1650, nu au decît valoarea unor repere foarte aproximative. Această lungă ascensiune se verifică, în esență pornind de la variațiile prețurilor la cereale. Fără îndoială că aceasta este o dată netă, hotărîtoare. Dacă am porni de la curbele salariilor, dacă putem porni de la curbele de producție, atunci s-ar degaja alte cronologii dar ar trebui imediat să le punem în legătură, să le comparăm cu autoritarele curbe ale grîului.

În orice caz, în timpul acestui lung secol al XVI-lea, o creștere lentă, în profunzime, a favorizat înflorirea vieții materiale și a tot ceea ce se putea hrăni din ea. A fost un fel de sănătate secretă a economiei. „În secolul al XVI-lea, îmi spunea într-o zi Earl J. Hamilton, toate rănile se vindecă". De fiecare dată apar compensații; astfel în domeniul industrial, debuturile spectaculoase își iau locul unul altuia; astfel, în domeniul comercial un capitalism se încetinește, un altul preia ștafeta.

Această vigoare internă nu dispare de pe o zi pe alta, la sfîrșitul secolului al XVI-lea; de fapt, reflexul întîrzie să se manifeste. Nu înainte de criza scurtă, structurală (adică împinsă foarte departe în profunzime) din 1619—1623,
 este părerea lui Ruggiero Romano[2] și aproape

și aceea a lui Carlo M. Cipolla[3]... Poate nu înainte de anul 1650, cum sugerează Emmanuel le Roy Ladurie[4], René Baehrel[5], Aldo de Maddalena[6] și Felipe Ruiz Martín[7] și cum gîndesc eu însumi tot mai mult, la capătul observațiilor pe care le-am putut face. Pe panta regresului există, bineînțeles, și frînări, recuperări vizibile, chiar în domeniul agricol pe care ni-l imaginăm lovit în primul rînd. Felipe Ruiz Martín îmi scrie[8]: „Decăderea agriculturii spaniole, după criza din 1582, nu este atît de vertiginoasă pe cît avem obiceiul să spunem; pe parcursul descreșterii sale există recuperări ciclice (adică scurte) din 1610 pînă în 1615 și alta către 1630; catastrofa nu este anterioară anului 1650".

Nu putem tranșa din două vorbe o dezbatere care, suficient de complicată în sine, pune problema posibilelor decalaje conjuncturale dintre diferitele părți ale Europei (cu toate că și în privința acestui ultim punct, consider mult prea simplu să așezăm față în față o conjunctură a Europei de nord cu o conjunctură mediteraneană, aceasta din urmă mai repede cuprinsă decît cealaltă în regresul secolului al XVII-lea . . .). Dar discuția rămîne deschisă. Pentru noi, istorici ai lumii mediteraneene, este vorba, de fapt, să ne debarasăm încă o dată de ideea obsedantă și falsă a unei decadențe premature. Îi fixasem termenul în prima ediție a acestei cărți, după 1600, sau chiar după 1610—1620[9]. Aș împinge, bucuros, termenul mai tîrziu cu vreo treizeci de ani.

Acestea fiind zise, este curios că evaluările generale ale economiștilor, făcute cu mult timp în urmă, dau, cu anticipație, drept punct final al acestui lung avînt anii de la mijlocul secolului al XVII-lea, adăugîndu-i-se astfel primii 50 de ani ai secolului, aflați sub semnul evident al unei anume decelerații.

În schimb, ei nu se înțeleg deloc în ceea ce privește fixarea punctului inițial. Avem de ales

între calculul Mariei Kerhuel[10] la care mă raliez și eu (1470, sau, mai exact, 1450) și cel făcut de Jenny Griziotti Kretschmann[11] (1510). Fiecare dintre cele două calcule poate fi susținut. Data cea mai timpurie, 1470, se deduce din curbele prețurilor nominale, data cea mai tîrzie din prețurile în bani. Prefer, ca René Baehrel, calculele în prețuri nominale, dar nu doresc să intru în această dispută.

În dezbaterea de față, se va putea, fără îndoială, apela la ajutorul unor date de alt ordin, pe care istoricii le vor lămuri treptat. La Veneția unde am studiat lucrurile destul de aproape, am fost impresionat, în ceea ce mă privește, de importanța construcțiilor și înfrumusețărilor orașului, începînd cu 1450, de transformarea podurilor de lemn de peste canale în poduri de piatră[12], de săparea unei fîntîni atît de mari aproape de biserica Santa Maria de Brolio, în august 1445[13], de construirea, în mai 1459[41], a unei noi loggia *in loco Rivoalti*, unde s-au desființat, în acest scop, dughene de țesători pentru continuarea lucrărilor la Palatul Dogilor. „În fiecare zi, acest oraș se înfrumusețează, notează un text din 1494[15]. Cel puțin, oamenii să respecte aceste înfrumusețări!“ Astfel va trebui în 1504[16] ca piața San Marco (care din 1495 poseda minunatul său orologiu[17]) să fie debarasată de barăcile pe care tăietorii de piatră le-au ridicat aici, plantînd alături de ele pomi și viță de vie, *„et quod pejus est: e facta una latrina che ogniuno licensiosamente va li far spurtitie . . .*“*. Aceste argumente nu rezolvă, bineînțeles, problemele, nici la Veneția (construcțiile se ridică oare o dată cu sau împotriva unei conjuncturi favorabile?), nici la scara întregii lumi mediteraneene. Dar, ele mă încurajează în legarea tuturor acestor ani însufle-

---

* Și, ceea ce e mai rău: s-a făcut o latrină unde în mod nerușinat oricine se duce să-și facă nevoile (lb. lat. și ital. — N. tr.).

ţiţi dintre 1450 şi 1650, în ceea ce am numit adesea „lungul secol al XVI-lea“ şi deci în considerarea acestuia cum sugerează Jean Fourraştié[18] şi elevii săi, drept independent, în primul său avînt, de valul de metale datorat Americii. Această implicare a unui oraş — Veneţia — luat ca „indicator“ este, fără îndoială, întemeiată; ea dezvăluie o conjunctură mai adevărată poate decît aceea pe care o semnalează curbele de preţuri. Este ceea ce gîndeşte Gilles Caster cînd scrie că „vigoarea se întoarce la Toulouse în 1460—1470“, sau cînd afirmă că acelaşi oraş, Toulouse, a cunoscut un secol întreg (pentru noi, primul secol al XVI-lea) de îmbogăţire (1460—1560)[19]. Dar ar trebui ca experienţa să fie repetată.

Unitatea, o anumită unitate a acestor 200 de ani, dintre 1430 şi 1650, reclamă, evident, explicaţii ample. Cauză sau efect, o largă ascensiune demografică traversează aceste două secole, mai mult sau mai puţin vie după regiuni şi ani, dar niciodată absentă, de cînd este posibilă observaţia. Totuşi acest *trend* în ascensiune nu înseamnă, am arătat, o creştere a nivelului vieţii. Cel puţin pînă în secolul al XVIII-lea, progresele economice se realizează mereu la un moment sau altul, în detrimentul maselor crescute de oameni, prin „masacre sociale“[20].

Incontestabil, această constantă expansiune a avîntului secular pare să fi favorizat consolidarea statelor teritoriale, apoi a imperiilor[21]. Schimbarea sensului evoluţiei le va crea dificultăţi evidente. Ea a favorizat, de asemenea, în ciuda incidentelor neplăcute, o societate, relativ deschisă. Aristocraţia se reface cum am văzut, printr-o invazie „burgheză“, aceasta fiind propulsată de o suită de afaceri rentabile ... Ar mai fi apoi, o dată cu schimbarea seculară, un blocaj al societăţilor, dar aici studiile ne lipsesc pentru a fixa o cronologie acceptabilă.

Istoricii economiei[22] sînt în general de acord în ceea ce privește oscilațiile îndelungate următoare, între o serie de puncte minime: 1460, 1509, 1539, 1575, 1621 și maxime: 1483, 1529, 1593, 1650. Aceste date sînt valabile cu o aproximație de unul, doi ani. Am avea, astfel, patru „valuri" succesive, fiecare cu flux și reflux, primul acoperind 49 de ani, al doilea, 30, al treilea, 36, ultimul, 46. Această regularitate nu este atît de evidentă în măsura în care schema noastră semnalează că fluxul și refluxul celui de al treilea val, 1539—1575, nu au avut claritatea obișnuită. Mijlocul adevăratului secol al XVI-lea (1500—1600) a fost marcat de o torsiune, o pauză ale cărei efecte s-au repercutat cu o anumită efemeritate în Spania, de la 1550 pînă la 1559—1562, în perioada prosperă a Sevillei[23] și cu o durată mai mare în Franța, Anglia, în Țările-de-Jos și, fără îndoială, și în alte părți. Există, astfel, diferite ca înfățișare, un prim secol al XVI-lea (acela al abundenței aurului) un al doilea secol al XVI-lea (acela al abundenței argintului)[24], legătura dintre ele făcîndu-se insuficient.

Acesta este oare motivul (între altele) pentru care au existat, în secolul al XVI-lea *lato sensu*, capitalisme succesive (asemănătoare și diferite), salarii sub semnul cînd al austerității, cînd al belșugului? Pierre Chaunu constată la Anvers două expansiuni capitaliste. „Tocmai marea austeritate a anilor 1470—1490 — scăderea nivelului de viață al muncitorilor — scrie el, a permis păturii de negustori să pună bazele puterii Anversului. Apogeul Anversului corespunde celei de a doua austerități a proletariatului, din 1520 în 1550 ... Decăderea orașului, între 1566 și 1585, este imputabilă atît tulburărilor, cît și acelor, le-aș numi la nevoie, abuzuri secundare ale proletariatului din Anvers[25]. Aceste remarci, în sensul tezelor clasice ale lui Earl J. Hamilton își au,

poate, corespondențele în lumea mediteraneană: observ succedîndu-se aici trei etape capitaliste, fără a le putea lega de variațiile diferențiale ale profitului: un capitalism mai ales negustoresc înainte de 1530, un capitalism industrial (cu orientare comercială) către mijlocul secolului, un capitalism de tip financiar cînd se încheie secolul[26]. Există „un abuz" al salariatului la Veneția la sfîrșitul secolului[27].

Această schemă imperfectă rezumă un anumit număr de date și bineînțeles reclamă discutarea ei. Mai ales amploarea stagnării mediane care s-a întins maximum între anii 1529 și 1575, poate între 1539 și 1575 ridică probleme. În tot cazul, ea a coincis cu întreruperea călătoriilor navelor nordice în Mediterana. Acest punct mi se pare cîștigat[28].

Falimentele spaniole și conjuncturile

Pe schema noastră, falimentele spaniole, despre care s-a vorbit îndelung[29], se situează suficient de bine pentru ca explicațiile să ni se sugereze de la sine. În ceea ce privește primul dintre acestea (1557 și 1560) el se află în vecinătatea celei de a treia maxime: al treilea, 1596, în apropierea celei de a patra maxime: din nou stoparea unei ascensiuni interciclice deschide drum falimentului. Într-un cuvînt, avem de-a face cu falimente normale, impuse din afară, logice am putea spune. Cît despre cele din 1575, 1607 și 1627, acestea ar fi dacă așa stau lucrurile, anormale, suportate nu doar din pricina intemperiilor economice, care nu lipsesc deloc, ci dorite și dinăuntru, pregătite sau cel puțin acceptate cu bună știință. Am demonstrat acest lucru în legătură cu criza determinantă din 1575, decisă de Filip al II-lea și consilierii săi care cred că este posibil, atunci cînd timpul redevine favorabil, să-i elimine pe genovezi, fapt pe care îl va reuși cu cincizeci de ani mai tîrziu, numai falimentul din 1627. Cel din 1607 rezultă dintr-o irosire rapidă

a finanțelor spaniole, la începutul a ceea ce va însemna Secolul de Aur al lui Filip al III-lea, apoi al lui Filip al IV-lea[30].

Ar trebui deci să distingem printre falimente pe acelea care au fost în parte, dorite și pe acelea care au fost, în parte suportate. Așadar, și sfatul este prețios, nu trebuie să le credem identice, în ciuda aparențelor monotone prin care ele atrag atenția.

Războaie interne și externe

Războaiele se supun și mai bine unei încercări de clasificare. Am făcut deosebire[31] între războaie după cum ele au fost interne (în Creștinătate, ca și în Islam) sau externe și situate atunci la punctul de joncțiune dintre cele două lumi ostile. Se poate spune că *Djihad* și *Croisade* sînt favorizate cu îndărătnicie de vitregia timpului economic. Războaiele fratricide, între creștini sau între musulmani, sînt, din contră, susținute de „valul" în creștere, fiecare coborîre blocîndu-le sistematic. Astfel, în lumea creștină, marile acorduri diplomatice: 1529 (tratatul de la Cambrai), 1559 (tratatul de la Cateau-Cambrésis), 1598 (pacea de la Vervins) — se află fie în punctele de oscilații maxime ale graficului nostru, fie în apropierea lor imediată; dimpotrivă, marile bătălii turco-creștine: Prevesa, 1538, Lepanto, 1571, se situează la locul lor logic, în perioada de reflux. Nu susțin că această corelație este perfectă (nici, mai ales, inevitabilă). Cucerirea Belgradului de către turci datează din 1521, bătălia de la Mohacs, din vara lui 1526; și una și alta, de fapt, în contratimp. Un alt contratimp: Carol al VIII-lea a trecut Alpii în septembrie 1494, în vreme ce, după diagnosticul nostru, războaiele din Italia nu ar fi trebuit să înceapă, să spunem, zîmbind, decît în 1509, anul bătăliei de la Agnadel. Dar dacă acest calendar nu este perfect valabil pentru
 Franța lui Carol al VIII-lea sau a lui Ludovic

al XII-lea, el este în mare măsură valabil pentru Spania Regilor Catolici: perioada 1493—1509 înregistrează recucerirea Granadei, apoi atacurile împotriva Africii de Nord; acestea se precipită din 1509 pînă în 1511, pentru a înceta o dată cu noul avînt al Războaielor pentru Italia[32].

Fără a intenţiona să facem o pledoarie exagerată şi să îndepărtăm mărturiile care o contrariază, să observăm totuşi că războaiele pentru Italia izbucnesc prost în 1494, fapt incontestabil. La fel, anii 1521 şi 1526 deschid Ungaria pentru turci, este adevărat, dar unii istorici susţin că Ungaria nu va fi cucerită decît mai tîrziu, că un proces lent de cucerire nu se încheie aici decît către 1541 . . .

Să remarcăm, dimpotrivă, că o dată cu sfîrşitul secolului al XVI-lea, după 1595, deci la momentul potrivit au apărut proiecte antiturceşti; se schiţează o cruciadă care, este adevărat, nu va avea loc. Totuşi un război reciproc de corsari acoperă întreaga Mediterană, se intensifică într-un mod anormal şi nu numai din motive tehnice, economice sau care ar aparţine simplei aventuri; pasiunea îşi are aici partea sa; în Spania, extirparea celor 300 000 de morisci se situează între anii 1609 şi 1614 şi este legată de un război atroce la culme; în sfîrşit, în jurul anului 1621, an critic, războiul aprins în Boemia în 1618 se va continua şi va pustii inima Europei centrale. Este drama Războiului de Treizeci de ani situat, de asemenea, la momentul potrivit.

Aceste coincidenţe au valoarea lor. Pe timp frumos domină cearta de familie; pe timp neprielnic, cearta cu Păgînii. Regula este valabilă şi pentru Islam. Imediat după Lepanto pînă la reluarea războiului împotriva Germaniei în 1593, Turcia, preocupată de Asia, s-a lansat într-un război pătimaş contra Persiei! . . . O întreagă psihologie, o întreagă psihanaliză a marilor războaie s-ar putea începe pornind de la aceste observaţii.

Pe seama Creștinătății, să adăugăm, toate mișcările antisemite se supun conjuncturii războiului extern. Din cauza perioadelor de reflux evreii sînt persecutați, oriunde se găsesc în lumea creștină.

Conjunctură și istorie generală

Nu garantez valabilitatea generală a explicațiilor dinainte și nici orice tentativă de a strecura, în masa cunoscută a istoriei generale, grilele conjuncturilor, confuze sau subtile conform palierelor alese[33]. Explicația conjuncturală, chiar repetată la diferitele sale niveluri, nu poate fi nici completă nici incontestabilă. Ea este, totuși, una dintre explicațiile necesare, și o utilă punere la punct.

Urmează să clasăm conjuncturile economice de o parte, și conjuncturile neeconomice de cealaltă. Acestea din urmă trebuie măsurate, situate după însăși durata lor; demne de a le înscrie în așa-numitul *trend* secular sînt mișcările demografice în adîncime, mărimea statelor și a imperiilor (conjunctura lor geografică în fond), societatea cu sau fără mobilitate socială, forța dezvoltării industriale. Demne să ocupe rangul conjuncturilor lente sînt industrializările, din nou ele, finanțele statelor, războaiele... Eșafodajul conjunctural ne ajută să construim mai bine casa istoriei. Dar vor fi necesare încă multe căutări și multe precauții. Clasificările vor fi dificile, îndoielnice. Astfel, evoluțiile îndelungate ale civilizațiilor, înflorirea lor în sensul tradițional al cuvîntului, ne surprind și ne deconcertează. Renașterea, între 1480 și 1509, se situează în perioada de evidentă regresiune ciclică; epoca lui Lorenzo Magnificul este, economic vorbind, o epocă posomorîtă[34]. Secolul de Aur în Spania și toate marile străluciri din secolul al XVII-lea, peste tot în Europa, și chiar la Istanbul se situează după prima mare răsturnare seculară. Am avansat o explicație —

dar oare cît de valabilă? Orice încetinire economică ar lăsa nefolosită o cantitate de bani, în mîinile celor bogați. O risipă relativă a acestor capitaluri, imposibil de investit ar crea anii, apoi secolele de aur...

Această explicație pune problema, nu o dezleagă. Nu mai mult decît obișnuitele noastre imagini despre acele înfloriri tîrzii. Renașterea și Barocul, și despre societățile strîmtorate care le-ar atrage după ele și al căror produs aproape morbid ar fi. O dată cu Renașterea dispar statele-orașe, o dată cu Barocul, întinselor imperii începe să le meargă prost. Luxul civilizațiilor ar implica asemenea eșecuri... Toate aceste probleme se revarsă peste marginile strîmte ale conjuncturii, de lungă sau de scurtă durată. Dar aceasta ne permite să le abordăm, încă o dată, într-un mod util.

Crizele scurte

Am eliminat crizele scurte de sub zece ani, a căror istorie se precizează în fiecare zi tot mai mult sub ochii noștri. Ele sînt, evident, contagioase, imperioase. R. Romano a demonstrat acest lucru în articolul său, adesea citat de noi, în legătură cu criza internațională din 1619—1623. Se răsfrînge ea, oare, cum presupun, în spațiul turc și în Lumea Nouă? Nimic pînă acum nu o stabilește, deocamdată, cu siguranță. Ar fi posibil, de asemenea, în urma studiilor recente ale lui Felipe Ruiz Martín, să se reia în extensiunea sa cercetarea crizei scurte din anii 1580—1584. Ea nu este datorată doar, cum am gîndit la prima examinare, acelei mișcări de basculă care tîrăște Spania și creditele sale către Portugalia, ci și crizei cerealiere care cuprinde atunci întreaga Peninsulă Iberică și o obligă la plăți masive, în numerar, în beneficiul țărilor din nord, „acești dușmani complementari" o dată mai mult legați de Peninsulă. Această uriașă zguduire se imprimă asupra mișcării prețuri-

lor în Spania, Veneția, Florența, în Franța chiar și asupra comerțului. La Veneția, banca Tiepolo Pisani își depune bilanțul. Studiul acestor crize scurte, al acestor agitații violente, al extensiei lor și mai ales al naturii lor variabile ar jalona evoluția economică a lumii mediteraneene. Această cercetare evenimențială, efectuată în profunzime, ar avea marea sa valoare. Dar ea mai rămîne încă de realizat. Dificultatea ar proveni din includerea aici a spațiului turcesc în care, după sondajele cunoscute, conjunctura, în secolul al XVI-lea cel puțin, pare aceeași ea în Occident[35].

NOTE

1. Gaston IMBERT, *Des mouvements de longue durée Kondratieff,* 1959 și mai ales p. 24 și următoarele.
2. Ruggiero ROMANO, *op. cit.*, în: *Rivista storica italiana,* 1962.
3. În primul rînd articolul scris în colaborare cu Giuseppe ALEATI „Il trend economico nello stato di Milano durante i secoli XVI e XVII: il caso di Pavia" în: *B.S.P.S.P.*, 1950.
4. *Les paysans du Languedoc . . .*, în curs de tipărire.
5. *Une croissance: la Basse Provence rurale (fin du XVIe siècle — 1789)* 1961. René Baehrel se gîndește la întreruperea din 1690; nu este ea, oare, deja evidentă în jurul lui 1660? Vezi Emmanuel LE ROI LADURIE. „Voies nouvelles pour l'histoire rurale (XVIe—XVIIIe siècles)" în: *Etudes rurales,* 1964, p. 92—93.
6. *Art. cit.*, în *Rivista int. di scienza econ.*, 1955.
7. Scrisoare pe care mi-o adresează, 11 august 1964.
8. Vezi nota precedentă.
9. *La Mediterranée . . .* prima ediție, p. 613, 1095, 1096—97, „Nu știu dacă, din 1550 pînă în 1580, s-ar contura o fază B, apoi din 1580 pînă în 1610, o fază A, aceea a ultimelor splendori ale lumii mediteraneene".
10. *Les mouvements de longue durée des prix,* 1935, Teză susținută la Facultatea de drept din Rennes. Vezi rezumatul lui Gaston IMBERT, *op. cit.*, p. 20.
11. *Il problema del trend secolare nelle fluttuazioni dei prezzi,* 1935: creșterea îndelungată ar începe în 1510 și s-ar întoarce în 1635 (Franța) sau 1650 (Anglia).

12. Astfel A.d.S. Venezia, Notatio di Collegio 12, f° 32 v°, 18 noiembrie 1475; 13, f° 17, 14 noiembrie 1482; 14, f° 9, 20 februarie 1490.
13. Ibidem, î, f° 26 v°, 12 august 1445.
14. A.d.S. Venezia, Senato Terra, 4 f° 107 v° 25 mai 1459.
15. *Ibidem*, 12, f° 42 v°, 18 februarie 1494.
16. *Ibidem*, 15, f° 2, 4 martie 1504.
17. *Ibidem*, 12, f° 115, 3 noiembrie 1495, orologiul este *quasi fornito*, nu mai rămîne decît *fabricar il loco**.
18. Vezi mai sus.
19. Gilles CASTER, *Le Commerce du pastel et de l'épicerie ä Toulouse (1450—1561)*, 1962, p. 381 și 383.
20. Expresia aparține lui Ernest Labrousse.
21. Vezi mai sus, capitolul despre „Imperii".
22. Gaston IMBERT, *op. cit.*, p. 181 și următoarele.
23. Pierre CHAUNU, *op. cit.*, *Conjoncture*, vol. 1, p. 255 și următoarele. Recesiune care ar fi pur americană, *ibidem*, p. 429 și următoarele.
24. Frank SPOONER, *op. cit.*, p. 8 și următoarele.
25. Pierre CHAUNU, „Sur le front de l'histoire des prix au XVIe siècle", despre mercuriale.
26. Vezi mai sus.
27. Domenico SELLA, *art. cit.*, în: *Annales E.S.C.*, 1957, p. 29—45.
28. Vezi mai sus.
29. Vezi mai sus.
30. Vezi mai sus.
31. Vezi mai sus.
32. Fernand BRAUDEL, *art. cit.*, în: *Revue Africaine*, 1928.
33. Mă gîndesc la frumoasele articole foarte bogate și incitante ale lui Pierre CHAUNU, „Séville et la Belgique 1555—1648" în *Revue du Nord*, 1960; „Le renversement de la tendance majeure des prix et des activités au XVIIe siècle. Problèmes de fait et de méthode", în: *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 1962: „Minorités et conjoncture dans l'expulsion des Morisques en 1609", în: *Revue Historique*, 1961; *art. cit.* Urmărirea evenimentelor politice seamănă puțin cu o vînătoare de fluturi.
33. Roberto LOPEZ și Harry A. MICKIMIN „The economic depression of the Renaissance", in: *The Economic History Review XIV*, no 3, aprilie 1962, p. 115—126.
34. Vezi mai sus. Indicațiile lui Omer LUTFI BARKAN și Traian STOIANOVICH, „Factors in the decline of ottoman society in the Balkans", în: *Slavic Review*, 1962.

---

* aproape terminat ..., să (i) se clădească locul (limba ital. — N. tr.).

CUPRINS

REDACTOR: VIOREL HAROSA
TEHNOREDACTOR: ŞTEFAN TĂNASE
BUN DE TIPAR: 16 IANUARIE 1986
APĂRUT: 1986; COLI DE TIPAR: 14;
PLANŞE: 18.
ÎNTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ SIBIU
ŞOSEAUA ALBA IULIA NR. 40
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

Biblioteca de artă

420

Arte și civilizații

mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui filip al II-lea

Am putea discuta la nesfârșit despre ceea ce este și ceea ce nu este barocul, acel baroc pe care unii autori îl văd chiar ca pe o civilizație, ultima civilizație „universală”, propusă și impusă Europei. Ultima? Și aici pot exista alte opinii. Problemele legate de această civilizație sunt destul de complexe, dar important este faptul că, oricare ar fi culoarea exactă a acesteia, ea radiază din lumea mediteraneană. Există o certă vocație, o forță de propagare, o superioritate a Mării Interioare. Lecțiile ei, arta ei de a trăi, gusturile ei s-au impus foarte departe de țărmurile proprii. Această probă de sănătate ne interesează, precum și resursele, adică explicațiile sale.

FERNAND BRAUDEL